

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László.

»Ha visszahallgatom, az fájdalmas a fülnek«

NÁDASDY ÁDÁM

»A legtöbb bolond nem akarta a cserét«

SZAÁDAT HASZAN MANTÓ

»fehér emberként, európaiként úr vagyok«

HADAS MIKLÓS

Mcmxcvii Augusztus

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA SZÁZNEGYVENKILENC FORINT

MCMXCVII AUGUSZTUS

KILENCEDIK ÉVFOLYAM NYOLCADIK SZÁM

Ezredvégi beszélgetés **Almási Miklóssal 3**

Dupcsik Csaba Az európai régiók és a Közép-Európa-vita
a nyolcvanas években **8**

Robert D. Kaplan A közelítő anarchia (II. rész) **20**

Nádasdy Ádám *Versek* **29**

Szaádat Haszan Mantó Tóbá Tékszingh **32**

Ciaran Carson *Ítélet* **36**

Kántor Zsolt *Versek* **38**

Háy János *Versek* **41**

Petőcz András *Versek* **44**

Hadas Miklós Filippiniáda **47**

George Orwell Elmondom az embereknek, amit nem akarnak hallani **55**

Emlékek az Írószövetség pártszervezetéből **58**

Leopold Unger Selyemút a gyapotkanyarban **60**

E számunkat BRUNO BOUREL fotóival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS (1989-TÓL 1993-IG), TÖRÖK ANDRÁS (1989-TÓL 1994-IG).

SZERKESZTŐTÁRSUNK: BARABÁS ANDRÁS (1989-TÓL 1995-IG), KÁLMÁN C. GYÖRGY (1995-TÓL 1996-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETI LUDMILLA.

OLVASÓSZERKESZTŐ: KÁDÁR JUDIT.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPPÁNY SIMON.

LEVÉLCÍM: 1135 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST

SZÉPVOLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN,

VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT

KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 656, 021-02 799 PÉNZFORGALMI

JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT.

KÉSZÜLT GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FIRK^{RT} STÚDIÓ. SZEDTE:

KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

A **2000** friss száma mindig megtalálható a **FOLIE-LAPOK ÁLLVÁNYÁN**
A KÖVETKEZŐ KÖNYVESBOLTOKBAN:

Cartafilus	Budapest	Szinyei M. P. u. 16. fszt. 3.	1063
Helikon Könyvesbolt	Budapest	Bajcsy-Zsilinszky út 37.	1065
Odeon Könyvesbolt	Budapest	Hollán Ernő u. 7.	1136
Stellium Könyvesbolt	Budapest	Párizsi-udvar	1052
(3 áruhely Metró-aluljárókban: Kálvin tér, Deák tér, Kossuth tér)			
Fáma Könyvesbolt	Gödöllő	Szabadság tér 9.	2100
9. sz. Könyvesház Bolt	Dunaújváros	Derkovits út 5.	2400
Lord Könyvesbolt	Tata	Ady Endre u. 13.	2890
Lord Könyvesbolt	Komárom	Jókai tér 2.	2900
Ady Endre Könyvesbolt	Gyöngyös	Fő tér 8.	3200
Gárdonyi Géza Könyvesbolt	Eger	Széchenyi u. 12.	3300
Egyetemi Könyvesbolt	Miskolc	Egyetemváros	3515
Kazinczy Könyvesbolt	Miskolc	Széchenyi u. 33.	3525
Széchenyi Könyvesbolt	Miskolc	Széchenyi u. 54.	3530
Comenius Könyvesbolt	Sárospatak	Rákóczi út 9.	3950
Sziget Egyetemi Könyvesbolt	Debrecen	Pf. 76.	4010
Ady Endre Könyvesbolt	Debrecen	Piac u. 26.	4024
Lícium Könyvesbolt	Debrecen	Kálvin tér 2/C.	4026
Bessenyei György Könyvesbolt	Nyíregyháza	Kossuth tér 1.	4400
Móra Ferenc Könyvesbolt	Kecskemét	Szabadság tér 3/A.	6000
Katona József Könyvesbolt	Kecskemét	Szabadság tér 1.	6000
Lord Könyvesbolt	Baja	Tóth Kálmán tér 1.	6500
Sík Sándor Könyvesbolt	Szeged	Oskola u. 27.	6720
JATE Bölcsészkar	Szeged	Egyetem u. 2.	6722
Lord Extra Könyvesbolt	Hódmezővásárhely	Andrássy u. 5-7.	6800
Babits Mihály Könyvesbolt	Szekszárd	Kölcsey-ltp. 2.	7100
József Attila Könyvesbolt	Kaposvár	Fő út 33.	7400
Zrínyi Miklós Könyvesbolt	Pécs	Jókai u. 25.	7621
Móricz Zsigmond Könyvesbolt	Pécs	Széchenyi tér 17.	7621
JPTE Bölcsészkar	Pécs	Damjanich u. 30.	7624
Vajda János Könyvesbolt	Székesfehérvár	Fő u. 2.	8000
Kölcsey Ferenc Könyvesbolt	Veszprém	Cserhát u. 7.	8200
Könyvesbolt	Balatonfüred	Tagore sétány	8230
Helikon Könyvkereskedés	Keszthely	Kossuth L. u. 2.	8360
Kó-Ma Könyvgaléria	Siófok	Fő u. 174-176.	8600
Könyvesbolt	Balatonlelle	Kossuth Lajos u. 9.	8638
Zrínyi Miklós Könyvesház	Nagykanizsa	Fő út 8.	8800
Simon István Könyvesház	Zalaegerszeg	Tüttösy u. 7.	8900
Cédrus Art Klub	Sopron	Mikoviny u. 68.	9400
Savaria Könyvesbolt	Szombathely	Mártírok tere 1.	9700

A FOLIE terjesztési hálózatában a következő lapok vesznek részt:

KRITIKA, 2000, BESZÉLŐ, CAFÉ BABEL, JELENKOR, LETTRE INTERNATIONAL,
 LIGET, NAPPALI HÁZ, PANNONHALMI SZEMLE, REPLIKA, RUBICON,
 VILÁGOSSÁG, FILMVILÁG, MUZSIKA, ÚJ MŰVÉSZET, MOZGÓ VILÁG, HOLMI,
 BALKON, TERMÉSZET VILÁGA, SZÍNHÁZ.

Ezredvégi beszélgetés Almási Miklóssal

MKÉSZTETETT ARRA,
HOGY AZ ESZTÉTIKÁTÓL MEGLEHETŐSEN MESSZE
ESŐ TERÜLETET, A VILÁGGAZDASÁGOT ÉS PÉNZ-
ÜGYI FOLYAMATAIT KEZD KUTATNI?

– Harminc éven keresztül foglalkoztam esztétikával, aztán jött egy amerikai út, amikor hirtelen átcsoportosultam a másik világba. Akkor, a '80-as évek végén kezdődött az „új kapitalizmus”. Rájöttem, hogy az addigi szociológiai tudással megérteni ezt nem lehet, ebbe bele kell tanulni: kemény munkával, könyvek sokaságán, konzultációkon keresztül. Úgy mentem ki, mint művészetszociológus, és úgy jöttem haza, mint aki a globális világ, vagy az „új kapitalizmus” közgazdasága iránt érdeklődik. Beleszerettem, belelaktam. Nem volt könnyű.

– MITŐL ÚJ ÉS GLOBÁLIS EZ A KAPITALIZMUS?

– Globalizáció akkor kezdődik, amikor az óriás vállalatok nemcsak el akarnak adni valamit, hanem a világon mindenütt van termelő egységük, tehát kiköltöznek a saját nemzetállami kereteikből, és hogy úgy mondjam, elfoglalják a világot. Malajziától Kelet-Európán keresztül, Dél-Afrikáig mindenütt vannak gyáraik. Sőt Európából Amerikába mennek, mert ott jobb feltételeket találnak. A globális világ egyik komponense tehát a határ és nemzetállam nélküli kapitalizmus.

A másik a pénz újfajta dominanciája, amit az angol szakirodalom a pénz által vezetett gazdaságnak nevez. (Ez a *money driven economy*.) Vagyis ebben az új struktúrában nem dolgokat, hanem pénzt termelnek.

A harmadik komponens az a fordulat, hogy a hetvenes évek végétől, de főképp a nyolcvanas évek közepétől megindult egy deregulációs folyamat: leépítették az egyes országokat védő vagy azok köré kiépült védőhálókat, a pénz helyi KRESZ-szabályait felváltották a világra szóló útvelel. A pénz bárhova eljuthat, nincsenek akadályai, határai, átváltható. Ez a változás azzal járt, hogy hatalmas pénzügyi központok alakultak ki a földgolyó különböző pontjain. Tokió, Hongkong, Frankfurt, London, New York tőzsdéi és ezek információs csatornáit behálózzák az egész világot. Ezek között a központok között kialakult egy állandó pénzforgalom, és ezzel alakult ki az új kapitalizmus valósága – a globális világ. Vagyis minden lehet kapni mindenütt, a munkaerő, a pénz és az áru szabadon áramlik az egész világban. A globalizáció tulajdonképpen azonos feltételeket teremt a tőke számára a világon mindenütt.

A globalizáció azonban egy paradoxonra épül, ami lehetővé teszi, hogy ezen a nagy *capitalyn* keresni (mondhatnám, kaszálni) lehessen: ez a paradoxon abból ered, hogy bár globális lett a gazdaság, a feltételek mégsem teljesen azonosak a világ minden pontján. Mindig maradnak különbségek, és ezek mozgatják az üzletet. Igaz, hogy a szin-

gapúri vagy tokiói tőzsde elektronikusan össze van kötve a londonival vagy a New York-ival, tehát azonos pillanatban, *real time* tudják, hogy mi történik, de mégis a különbségek a fontosak az üzlet számára. Az egyes központok valuta-, értékpapír-, kötvényárfolyamai között olykor csak egy-két cent a különbség, de azt az egy-két százalékos vagy egy-két tized százalékos különbséget hatalmas haszonnal lehet megjárni. Tehát Tokióban olcsóbban veszek, és New Yorkban drágábban adok el, a kettő közötti különbség az enyém.

– MIÉRT NEM EGYENLÍTŐDNEK KI AZ ÁRFOLYAMKÜLÖNB-SÉGEK?

– Hosszabb távon kiegyenlítődnek, itt azonban másodpercek alatt születnek a döntések. Mert a pénz mozgása iszonyatosan felgyorsult. Az egy-egy valuta árfolyama közötti különbség nem tart soká, legfeljebb egy-két óráig, amíg a különböző tőzsdéken le nem esik a húsz fillér, és el nem kezd áramlani a pénz – aztán ez a piac kiegyenlítődik. (És nyílik másutt egy másik...) Ez a különbségjüket egy-két dolláros szinten elhanyagolható nyereséget hoz, de milliárdos nagyságrendben már óriási pénzt termelhet. Ezért ebben az új kapitalizmusban ma már 1200–2000 milliárd dollárra teszük azt a pénzmennyiséget, ami naponta repül a Föld körül. Ez iszonyatos mennyiségű pénz, amit az mutat, hogy például 270 milliárd Svédország GDP-je.

Teljes kiegyenlítődés nem jön létre, mivel a nemzetgazdaságok közötti különbségek megmaradnak: tehát az, hogy Kelet-Európában olcsóbb a munkaerő, mint Európában, hogy a költségmegtakarítás miatt érdemes Dél-Amerikába kiköltöztetni egy vállalatot – ez megmarad, és ez hat vissza a pénzpiacra is. Tehát a gazdasági feltételek különbségei mozgatják a pénzben megjelenő árfolyamkülönbségeket, s ezen keresztül a pénz állandó áramlását.

– HONNAN SZÁRMAZIK EZ A HATALMAS PÉNZ-ÖSSZEG? MI KÉSZTETI EZEKET A BEFEKTETŐKET ARRA, HOGY PÉNZÜK BEFEKTETÉSÉRE ÚJ MEGOLDÁSOKAT KERESSENEK?

– Ilyen tömegű pénz megjelenése a piacon egy nagyon komplex és veszélyes folyamat következménye. A régi kapitalizmusban vagy a hagyományos árutermelésben a pénz arra kellett, hogy beruházzanak, hogy termelővállalatokat építsenek belőle, és az áruval a piacon konkuráljanak. Az új kapitalizmus sajátja, hogy ez az út kevésbé jövedelmező, ezért meghagyják a fejlődő országoknak vagy a kis tigriseknek – a fejlettek pénzt termelnek. Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy a pénz a termelési folyamatokból a pénzpiacra megy át, mert ott jóval kedvezőbb a megtérülés aránya. A reál termelési szférában körülbelül 5 és 10 százalék között lehet keresni, a pénzpiacra 10-től 35

százalékig terjedhet a megtérülés. 35 százalék a felső határ, amit kevesen érnek el, de ennek a számnak iszonyatos vonzereje van.

E téren nagyon nagy változásnak lehettünk szemtanúi. A hetvenes években itt is lezajlott egy eredeti felhalmozás, részben a nagy kivásárlások, fúziók révén, részben azért, hogy a fekete (és a szürke) pénz átalakult fehér pénzzé. Ma már a fehér pénz uralja a piacot, mégpedig az óriásira nőtt befektető társaságok. A két legnagyobb ilyen „pénzmágnés” egyfelől az ún. befektetési alapok gyors elszaporodása, valamint a nyugdíjpénztárak felhalmozott tőkéje. Ezek az intézmények iszonyatos mennyiségű pénzzel rendelkeznek, a legnagyobb amerikai befektetési alap, a Fidelity Trust 520 milliárd dollár fölött rendelkezik. Ez annyi, mint a Benelux államok, Svédország és talán még Franciaország teljes GDP-je. Ha ez a pénztömeg valahova beszáll, akkor ott kő kövön nem marad... A másik hasonló tőkeerejű pénzsupermarketet a nyugdíjpénztárak alkotják, melyek azért jöttek létre, mert egyre kevesebb az állami ellátmány, ezért egyre többen kénytelenek takarékoskodni öregkorukra. A nyugdíjpénztárak úgy működnek, hogy az egyik oldalon beszívják a nyugdíjra készülő pénzt, a másik oldalon mint befektető központok lépnek fel, mert nem elégszenek meg a sima banki kamattal, hanem magasabb megtérülést céloznak meg. Ezért az utóbbi időben iszonyatos verseny indult meg a befektetési lehetőségeikért. A mai pénzvilágban nem az a gond, hogy honnan ered a pénz, hanem hogy mit kezdjenek vele? Olyan irtózatossá vált a pénzhalmozódott fel, hogy késhegyig menő harc folyik a befektetési lehetőségeikért: ha egy ilyen központ nem fektet be, akkor pénze 3–6 százalékon fog kamatozni, az meg nem kell senkinek, mert másutt talál jobbat.

Ezért a mai világban a pénzüpiacot az ún. intézményes befektetők irányítják. Ez a szféra ugyanúgy „játszik” a tőzsdén, mint a spekuláns, csak mindent óriási nagyságrenddel. Az új helyzet bökkenője, hogy a legnagyobb befektető társaságok saját csapdájukba estek. Ahova például a Fidelity Trust a maga 1500 milliárdos tőkéjével megy, oda akar rohanni a többi, kisebb-nagyobb cég is. És ezzel rontja annak üzletét. Olyan ez, mint a lóverseny: ha csak te tudod, hogy ki fog befutni, akkor nyersz 500 ezer forintot, de ha még tíz ember kapja meg ezt a tippet, és nagy pénzzel megteszi, akkor alig keresel valamit.

– *EZ AZ EGÉSZ RENDSZER FÖLÖTTÉBB KÉTSÉGES ÉS VESZÉLYES KIMENETELŰNEK TŰNIK.*

– Elsősorban az a veszélyes, hogy a termelési szférába egyre kevesebb pénz jut, a pénzüpiac onnan szipkázza el a tőkét. Ennek következtében a termelés megújítására, fejlesztésére kevesebbet áldoznak. Azért itt is megoszlik a rizikó: akik okosak, azok nem mennek bele a veszélyesebb pénzüpiaci műveletekbe, és inkább fejlesztenek. A termelés fejlesztése azonban hosszú távú művelet, ami azzal a kockázattal jár, hogy a fél éves részvénytársasági közgyűlés egyszerűen leváltja az ilyen menedzsert, mert nem produkálta azt a 8–12 százalékos hozamot, amit egyébként – ti. a pénzüpiacian – meg lehetett volna keresni. Tehát a mai multik menedzserei is inkább lemondanak a fejlesztések java részéről, vagy csak komoly küzdelmek árán tudják megvalósítani a 21. század felé néző terveiket.

A másik veszélyt a pénzüpiacok káprázatos sebessége jelenti. Mi úgy képzeljük, hogy ezek ellenőrizhetők, tehát egy-egy tőzsdefelügyelet vagy nemzeti bank valamiféle áttekintéssel rendelkezik arról, hogy mi történik, mondjuk,

Amerikában vagy a világban a dollárral, az euro-dollárral Európában, vagy a jennel Japánban. Ez a feltételezés azonban ma már illúzió. Ezek a folyamatok olyan gyorsan zajlanak, hogy nincs az az ember és nincs az a komputer, aki meg tudná mondani adott pillanatban, hogy melyik az a veszélyesen elfutó pozíció, ami két hét múlva robbanásához vezet.

Ez a tantusz akkor esett le az egyes országokban és nemzetközi társaságokban, amikor bevezették az úgynevezett derivatívákat, vagyis azokat az értékpapírokat, amelyek már nem részvények vagy kötvények, hanem ezek különböző specializált variánsai, s melyek olyan bonyolultak, hogy maguk a menedzserek sem értik, hanem matematikusokat alkalmaznak, akik aztán beadják nekik, hogy ezzel sokat lehet keresni. (Tényleg sokat lehet keresni, és akkor rájuk hagyják a dolgot. Néha kiderül, hogy nem fut be a dolog, de akkor senki nem tud semmit, kirúgják a matematikusokat, a menedzser meg vonogatja a vállát, hogy ő ebből egy szót sem értett.)

Azt akarom tehát mondani, hogy ma nincs olyan nemzetközi szervezet, amely ezeket a szupersebességű folyamatokat ellenőrizni tudná. Legutóbb épp Soros György volt az, aki kijelentette, hogy bizony elszaladt a gépezet, és ugyan a World Trade Organisation azért hozták létre, hogy valamilyen kanalizálja, tehát, ha nem is ellenőrize, de legalább terelgesse ezeket a veszélyes folyamatokat, ám a WTO is képtelen erre a feladatra. Részint a nemzeti piacok ellenállása miatt, részint mert a WTO hatalom nélküli szervezet. Ám ennek az impotenciának legfőbb oka az, hogy a folyamatok annyira gyorsak, hogy nem lehet őket áttekinteni, legfeljebb visszatekintve lehet látni, hogy mi is történt, és mit is kellene korrigálni, de addigra már késő.

Korunk nagy kérdése, hogy képes-e a piac önmagát korrigálni – amire a neoliberais elméletek mindig hivatkoznak. Intézmények erre ma még képtelenek. A piac inkább arra hajlamos, hogy megszaladjon, felborítsa az egyensúlyokat. Itt a veszélyzóna. Mi lesz, ha bekövetkezik egy olyan konstelláció, amikor valahol valami hirtelen összeomlik, ami láncreakcióként felforgatja az egész világrendszert?

Ez tehát a Damoklesz kardja-effektus. Ugyanakkor van egy transzcendens elem is ebben a rendszerben, ami nélkül a rendszer nem működik. A spekulatív tőkére gondolok. Többen leírták már, hogy szemben azzal az intellektuális averzióval, ami a spekuláns kifejezést körülveszi, a spekuláns a rendszer kiegyenlítőjeként működik. Ha tehát nem lenne spekuláns, már rég összeomlott volna a rendszer. A spekuláns az, aki a különböző feszültségekre játszik azzal a szándékkal, hogy nyerjen, de közben a feszültségkiegyenlítő szerepét játssza. Igaz, hogy ő nagyot kaszál, de megmenti a rendszert a robbanástól. A dolog furcsasága, hogy egyfelől e szakma mellé mindenféle morális kérdőjelet lehet tenni, másfelől a rendszer nélküle nem működik – ez a vészszelep, amin a felesleges gőz el tud távozni. (Más kérdés, hogy a szelepkézelő, ha ügyes, degeszre keresi magát...)

– *HOGYAN ALAKULT KI EZ AZ ÚJ PÉNZPIACI RENDSZER?*

– A történet ott kezdődik, hogy 1972-ben Nixon elnök elhatározza, hogy az aranyalapról áttér az úgynevezett lebegtetett árfolyamokra. Addig világos volt, hogy ha valakinek volt százezer dollárja, bemehetett a nemzeti bankba, és átválthatta aranyra. Az arany mintegy fedezetül szolgált

az egyes nemzeti valutáknak és a világot vezető valutának, a dollárnak. A dollár–arany paritás megszüntetése azt jelentette, hogy ettől kezdve a devizaárfolyamok nincsenek semmihez sem lehorganyozva, innen a kifejezés, hogy „lebegnek”, vagyis csak az összehasonlítás értékkel, hogy például a dollár mennyi fontot, yent, márkát ér stb., és ezek az összehasonlító adatok naponta változnak. Amint ez az újfajta rendszer megszületett, abban a pillanatban megjelentek azok a pénzügyi eszközök, melyek az így adódó különbségeket akarják kihasználni. Tehát a nemzeti valuták kamatkülönbségeire épül egy sajátos pénzügyi rendszer. Ez a rendszer egy példán illusztrálva a következőképp működik: ha a gulden kamatlába X dollárszintnél két százalékkal többre emelkedik, akkor elad, ha két százaléka a megállapított szint alá megy, akkor vesz. Ezt a konstrukciót egyfajta derivatív képviseli, amelyet meg lehet venni, el lehet adni, amire opciót lehet kötni, hogy esetleg fél év múlva megveszem, most csak lekötöm azt a lehetőséget, hogy megvegyem. Az opció azt jelenti, hogy nem veszem meg effektíve, nem adom oda a pénzt, ő nem adja ide a kötvényt, hanem csak azt mondom, hogy meg szeretném venni, és majd fél év múlva eldöntöm.

Az újkapitalizmus nagy kaszinójában tehát többemeletes rendszer működik. Legalul van a pénz, amiért árut vehetek. Egy emelettel felette van a részvény, ami egy cég tulajdonjoga, ha úgy tetszik, fölöstva százezer darabra. Veszek háromszáz darab részvényt, akkor háromszáz ezred részében tulajdonosa vagyok a cégnek. (Ez után kapom a jutalékom...) E szint fölött van a részvényre épülő derivatív, ami például azt jelenti, hogy segítségével arra fogadok, hogy a részvény árfolyama hány százalékkal fog nőni vagy csökkenni. Egy sajátos kaszinójáték ez, ha megnyerem a fogadást, akkor kaszálók, ha vesztek – fizetek. A rendszer következő emeletén már egész részvénycsomagra lehet fogadni, tehát a New York-i vagy a tokiói tőzsdén jegyzett összes részvényt egyesítő index mozgásirányára kötök fogadást. Azt mondom például, hogy jövő héten a Dow Jones index 14 plusz százalékpontot fog emelkedni, és erről kötök egy szerződést: amennyiben a 14 pontot meghaladja az árváltozás, akkor én kaszálók, ha lefelé megy, akkor nekem kell fizetnem.

A rendszer lényege: ahogy megyünk följebb, úgy absztrahálódnak a műveletek, azaz az értékpapírok tartalma egyre jobban elszakad a reálfolyamatoktól. Ez a pénz forradalmának az új találmánya – a money már csak önmagával játszik. Mégpedig szerencsejátékot: mert itt tényleg fogadni kell. Márpedig fél évet se isten, se csodarabbi nem lát előre, én viszont fél évre előre kötök fogadást (előzetes szerződést) arra, hogy mi fog történni a tőzsdén...

– MINDEZ ÖSSZEFÜGG AZ ÁTVITELI TECHNIKÁK VÁLTOZÁSÁVAL, A PÉNZ VIRTUALIZÁLÓDÁSÁVAL IS, AZZAL, HOGY AZ ELEKTRONIKÁVAL „A PÉNZ A MENNYEKBE MENT”.

– A hetvenes évek előtt tényleges pénzzel, váltóval vagy értékpapírral fizettek. Aztán megjelentek a különböző kártyák, amit már mi is használunk. Ez már elvontabb pénzfajta volt. A fejlődés következő szintje az, amikor brókerként egy komputert működtetek otthon, éjszaka, mert a londoni székhelyemen éppen zárva van a tőzsde, de a tokiói tőzsde működik, és a komputerem jelzi, hogy ott most érdemes valamit vásárolni, mert nagyon olcsó, és hátha én ébredek fel elsőnek. A következő, még elvontabb szint – az elektronikus pénz, az e-cash – már csaknem teljesen elsza-

kad ettől a még mindig megfogható pénztől, és csak könyvelési tételként jelenik meg. Tehát vagy én, vagy a komputer maga köt ilyen elektronikus üzleteket – ez a *program trading*nek nevezett művelet, amikor a komputer úgy van programozva, hogy ha, teszem azt, a Siemens-részvények három pontot esnek, akkor elad, ha öt pontot nőnek, akkor vesz. Nem is vagyok otthon, a komputer magától intézi az ügyletet. Ami teljes örület, mert mások komputerei is be vannak programozva, és ha ezek a komputerek egyszerre kezdenek vásárolni, akkor megbolondítják a piacot. Állítólag az 1987-es New York-i tőzsdekrach is azért következett be, mert a gépek egyszerre elkezdtek vásárolni valamit, és olyan sokan kezdték csinálni, hogy összeomlott a dolog. Ezt követően a *program trading*et be is tiltották, illetve korlátok közé szorították.

Az elektronizációval, ami az újkapitalizmusnak technológiai feltétele, olyan szerkezet jelent meg, ami önállóítja a pénzforgalmat. Hosszabb távon ebből következik, hogy „a pénz mennybe megy”, hogy szinte megfoghatatlanná, imaginárius egységgé válik. A kezdő- és a végpont megfogható, mert itt is könyvelik, meg ott is könyvelik, de hogy közben milyen transformációkon megy keresztül, ez már szinte megfoghatatlan.

Ez a folyamat is veszélyekkel van teli. Ezért is lett a leggyorsabban fejlődő pénzügyi ágazat a rizikómenedzsment, vagyis a kockázat csökkentésének technikája. Minden pénzügyi centrum, befektető és bank rájött arra, hogy itt nagyokat lehet bukni. De arra is rájöttek, hogy azok a matematikusok, akik ezt ki tudják védeni, sokkal fontosabbak, mint a brókerek. Mert a bróker ugyan tud üzleteket kötni, de egy-egy üzleten akkorát lehet bukni, ami elviszi a bank teljes nyereségét, esetleg az egész bankot megbuktatja. Ezért már a '80-as évek végén megjelentek olyan pénzügyi eszközök, amelyek a rizikó kiszűrésére szolgálnak. Például a legelső derivatívok azt a célt szolgálták, hogy a részvénypiaccal és a kötvénypiaccal kapcsolatos kockázatokat kiszűrjék. A pénzügyi világ fölfegyverzi magát önvédelmi eszközökkel. Olyan befektetési alapok, úgynevezett *hedge fundok* jelentek meg, amelyek csak azzal foglalkoznak, hogy valakit, akinek sok pénze van, hogyan lehet bebiztosítani.

– ÚGY TŰNIK AZONBAN, HOGY NEMCSAK AZ EGYES RÉSZTVEVŐKRE NÉZVE NÖVEKSZIK A KOCKÁZAT, HANEM AZ EGÉSZ PÉNZÜGYI ÉS GAZDASÁGI RENDSZER IS EGYRE NAGYOBB KOCKÁZATNAK VAN KITÉVE.

– Említettem már, hogy az egész világ pénzügyi rendszerét egy Damoklesz kardja alá kell elképzelnünk. Például a Financial Timestól a Wall Street Journalig egyre többen vetik fel az a kérdést, hogy vajon meddig tart ez a hatalmas fellendülési ciklus, ami a New York-i tőzsdén most már közel hét éve töretlenül tart, naponta emelkedik a tőzsdeindex, s úgy néz ki, hogy ennek soha nem lesz vége. Közben a közgazdászok meg vannak győződve arról, hogy valamikor megfordul ez a trend, és zuhanni fog a részvényárfolyam, aminek rémes következményei lehetnek (dominó-effektus). Mondom, egyre többen gondolkodnak már ezen a globális veszélyen, és úgy vélem, nem alaptalanul, mert mennél inkább elszakadnak a pénzügyi folyamatok a reálfolyamatoktól, annál nagyobb a veszélye annak, hogy ellenőrizhetlenné válnak a folyamatok, nincs lehetőség fékezni vagy javítani. Hogy mennyire nincs erre lehetőség, azt az angol font esete mutatta meg 1992-ben: akkor az an-

gol Nemzeti Bank tízmilliárd fontot vetett be, hogy az európai valuták rendszerén belül tartsa a fontot – csakhogy ez a hatalmas összeg is semminek tűnt azzal a pénzmennyiséggel szemben, amit a spekulatív tőke tett arra, hogy megbuktassa az angol fontot.

Ez azt is mutatja, hogy óriási mennyiségű spekulatív tőke szerepel a piacon. Ez pedig, ahol csak gyenge pontot lát, ott üzletet szimatol. A spekulatív tőke – már volt róla szó – kétarcú jelenség. Ha a Marsról nézném, azt mondanám, hogy kiegyenlítik a piacot, de a Földről tekintve az is előfordulhat, hogy egy-egy országot taccsra vágnak: lásd például a mexikói válságot. Egy olyan óriási ország, mint Mexikó nemzetgazdasága, pillanatok alatt összeomlott egy spekulációs pénzbeáramlás, majd hirtelen pénzkimentés eredményeképp. Az történt, hogy Mexikóban jól alakult az üzleti élet, ezért a nagy tőzsdéar-emelkedés reményében temérdek spekulatív tőke áramlott be. Aztán – sejtve a balhét – ezt a pénzt rövid idő múltán kiszippantották, de a kiszippantás olyan gyorsan történt, hogy hirtelen pénz nélkül maradt a tőzsde és az ország. Nemcsak a tőzsde omlott össze, de összeomlott a nemzeti valuta is. Csakhogy e válság globális kiterjedésének kockázata oly nagy volt, hogy az Egyesült Államok és a Világbank együttesen összedobta azt a 40 milliárd dollárt, amivel talpra állították Mexikót. Attól tartottak, ha a válság kiterjed, az az egész világ pénzügyi rendszerének összeomlásával jár. De ez a példa nemcsak a veszélyekről szól: azt is mutatja, hogy a kockázattal szemben óriásivá nőttek az ellenerők is, melyek meg tudják akadályozni a globális katasztrófát.

Az igazi veszélyt az idő jelenti: az, hogy előbb köszön ránk az összeroppanás, és aztán elég sok időbe telik, amire a világ pénzügyi tűzoltószervezetei reagálni tudnak. A kettő közötti időkülönbség dönti el, hogy összedől-e a világ pénzügyi rendszere, vagy nem. És ez az intervallum állandóan csökken, Mexikó esetében két hét kellett ehhez, de így is az utolsó pillanatban történt. Ma már talán csak egy hét vagy néhány nap áll rendelkezésre, mivel a pénzügyi folyamatok sebessége egyre gyorsul.

– EZEKNEK A FOLYAMATOKNAK A KIALAKULÁSÁBAN NEM ÉPPEN ELHANYAGOLHATÓ SZEREPET JÁT SZOTT AZ ÉVTIZEDEKEN ÁT URALKODÓ NEOLIBERÁLIS ELMÉLET.

– Ez az elmélet a piacnak önreguláló szerepet tulajdonít, és azt mondja, nem baj, hogy mit pusztít, a másik oldalon sokkal többet fog építeni. Ezzel szemben a globális újkapitalizmus legjobbjai kezdik érezni, hogy egyre kikerülhetlenebb valaminő szabályozás, mivel a piac erre képtelen. A teória – úgy látom – manapság egy lépést visszalép, nevezetesen Keynes elméletének valamiféle újrafelmelegítése irányába. Ebben viszont az a bökkenő, hogy Keynes elmélete még a nemzetállamok gazdasági szerepére épített. Ma viszont a nemzetállamok gazdasági szerepe nullává kezd válni. Például Németországban nagyon magasak a munkabérek, ezért költöznek ki a nagyvállalatok. Ami azzal jár, hogy a befizetett adó az elmúlt évben 5 százalékkal csökkent. Ebből a csökkent bevételből nem lehet eltartani egy államot, fenntartani egy ország szociális hálóját. A nemzetállam kormányai patthelyzetben vannak. Vagy alacsony adót állapítasz meg, akkor itt maradok, ha nem, akkor csókolom, elmegyek, elviszem a gyáramat – de a munkanélkülit itt hagyom neked. Én, mint multi, jót fogok keresni, a kárt, amit okoztam, azt te mint állam fizeted meg, a bérből, fizetésből élők adóiból.

Olyan új helyzet ez, amire Keynes még nem gondolhattott, mert annak idején egy-egy ország tudta kormányozni a maga gazdaságát. Akkor még azt mondhatta, hogy azt az árut be szabad hozni, ezt a pénzt nem szabad kivinni. Sőt a kamatlábat is az állam állapította meg, és minden az ország határain belül maradt. Most a kamatláb alakítását – az egyetlen eszköz formálását, amivel még befolyásolni lehet egy ország gazdaságát – a világ pénzpiaca intézi. A nagyvállalatok prosperitása vagy lefoglalása nem az állami szereptől függ, a kormány nem tudja befolyásolni, hiszen még a védővámokat is leépítették. Aki ma azt merné mondani, hogy protekcionista gazdaságot fogunk csinálni, az megnézhetné magát. A nemzetállam védtelen maradt, mert csak a nagyobb, régió nagyságú egységek működnek igazán, olyan egységek, mint amilyen az ázsiai régió, az egységes Európa, vagy a Nafta-országok – Kanadától Dél-Amerikáig. Hogy egy-egy ország mit csinál, az csak a szerencse meg a globális piac dolga.

– EZ NEMCSAK A NEMZETÁLLAMI SZUVERENITÁST, HANEM JÓSZERÉVEL A HAGYOMÁNYOS POLITIKA EGÉSZÉT KÉRDÉSESSÉ TESZI. KÖZVETVE PEDIG EGY GLOBÁLIS FOLYAMATOKAT REGULÁLÓ VILÁGKORMÁNY LÉTREHOZÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGÉT VETI FEL.

– A nemzetállamok gazdasági szuverenitásának beszűkülése a jelen és a holnap igazi nagy kérdése. Tegnap ez még föl sem merült. Furcsa módon az Európai Közösségben történő változások tették kérdéssé, hiszen ott az euróval, az európai közös pénzzel kapcsolatban került be a viták közé a kétségbeesés: úgy látszik, már mindenről le lehet mondani, a zászlóról, a nemzeti múlttól, a himnuszról, a nemzeti kormányról – rendben van, de a pénzünkötől nem fogunk, nem akarunk megválni.

A nemzetállam teljesen nem szűnik meg, mert azért még az Európai Unióban belül is vannak bizonyos olyan feladatok, melyek intézése az egyes országokra van bízva. Mégis él egy olyan tendencia, hogy jó lenne egy közös „szuperkormány”. Ám elég sokan látják már, hogy egy ilyen szuperkormány bürokráciája még a banán hajlágörbéjét is elő akarja írni. Ugyanakkor valamilyen formában Brüsszel már ma is egy ilyen szuperkormány szerepét játssza, amely elszakad az egyes nemzeti igényektől, sajátosságoktól. Ez gazdaságilag úgy jelentkezik, hogy például Spanyolország vagy Olaszország elmaradottsága folytán több pénzt követel a központtól. A gazdag országoknak pedig nincs rá pénzük. Tehát kialakul egy Észak-Dél-feszültség kicsiben, Európán belül. A szuperkormány ezért csak kicsiben képes intézkedni: aktákat tud tologatni...

Én kizártnak tartom annak a lehetőségét, hogy egy világkormány létre tudjon jönni, mint ahogy annak a lehetősége is egyre valószínűlenebb, hogy egy Egyesült Államok-szerű Európa alakuljon ki. Ma a föderatív Európa elképzelése látszik körvonalazódni. Ugyanakkor a gazdaság belső szükséglete is kíván valamiféle kanalizáló tényezőt, amelyet egy világszintű szervezet alkotna, kellő szankcionáló erővel, megfelelő hatalommal, vagy olyan manipuláló képességgel, amivel a megszaladt folyamatokat vissza tudja terelni a normalitás irányába. Ez arra utal, hogy a világkormány valamiféle derivátuma mégiscsak létre fog jönni. Úgy működne, mint a villanypásztor: ha a pénzpiac elér egy határhoz, akkor onnan visszaterelné. Talán a résztvevők ezt el fogják fogadni. A politika gazdasági beleszólását illetően egyébként rendkívül skeptikus vagyok. Ugyanis a

globalizálódás egyik következménye, hogy a politikának egyre kevesebb szerep jut.

– BAUDRILLARD 1989 TÁJÁN AZZAL A GONDOLATTAL HOZAKODOTT ELŐ, HOGY TELJES FORDULAT TÖRTÉNT, ÉS A TÖRTÉNELEM ELKEZDTE FELSZÁMOLNI MAGÁT. AKKOR EZ KÉPTELENSÉGNEK TŰNT, MOST AZONBAN EGYRE TÖBB MINDEN TÁMASZTJA ALÁ.

– Egyetértek ezzel a gondolattal, hogy a posztmodern fejlődés vesz egy nagy kanyart, és a 19. század alagútjába fut. Valóban sok minden mutat ebbe az irányba: miközben egy hihetetlen modernizációs folyamatnak lehetünk tanúi, e folyamat hajtóereje társadalmi és politikai tekintetben is a 19. századot idézi. Ilyen múlt századi jelenség a szakszervezetek leépítése, a rendkívül magas munkanélküliség-szinttel való együttélés. (Ma már szinte mindenki normálisnak tekinti, hogy 10 százalék feletti munkanélküliség van Európában, ami a '60-as években még elképzelhetetlen lett volna: legalábbis az értelmiség tiltakozott volna.) Ma mindenki annak örül, hogy ez a kvóta nem 14 százalékos vagy 18, mint Spanyolországban. Ugyanakkor Amerika megoldotta a munkanélküliség kérdését – ott 4,8 százalékos ez az arány. Persze e megoldás ára az volt, hogy a drága munkaerőt elbocsátja, majd olcsón visszaveszi. Van munkád, fogd be a szád! És bejött... A különböző vizsgálatok azt mutatják, hogy az újkapitalizmus véget vet annak a hatvanas évekbeli reménynek, hogy egy nagy középosztályosodási folyamat zajlik: a szegények és a gazdagok részaránya csökken a középosztály javára. Ezzel ellentétben tény, hogy a gazdag hányad vagyoni, társadalmi befolyása, pénzben és gazdaságban kifejezhető hatalma növekszik, a középosztály összeszűkül, a szegény réteg viszont növekszik. Ennek a nagy váltásnak, ami az elmúlt 20 évben bekövetkezett, a hi-tech korszaknak, a pénz forradalmának és a globalizálásnak köszönhetően sok a vesztese, és kevés a nyertese. Itt az nyer, aki a tudásintenzív iparokban dolgozik, a hagyományos foglalkoztatási zónákban dolgozók pedig vesztesek maradnak. Nincs szükség öntőre, bányászra, hajókovácsra és így tovább.

Ami a politikát illeti, paradox helyzetbe kerültünk. Olyan plurális világ alakult ki, amelyben a politikai struktúrák egyre inkább monolitá válnak. Amerika vezetésével egy uniformizált világrendszer van kialakulóban. Olyan politikai szituációban élünk, ahol a pluralizmus jegyében nem mondhatom azt, hogy ez nekem nem tetszik, mivel van egy másik, és azt akarom választani. Nem mondhatom, mert nincs ilyen alternatíva. Ez egy monolit rendszer, a dollárra van felfűzve a legtöbb valuta, és az ilyen spárgákon keresztül a gazdasági világrendszer is konvergálódik: csak egy alma közt lehet választani... Lábjegyzetként jegyzem meg, hogy Európa hosszú ideig harcolt az amerikai filmdömping ellen, végül a költségvetésekből „lefáragódott” az erre szánt pénz, maradt Franciaország, ahol próbál-

nak kvótákkal küzdeni azért, hogy ne csak hollywoodi, hanem európai filmet is játsszanak. Nem sikerült, évekre taccsra lett vágva az európai film. Most kezd kijönni a hullámvölgyből. Egyelőre viszont nincs választási lehetőség. A pluralizálódás mint jelszó megmaradt, ám alatta/mögötte egy monolit rendszer alakult ki. Ennek a helyzetnek politikai következményei kiszámíthatatlanok, de ez már egy másik mese.

– ÉRZÉKELSZ-E OLYAN TÖREKVÉSEKET, AMELYEK EZZEL AZ EGYNEMŐSÉGGEL SZEMBEN LÉPNEK FEL?

– Olyan területeken, amivel nemigen számolunk: a kultúrában. Így például a családi struktúrában. Mert a családi struktúra is része a szimbolikus hatalom szerkezetének: ez a szerkezet tudja befolyásolni azt, hogy a tudás milyen szintjére kerüljön a következő generáció.

Kimutatták, hogy az amerikai egyetemen tanuló pakisztáni, indiai, kínai és japán diákok magasan lekörözik az angolszász hallgatókat. A család náluk nem engedi a gyereket megbukni, csak ötöst szabad kapni, és a papa, mama, nagypapa, nagymama, mindenki körülötte nyűzsög, hogy a gyerek első legyen az osztályban. Ugyanez nem mondható el az angolszász szülőkről, akik azt mondják, hogy beíratlak, fizetem a tandíjadat, oldd meg a problémáidat. Vagyis a családi struktúra az egyik kulcs a 21. századhoz, és egyben ellenerő a monolit szerkezetek térhódításával szemben. Persze nem lehet átvenni a japán vagy a kínai családmodellt, de hogy nemcsak a magaskultúra fog szerepet játszani – az, hogy ki mennyit olvasott, Szophoklész és Heideggert ismeri-e –, hanem a kultúrának az életformát meghatározó szerkezete is döntő szerepet fog játszani a 21. századért folyó küzdelemben, erről meg vagyok győződve.

– KISSÉ TÁVOLABBRÓL NÉZVE MILYENNEK LÁTOD MINDAZT, AMIRŐL EDDIG SZÓ VOLT?

– A világban ma olyasmi történik, amit még nem lehet tudni, mert vagy titok, vagy még nem fedették fel. E kérdésre rárepülni, ez számomra a legizgalmasabb foglalatosság. Ugyanakkor azt hiszem, hogy e beszélgetés kissé a negatívumok és a veszélyzóna irányába tolódott el. E mai világ másik oldala a biztonságra való törekvés, az önkorrekció lehetőségeinek keresése és kiépítése. A túzoltó hadseregek újjáépítése, új vészharító mechanizmusok kialakítása. Kényes egyensúly áll fenn, jelenleg a védekező és támadó mechanizmusok egyensúlyban vannak. Nem a totális káosz felé tartunk, de nem is nézünk egy különösebben csodálatos 21. század elébe, amely mentes mindenfajta politikai, gazdasági és társadalmi feszültségtől. Inkább e kényes egyensúlyi helyzet fenntartásán fáradozunk. Ami nem kellemes állapot, de élhető. Olyan világ felé tartunk, amelyben ha fiatal lennék, voltaképpen nem nagyon szeretnék élni. De ez van.

MONORY M. ANDRÁS – TILLMANN J. A.

Az európai régiók és a Közép-Európa-vita a nyolcvanas években

DUPCSIK CSABA

Egy régiót nem határozhatunk meg pusztán földrajzi ismervek alapján: számításba kell vennünk gazdasági, kulturális, történelmi, vallási, politikai, társadalomszerkezeti, „pszichológiai”, s más, esetenként extrém dimenziókat is. Hogy a számos dimenzió közül egyeseket bizonyos gondolkodók bizonyos társadalmakban és bizonyos korszakokban miért részesítettek előnyben másokkal szemben – ezt nem lehet a priori eldönteni. A választ mindig az adott kontextus eszmetörténeti/tudásszociológiai elemzése adhatja csak meg. Erre teszek kísérletet a következőkben: először arról beszélek, hogy a földrajzi értelemben vett Európa népei kontinensük mely régióit különböztették meg; majd arról, hogy hogyan változott a magyar önbesorolás a 20. században, végül a nyolcvanas évek Közép-Európa-vitájának vázlata következik.

Kelet, Nyugat, és ami közöttük van

A középkori Európa népei számára a legfontosabb területi egység a királyságok és a Császárság fölött a kereszténység, a „keresztény világ” volt, ami természetesen a nyugati kereszténységet jelentette azok számára, akik Rómát követték. A körülhatárolást segítette, hogy a „pogányok” (azaz a vikingek, magyarok, a szláv népek, a későbbiekben pedig a mongolok és oszmánok), illetve az „eretnekek” (azaz a szkizma utáni Bizánc, majd Oroszország) ugyanilyen élesen elhatárolták magukat az így felfogott Európától. A legfontosabb belső határvonal Észak és Dél között húzódott, nagyjából az Alpok mentén.

A reformáció, a Nyugat tengerentúli terjeszkedése, a felvilágosodás, illetve Oroszország expanziója és nyugatias reformkísérlete Nagy Péter idején sokban módosította ezt a képet. Nem véletlen, hogy az Európa kifejezés a 18. században válik általánossá a legfontosabb, nemzetek fölötti keret jelölésére. Európán belül pedig a korábbi Dél-Észak megkülönböztetés helyett egyre inkább a Kelet-Nyugat-szembeállítás kerül előtérbe. Talán nem durva leegyszerűsítés azt állítani, hogy e megkülönböztetés alapja mindvégig a szabad társadalom vs. despotikus állam¹ ellentéte volt (Bobbio, 1989).

¹ E tanulmány elkészítését a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen ösztöndíja tette lehetővé.

Mi van Kelet és Nyugat, Oroszország és Franciaország között? Hogy ennek a régióknak a természetét hagyományosan a két, paradigmikusnak tekintett területhez képest szokták meghatározni, jól mutatja az egyik német elnevezés: „Zwischeneuropa”, Köztes-Európa. A régió létének és hovatartozásának kérdése a múlt század folyamán nyerte el maihoz hasonló formáját, általában a német kérdés, illetve a Habsburg Birodalomban élő népek jövője kapcsán. Az elmúlt másfél-kétszáz évben számos Közép-Európa-, Mitteleuropa-, Zwischeneuropa-, Duna-Európa, Kárpát-Európa-konceptió, -terv, vagy -álmom gyűlt össze, az utódok válogathatnak Hohenwart, az ausztroszlavisták, Kossuth, Jászi, az ausztromarxisták, Wilson, Masaryk, Németh László, Szabó Dezső, Rapacki, Dimitrov és mások írásai között. A rendkívüli változatosság ellenére azonban már a múlt század végére jól megkülönböztethető a Közép-Európa fogalom két alapváltozata:

(1): Közép-Európa az oroszok és a németek között élő „kis népek” – vagy (ne sértsük meg a lengyelek érzékenységét): a kis és közepes népek – együttese;

(2): a fent említett népek és az osztrákok, vagy az osztrákok és a németek társasága.

Az utóbbi variációra sokan néztek gyanakvással a régióban, mint a német dominancia álcázott változatára. Az előbbi megoldás pedig azok végső menedéke volt, akik mind a térség birodalmi integrációjával, mind pedig kisállami szétforgácsolásával elégedetlenek voltak.

Valószínűleg az 1914 és 1948 közötti időszak volt a Közép-Európa-konceptiók első virágkora. A Vasfüggöny összezáródása után azonban rögzült a felosztás: Kelet-Európa (ami ekkor a szovjet blokkal volt egyenlő) és Nyugat-Európa.¹ Ez a helyzet egészen a nyolcvanas évek elejéig tartott, amikor ismét divatfoglalomná vált „Közép-Európa”.

A magyar önbesorolás változásai a huszadik században

A magyar önbesorolás lényegi eleme évszázadokon át az volt, hogy országunk a Nyugat része, legfeljebb annak kis-sé sajátságos/elmaradott/„keleties” része.

„Milyen címen emelkedik viszonyítási alappá valami, ami maga is egy »regionális változat«? Lapidárisan fogal-

mazva: miért – hacsak nem sznobizmusból – »hasonlítgatjuk magunkat« szüntelenül Nyugathoz?» – kérdezi például Szűcs Jenő, majd így válaszol: »mert Európa megfogalmazásának első történeti formája, a feudalizmus, abból az eredeti antik-germán (barbár) szimbiózisból nőtt ki, mely már geográfiai okokból is, egyedül Nyugaton zajlott le.« (Szűcs, 1986. 5.) [A kelet-közép-európai] »zónát kezdettől fogva az jellemezte, hogy a szóban forgó [strukturális] szakadék ellenére (s éppen mert az antikvitással való termékeny szimbiózis helyett a »mintakövetés« lett a sorsa) maga viszonyította önmagát a Nyugathoz, sőt másfajta viszonyítást – legalábbis a politikai gondolkodás újabb kori megbicsaklásai előtt – egyszerűen el sem tudott képzelni.« (Szűcs, 1986. 6.)

A huszadik század, különösen az első világháború és Trianon után, ezen a téren is változást hozott. A turánizmus képviselői, Szabó Dezső, a Bartha Miklós-kör tagjai (Raith Tivadar, Fábrián Dániel és mások) ingadozva, hol Kelet-Európához, hol Kelet-Közép-Európához, hol Közép-Európához sorolják az országot, de az elődökkel – vagy például a kortárs Szekfüvel – szemben nagyobb hangsúly esik a keleti (vagy legalább a nem nyugati) kötődésre. (B. Bernát, 1989.) E tendenciára jó példával szolgál Németh László nézeteinek változása:

»Duna- vagy Közép-Európába a kezdet kezdetén (még a weimari Németország korában vagyunk) a »közénsüllyedt« németeket is befogadtam. Amikor 1933-ban először szólok erről a kérdéstről: már a Nyemen–Lajta vonal a határ, Németország (Hitler uralomra jutásának hónapjai ezek) ki van zárva belőle; s Kelet-középeurópát egyhelyütt a Két malomkö közének hívom. Most, Ausztria eleste után, állandósul a Kelet-Európa név; a tágabb dunai hazát most mosom egybe a tőle keletre levő világgal, a Szovjetunió népeivel. Ez a szócsera nemcsak a politikai védekezés mozdulata volt (politikai következményét, a szovjet rendszer vállalását akkor nem is vontam le), hanem egy igen egyszerű igazság belátása is, amelyet ma mindenki lát, akkor azonban senki sem vallott: kelet-európai nép vagyunk.« (Németh, 1959. 179.)

Németh e sorokat 1959-ben írta. A két világháború között azonban a legtöbb Közép-Európa-konceptió szerzője – sőt még azok is, akik a Kelet-Európa kifejezést használták – fontosnak érezték, hogy a Nyugat (Németország) mellett a Kelettől, tehát Oroszországtól is elhatárolják ezt a régiót (például Szabó, 1986 [1935.]). Az elhatárolódás kiterjedt a két társadalmi rendszerre is: a Magyarországot is magában foglaló köztes régió elképzelései a két világháború között általában harmadikutasak voltak.

Az újabb korszakhatár lehetne 1945 vagy 1948, de akár 1956 is. Ezt megelőzően ugyanis még sokakban élt az a vélekedés, hogy a szovjet uralom – legalábbis annak durva formája – nem lesz tartós. A Sztálin halálát követő események (Nagy Imre reformjai, kibékülés Jugoszláviával, az el nem kötelezett országok mozgalma és mindenekelőtt az osztrák alapszerződés) tovább táplálták ezt a reményt. A forradalom leverése világossá tette, hogy ez a rendszer nem fog egyhamar eltűnni, s ha nem akarjuk hitegetni magunkat, akkor szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy most Kelet-Európa részei vagyunk, akár szeretjük ezt az állapotot, akár nem. Ez a fordulat visszamenőlegesen is felértékelte történelmünk »keleties« vonásainak jelentősé-

gét, és leértékelte a »nyugatias« jellegzetességeket. Bojtár Endre például egy 1979-es írásában bemutatja

»azt a folyamatot, amelyik újabb kori történelmünk lényege, s amelyik abból áll, hogy Közép-Európából Kelet-Európába tartunk.« (Bojtár, 1993. [1979.] 9.)

S bár ebben szerinte is szerepet játszik az a történet, »melyet Bibó 1948-ban zsákutcásnak, végeredményét eltorzult magyar alkatnak nevezte, s a két minősítés bizvást kiterjeszthető a térség egészére« (uo. 10.), fontos tényezőnek mégis a (később szovjetté átlényegülő) orosz katonai túlerőt tartja.⁴ Érdekes megfigyelni, hogy Bojtár először még csak mint múltról ír egy lehetséges alternatíváról:

»Az ellenszert sokan egy közép-európai államszövetségben látták, kezdve a cseh František Palacký ausztró-szláv szövetségén, Kossuth dunai konföderációján át egészen... a bolgár... Ljuben Karavelov... balkáni föderációjáig...« (Uo.)

Írásának utolsó mondataiban viszont már így próbálja enyhíteni a saját bevallása szerint is túl sötétre sikeredett képet:

»A fentebb leírt majd kétszáz éve tartó folyamat – Közép-Európából Kelet-Európába – végpontját nem jósolhatni meg. Az bizonyos, hogy kiugrani a mederből csak olyan nagy történelmi fordulat árán lehetne, mely valószínűleg világpusztulással járna együtt. Ám talán van másik megoldás is: vállalva az itt élő népek közösségét, megpróbálni Kelet-Európából Közép-Európát csinálni.« (I. m. 33.)

Voltak persze olyanok is, akik nem szemlélték negatív érzelmekkel Kelet-Európához tartozásunkat.

Az elkanyarodás-elmélet

Ennek a szemléletnek az első, nagy hatású megfogalmazója Pach Zsigmond Pál volt. Az 1963-as, *A nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században* című könyvében fejti ki először az ún. »elkanyarodás elméletét«, amelyet lényegében a mai napig magáénak vall.

Az elmélet fő tételei a következők:

(1) A 13–15. században Magyarország közeledik ugyan Nyugat-Európához, a strukturális eltérések azonban elég jelentősek maradnak ahhoz, hogy elősegítsék a későbbi »elhajlást«.

(2) A 15. századtól Nyugaton, a nagy földrajzi felfedezésekkel egy időben, megkezdődik a későbbi tőkés fejlődést megalapozó eredeti tökefelhalmozás kora. Magyarország nem marad ki a változásokból, bekapcsolódása azonban – Wallerstein kifejezésével: – »félperifériás« pozíciójából eredően a nyugatitól merőben különböző fejlődési pályát és társadalmi struktúrát hozott létre, illetve erősített meg.

(3) A kereskedelmi utak elkanyarodása következtében az eleve elmaradott városi fejlődés menete megtörik.

(4) A nyugati piacokat kiszolgáló (mezőgazdasági) áru-termelést a nemesség sajátítja ki; ennek legfontosabb eszköze a saját kezelésű (majorsági) birtokok kiterjesztése a paraszti birtokok rovására. A korábban már uralkodóvá vált pénzszolgáltatás helyett ismét robotszolgáltatásra kényszerítik a jobbágyt, letörik engedelmességét, s röghőkötésével létrehozzák – Engels ismert terminusával – a

„második jobbságát”. A 15. században ígéretesen fejlődő paraszti áruterelés visszafejlődik, s ez gátolja a belső forrásokra támaszkodó tőkefelhalmozást.

(5) Mindennek messzeható társadalmi-politikai következményei vannak az újkorban is: a 19. századi tőkés átalakulás „porosz úton” indul el (Lenin), amelynek következtében egy feudális elemekkel terhelt, elmaradott kapitalista társadalom jön létre. Pach maga ugyan nem zárja rövidre a gondolatmenetet, de mint ismeretes, a lenini doktrína szerint az ilyen társadalmakat a kommunista hatalomátvételre az teszi alkalmassá, hogy a feudális maradványok és az elmaradottság miatt különösen mélyek a társadalmi ellentétek, *ugyanakkor* mégis kapitalista társadalmak ezek (ami szükséges előfeltétele a „szocialista átalakulásnak”).

E megközelítésnek, vagy valamely módosított változatának több híve is akadt; én többek között Berend T. Ivánt, Ránki Györgyöt és Gunszt Pétert sorolnám ide. A nemzetközi szakirodalomban két szerző tűnt alkalmasnak az adaptálásra. Az egyik A. Gerschenkron, aki az (európai) országokat tőkefelhalmozásuk módja szerint osztályozta. Eszerint immanens, a kereskedelemről származó tőkén egyedül az angol ipar alapul; Németországban a bankok, Oroszországban pedig az állam és a külföldi befektetők szerepe a döntő a tőkés gazdaság kialakulásában (Gerschenkron, 1984). A másik szerző I. Wallerstein. Az ő nevezetes „világrendszer-elmélete” az eredetinel korszerebben támasztotta alá az elkanyarodási tételt. Wallerstein legfontosabb gondolata ugyanis az, hogy egy társadalom tagoltságát elsősorban az határozza meg, hogy milyen pozíciót tölt be a világgazdasági rendszeren belül. Eszerint tehát *ugyanannak* a nemzetekföldi integrációnak köszönhetően dominál a világgazdasági rendszer *centrumában* a szabad bér munka, *félperifériáján* az erősen kötött, (kvázi-)jobbágyi/félproletári státus, illetve a *periférián* nyílt rabszolgaság (Wallerstein, 1983). Wallerstein egyébként pozitívan hivatkozik – lengyel gazdaságtörténet-szek mellett – Pach egy tanulmányára is.

Szücs Jenő régiófelfogása

Az alternatív felfogás vitathatatlanul legjelentősebb figurája Szücs Jenő volt – eléggé köztudott módon; bár mindkét fél óvakodott a nyílt vitától. A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján megjelent művében Szücs ugyan a Közép-Kelet-Európa terminust használja, mégis hangsúlyozottan *három* régióról beszél. Érzékletes megfogalmazása szerint, ha a „nyugatis” társadalomszerkezeti elemek előfordulása-it Európa térképén egy-egy ponttal jelölnénk, akkor ezek ugyan már a Rajnától keletre ritkulni kezdenek, de az igazán *minőségi* változás csak az Elba–Lajta-vonaltól keletre következik be; a nyugati kereseténység keleti határvonala után azonban ezek a pontok gyakorlatilag eltűnnek. Ennek alapján állítja Szücs, hogy a két határvonal között elterülő terület egy sajátos jellegzetességekkel bíró, Kelettől és Nyugattól egyaránt különböző – bár történelmi korszakoként más és más irányba igazodó, „felzárkózni” látszó – régiónak tekinthető. A 10–12. század „kísérlet-jellegű” királtságai szerkezetileg az orosz államokhoz hasonlítanak, gazdaságilag a Bizánc–Kijev-tengely vonzásában működnek, ugyanakkor kulturálisan Nyugat felé orientálódnak. A 13. század elején Bizánc keresztetese, illetve Kijev mongolok általi megszállása összezavarja ezeket a kapcsolatokat, miközben Nyugat-Európa épp erőteljes expanzióban

van. E „viháros erejű átfordulás” változtatja a közép-kelet-európai országokat az Occidens keleti peremévé. A 15. század végéig tart a felzárkózás lendülete, ami különösen a Nyugat 14–15. századi válságával szembeállítva feltűnő. A 16–18. században ismét nő a lemaradás, amely strukturális különbségekben is megnyilvánul – ismeri el Szücs, azt viszont már nem, hogy ezek a strukturális jegyek az orosz fejlődéssel rokonították volna régióinkat. A 19. századra, különösen annak végére mintha teljesen elmosódott volna az Elba–Lajta-vonal. Az első világháborút követő „kisállami nyomorúság”, 1945-től pedig a jaltai rendszer azonban minden korábbinál vastagabbra rajzolta azt.

Szücs elemzésének újdonsága az is, hogy a túlsúlyosan gazdasági helyett komplexebb megközelítésre törekszik.⁵ Ebből következően:

„különös figyelmet érdemel a társadalomszerkezet (nem hagyva figyelmen kívül a társadalomszerveződés jogi artikulációját), a politikai struktúra (nem mellőzve, funkcionális és intézményi tekintetben társadalom és állam viszonyát) és a kulturális szféra (nem egyszerűen csak a »kulturális orientáció« értelmében, de nyomatékkal ide értve az intellektualizmust abban a tág értelemben, ahogy e fogalmat Hajnal István használta), s mindennek a gazdasághoz és egymáshoz való viszonyában célszerű »regionális szerkezetekről« beszélni.” (Szücs 1986. 4–5.)

Az ezen szférák közötti alá-fölé rendeltség kérdésében nem foglal nyíltan állást, ám úgy tűnik, mintha a *politikumnak* tulajdonítana meghatározó szerepet.⁶ A politikai szférában pedig a legfontosabb a számára állam és társadalom egymáshoz való viszonya:

„Miben áll az eredeti nyugati modell – legalábbis abból a szempontból nézve, ahonnan Bibó István nézte? Ez a szempont... a »demokratikus társadalomszerveződés« vagy »közösségalkulás« legmélyebbre nyúló hajszályökereinek keresésével azonos. Mindaz, amit főként Hajnal István nyomán Bibó a kezdetekre nézve kiemelt (a szokásszerű, személyes, kölcsönösen biztosított kötelezettségek és jogok, a »szabadság kis köreinek« egymást egyensúlyban tartó szerkezete, mely megakadályozza a hatalomkoncentrációt, és ellenálló erőt jelent az egyoldalú alávetés »brutálisan célszerű« módszereivel szemben és így tovább), mind valós és lényeges elem, noha magában a középkorban is egymást váltó struktúrákhoz tartozik. Mindennél azonban valami többről, átfogóbbtól van szó. [...] [Ez a karaktervonal pedig] a »társadalom« és »állam« szétválasztása, azaz valójában egy struktúra, mely magát az elméleti szétválasztást lehetővé tette, még pontosabban: struktúráváltások sorozata, melyben ez a kettősség ilyen vagy olyan súlyosságban folyamatosan jelen volt.” (Szücs 1983. 15–17.)

A nyugat-európai országokban nagyon korán, már a 13. századtól kezdve oly formában tudatosították ezt a szétválasztást (a tényleges társadalmi helyzetet tükrözve és alakítva is), hogy az – Angliában és Hollandiában organikusabban, Franciaországban már zaklatottabban, de mégis – alapul szolgálhatott a modern kor *automóm társadalom*-felfogásához. Oroszországban viszont nem a kommunista, de már a cári állam is mintegy államosította a társadalmat, maradéktalanul befűzve azt saját szerkezetébe, amelynek bizarr példája, hogy egy 18. századi cár betiltotta a „társadalom” szó használatát. Közép-Kelet-Európában,

nem úgy, mint Nyugaton, a nemesség *kisajátította*, és konkrét tömegével azonosította a „társadalmi” szférát, ugyanakkor viszont, nem úgy, mint keleten, létezett ilyen, többé-kevésbé autonóm szféra.

Hasonlóan köztes jellegűek más területek is. A gazdaságban például, mint arra több, Szűcs gondolatmenetét követő történész is rámutatott, az orosz „második jobbágy-ság” tulajdonképpen az első volt, míg ezt Közép-Kelet-Európában megelőzte egy viszonylag szabadabb állapot (amelynek emléke, illetve maradványai sokkal szívósabban éltek tovább, mint azt az elkanyarodás-elmélet hívei feltételezték). Ami a kapitalizálódást illeti: ez Oroszországban sokkal töredékesebb, szervezlenebb, „szigetjellegű” volt; a mezőgazdaság modernizációja 1917-ig nem tört át, tehát itt tulajdonképpen „porosz útról” sem jogsult beszélni, a parasztok többsége az obszcinából szinte közvetlenül lépett át a kolhozba. A wallersteini érvelés is felhasználható az elkanyarodás-elmélettel szemben, hiszen ha igaz is, hogy a közép-kelet-európai régió a nyugati világgazdasági rendszerhez való tartozása miatt „kanyarodott el” a nyugati fejlődéstől, ez akkor is minőségileg más, mint Oroszország esete, amely a 15–17. században nem is volt része ennek a rendszernek. Mint Lackó Miklós megjegyezte: Kelet-Közép-Európa esetében lemaradásról, míg Kelet-Európa esetében kimaradásról beszélhetünk.

A látens vita

Nyílt vita, mint már említettem, nem volt a két tábor képviselői között. Szűcs Jenő, illetve az újra felfedezett Hajnal István és Bibó István nagy hatást gyakoroltak a történészekre, s számosan, például Gyáni Gábor, Hanák Péter, Orosz István, Rév István hasonló gondolatokat fogalmaztak meg. Egyre inkább a Kelet-Közép-Európa kifejezést használták, majd megjelent, és mind népszerűbbé vált a Közép-Európa terminus. A továbbiakban a Közép-Európa illetve Kelet-Közép-Európa terminust használókat tekintem a vita egyik oldala képviselőinek (bár kivételek is vannak, ide sorolom Szűcsöt is), s azt állítom, hogy a Kelet-Európa (illetve, a nyolcvanas években már a Közép-Kelet-Európa kifejezést alkalmazó) állnak velük szemben. Az elhatárolás alapja az, hogy az adott megközelítésben az Elbától nagyjából a nyugati kereszténység keleti határáig terjedő térséget, illetve az ettől keletre, az Urálig húzódó területeket lényegi vonásaikat tekintve azonosnak tekintik-e a szerzők.

Néhányan igyekeznek eltompítani a Kelet-Európa-konceptió marxista jellegét, s szellemi elődöket sorakoztatnak fel az 1945 előtti korszakban alkotó nem marxista szerzők közül is. 1991-es cikkében Pach Zsigmond Pál például azt állítja, hogy a múlt századi történészeketől Székfüig (!) és a Domanovszky-iskoláig sokaknál felbukkant már a keleti irányultság gondolata.

„S a Domanovszky-iskoláról ágazott le 1945 után az a marxista irányzatú gazdaságtörténeti kutatás a Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén és a Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, amely – többek között – a »második jobbágy-ság« engelsi kritériumait és a vele sok szálon összefüggő »porosz utas« tőkés agrárfejlődés lenini ismérveit is szem előtt tartotta.” (Pach, 1991. 354.)

Szellemi elődök Berend T. Ivánnál, a *Helyünk Európában* című, 1986-ban megjelent kétkötetes válogatás beve-

zetésében is feltűnnek. Váczy Péter tanulmánya kapcsán háromszor is megjegyzi, hogy hogy ez a koncepció „negyven éve született” (Berend, 1986. 10. 19. és 23.). A kelet-európai koncepció mellett olyan szellemi nagyságokat sorakoztat fel, mint Szabó Dezső, Bartók Béla, Németh László – ez mégiscsak „meggondolásra ad okot mindenkinek, aki mást ajánlana.” (Berend, 1986. 10.). Ugyanakkor elsiklik afölött, hogy például Németh László a kötetbe is felvett tanulmányában éppúgy elhatárolja magát az orosz térségtől,⁷ mint Szabó Dezső. Utóbbi, noha egyik kötetbeli cikkének első pillantásra egyértelmű címe van – „Magyarország helye Európában – Keleteurópa” –, ezt a Kelet-Európát Oroszországtól éppúgy megkülönbözteti, mint Németországtól.

„Keleteurópa két közép nagyságú állama (Lengyelország, Törökország) mellett a többiek inkább kis államok: Magyarország, Csehország, a Balkán államai és az Oroszország nyugati részéről levált kisebb, új független államok. [...] Mindezeknek az országoknak két nagy közös lidércnyomása van: Németország és Oroszország.” (Szabó, 1986. [1935.] 346.)

Retorikai szempontból is érdekes, ahogy Berend Szűcs-csel vitatkozik: hangsúlyozza, hogy a lényegi kérdésben nem értenek egyet, ugyanakkor kiemeli Szűcsnek azokat az érveit, amelyek kapcsán viszont elmondhatja, hogy ezekben nincs vita köztük (Berend, 1986. 20. és 22.). A 16. századi elkanyarodás kapcsán először Székfüit, majd Bibót s harmadszorra Pachot idézi (i. m. 25.). Ugyanakkor Berend nem pusztán retorikai eszközökkel dolgozik, igyekszik differenciálni a Kelet-Európa-konceptiót, megállapítva, hogy a lényegi azonosságok mellett fontos különbségek is megállapíthatóak annak két alrégiója között.

„Szűcs Jenő par excellence orosz Kelet-Európája, lengyel-cseh-magyar Közép-Kelet-Európája (amit esetenként szerkezeti értelemben Nyugat-Európa keleti peremének is nevez) és a Keleten az Elbáig terjedő par excellence Nyugat-Európa úgy három régió, hogy egyidejűleg három is, de mégis csak kettő.” (I. m. 22–23.) „[A]z Elba–Saale felosztó vonal[tól]... keletre a nyugati modelltől eltérő közép- és kelet-európai típus különböző változatairól, ha úgy tetszik, altípusokról beszélhetünk.” (I. m. 24.)

Mint az utolsó idézetben is tetten érhető, a tanulmány második felében egyszerre csak a Közép- és Kelet-Európa formula válik használatossá. A tartalmi érvek és a retorikai eszközök ugyanazt a célt szolgálják: Berend igyekszik egy „középutas” imágót felépíteni, amely a „szélsőséges”, akár Nyugat-Európához, akár a „tagolatlan” Kelet-Európához tartozást hangsúlyozó felfogások túlzásait és tévedéseit elveti, erényeit viszont összegzi.

A kompromisszumkereső megközelítés háttérében az is állhat, hogy ekkorra már komoly nemzetközi karriert futott be Közép-Európa fogalma mind a hazai, mind a nemzetközi diskurzusban. Bár érvelhetnénk úgy is, hogy a nemzetközi vita később kezdődik – általában Milan Kundera egy 1984-es cikkét tekintik közvetlen kiindulópontjának.

A Közép-Európa-vita

Előzmények

Közvetlenül a második világháború után a közép-európai rendezés gondolata nemcsak az értelmiségieket, de a poli-

tikusokat is foglalkoztatta. Komolyabb és kevésbé komoly gondolat kísérletek láttak napvilágot a különböző konföderáció-kombinációkról, illetve arról, hogyan lehetne semlegesíteni a német fenyegetést. Amikor Milan Kundera tanulmánya, *The Tragedy of Central Europe* (Közép-Európa tragédiája; egy angol folyóiratban *Az elrabolt Nyugat* címmel jelent meg ugyanez a tanulmány) és Konrád György 1985-ben németül publikált könyve, az *Antipolitika. Közép-európai meditációk* nyomán újrakezdődik a vita, elsősorban értelmiségi ügynek számított, a politikusok sokkal óvatosabbak voltak. Mindazonáltal a kortendenciák erősen befolyásolták az érveket – ezeket a hatásokat próbálok összefogni három kötegebe.

A németek és (Közép-)Európa

A viták fontos előzménye *Németország identitáskeresése* volt – ismét. A németek egyrészt a kontinens kelet-nyugati felosztásának nagy vesztesei voltak, hisz a vasfüggöny kettévágta az országukat és a fővárosukat; másrészt, rájuk nehezedett a múlt, az, hogy Közép- és Kelet-Európában, érthető – és a korszak német kormányzata és közvéleménye által többé-kevésbé meg is értett – módon, nem szívesen emlékeznek vissza az utolsó német uralomra. Mindazonáltal a német kormányzat igyekezett oldani ezeket a görcsöket: egyrészt megszilárdították a Szövetségi Köztársaság nyugati integrációját, másrészt, az Ostpolitik keretein belül látványosan javították kapcsolataikat a keleti tömb országaival. Eközben kínosan ügyeltek arra, nehogy egyetlen olyan megfogalmazást is elfogadjanak, amely értelmezhető lenne úgy is, hogy véglegesen elfogadják Németország felosztását (csupán az erőszakos újraegyesítésről mondtak le). Mint Jacques Rupnik megfogalmazta:

„A német, de különösen a szociáldemokrata détentelképzelésnek a fő eleme az a felfogás volt, mely szerint a németközi kapcsolatok modellt képeznek a két Európa egymás mellett élése számára. Most a Közép-Európa-eszme a modell hasznos kiterjesztésévé vált: segítette, ahogy Pierre Hassner megfogalmazta, »európaizálni« a német problémát, vagy, ha így jobban tetszik, »németesíteni« az európai kérdést.” (Rupnik, 1990. 267.)

Mitteleuropa – ahogy nevezetes, 1915-ben kiadott könyvében Friedrich Naumann nevezte a Benelux államoktól a Boszporuszig terjedő térséget – ismét népszerűvé vált német értelmiségi körökben, persze, igen eltérő felfogásokban. A hivatalos Bonn azonban óvatos volt: egyrészt nem akarta veszélyeztetni azokat a jó kapcsolatokat, amelyek a keleti tömb államaival jöttek létre. A kiemelés arra utal, hogy a német szövetségi kormányzat mindig az államokat, mindenekelőtt a szovjet államot tekintette partnerének, nem a civil társadalmi mozgalmakat, márpedig Közép-Európa ezen mozgalmak és az ezen mozgalmakkal szimpatizáló értelmiségiek ügye maradt. Másrészt, Bonn sohasem akarta komolyan veszélyeztetni nyugati orientációját, de még csak szövetségesei bizalmát sem ennek az orientációnak a szilárdságában. Kohl kancellár egy 1987-es megnyilvánulása a Bundestagban magáért beszélt:

„Szembenállunk... minden divatos gondolat kísérlettel egy különleges státusú Mitteleurópáról.” (Idézi: Ash, 1990. 5.)

Az szociáldemokraták éppily határozottak voltak ebben a kérdésben. Mint az *Ostpolitikot* újtárra indító Willy Brandt megfogalmazta a Nobel-díj átvételekor mondott beszédében:

„A tényleges helyzet a következő: déntente politikánk a Nyugaton kezdődött, és továbbra is Nyugaton marad lehorgonyozva.” (Idézi: Ash, 1994. 79.)

A Monarchia rehabilitálása

Az 1970-es években több, nagy feltűnést keltett mű foglalkozik a századforduló körüli Monarchia, s különösen Bécs kultúrájával (például S. Toulmin–A. Janik: *Wittgenstein's Vienna*, 1973; C. Schoske: *Fin de siècle Vienna: Politics and Culture*, 1980). Hogy ez kulturális aranykor volt, azt régről ismerték és elismerték, a hetvenes években azonban sok minden felértékelte ennek a korszaknak a teljesítményét. Csak utalásszerűen, a művészettörténetben a posztmodern vonzódása a szecesszióhoz, a filozófiában és a társadalomtudományokban Wittgenstein növekvő népszerűsége, és az is, hogy a Közös Piac gazdasági integrációja felkeltette az érdeklődést a hagyományosan „kicsinyített Európának” tekintett Habsburg Birodalom iránt (John Komlos: *A Monarchia mint közös piac*). Ezek az új tanulmányok kezdetben azt a hagyományos felfogást követték, amely legfeljebb az 1890-es évekig látta perspektivikusnak a Monarchia fejlődését, s onnantól feltartóztatatlannak a hanyatlást. A nyolcvanas évekre azonban ezen a téren is változott a kép. Jelentős szerepe volt ebben Fejtő Ferencnek, aki azt próbálja bizonyítani, hogy a Monarchia nem *széthullott*, hanem *szétverték* (Fejtő, 1990). Ez a tétel azért érdekes, mert az a Fejtő állítja fel, aki mai napig *baloldalinak* vallja magát (márpedig a baloldali tradíció képviselői sohasem tápláltak különösebb nosztalgiát a Monarchia iránt), másrészt, mert a magyar származású történész a harmincas évek óta *Franciaországban* él, ahol egészen a legutóbbi időkig axiomaticusnak tekintették Ausztria-Magyarország szétzúzásának helyességét. S bár persze a Monarchia helyreállítását senki nem javasolta, az átértékeléstől csak egy lépés annak hangsúlyozása, hogy az utódállamok tartósan továbbélő, „örököl” hasonlóságai és a kooperáció szükségessége alapját képezhetik valamely Közép-Európa-fogalomnak.

Ausztria számára azonban nemcsak külső használatra tűnhetett hasznosnak ez az idea, hanem odahaza is: voltak osztrák értelmiségiek és politikusok, akik szerint Közép-Európa eszméje segíthet napjaink Ausztriájának, nemcsak abban, hogy régióbeli jelentőségét növelje, hanem abban is, hogy megoldja az ország születése óta folyamatos identitásválságát.⁸

„Mi Ausztria sajátossága, hazánk sokat emlegetett identitása? Régóta fenyeget a veszély, hogy fellahok módjára a történelemből kihullva, piramisok árnyékában tengetjük életünket, és nem tudjuk, honnan jöttünk, hova megyünk, hol és mivégre van az otthonunk. Ahelyett, hogy új értelemmel töltenénk meg a »múlt legyőzésének« fogalmát, vagyis tovább mennénk egy úton, amely nem visz félre, és ismernénk a ránk váró terheket, a kritikus pillanatokban mindig függén visszamenekülünk a múltba. Ha ki akarjuk teljesíteni a köztársaságot, a jövőbe kell elindulnunk – a »Közép-Európává jobbulás« útján.”

– írja például Erhard Busek (1992. 61.).

Közép-Európa, tehát nem Kelet-Európa

A harmadik, valószínűleg a legfontosabb tényező: a szovjet blokk közép-európai országainak erjedése, népeinek szabadulási vágya – illetve, óvatossággal, a rendszer mind nyilvánvalóbb stagnálása, majd hanyatlása, amely a nyugati kötődés, a nyugati fogyasztási modellek hódításával párosult a térségben, s azzal, hogy még a hagyományosan oroszbarát népek körében is minimálisra csökkent a keleti, szovjet (orosz) kulturális orientáció hatása (mármint: a tényleges hatása). Közép-Európa eszméje – mind hívei, mind ellenfelei szerint – ebben a korban már egyértelműen a térség Nyugathoz tartozását hangsúlyozta, vagy legalábbis azt, hogy (1) ez a régió más, mint Kelet-Európa, azaz a Szovjetunió, márpedig (2) a kommunizmus az orosz sajátosságokból kifejlődött, illetve ahhoz alkalmazkodó rendszer, amely épp ezért (3) nem alkalmas a közép-európai országok számára. További igen fontos előfeltétele volt a vitának, hogy a nyugati baloldali értelmiség jelentős része végre kiábránduljon a marxista modellekből, s ne tekintse a Közép-Európa nyugatias vágyairól beszélőket frusztrált emigránsoknak és/vagy „hidegháborús uszítóknak”.

Amiről a vita szólt

Az alábbi ismertetés az én konstrukcióm: nem törekszem arra, hogy az egyes elméleteket és ezek ütközéseit időrendben bemutassam. Mindössze válaszolok a vita legfontosabb kérdéseit, a lényegi válaszlehetőségeket, és illusztrációképpen néhány tanulságos választ (a magyarországi és a nemzetközi vitában).

A vita a következő kérdések körül forgott:

(1) Létezett-e valaha Közép-Európa, illetve létezik-e egyáltalán? Ha igen:

(2) Hol húzódnak a határai?

(3) Milyen formában, milyen dimenziók mentén, milyen társadalmi szférákban (kultúra, politika, gazdaság, életmód, mentalitás, stb.) létezik?

(4) És végül: mi ennek a létnek a jelentősége, melyek a következményei a jelenre, illetve a jövőre nézve?

Létezik-e egyáltalán?

Ha a válaszokat rendszerezni próbáljuk, a skála egyik végén a teljes tagadást látjuk: Közép-Európa nem volt, és nincs is. Peter Handke szerint például „Közép-Európa csak egy meteorológiai fogalom”; Joszif Brodskij „Nyugat-Ázsiáról beszél. Ha elindulunk a másik pólus felé, a következő álláspont egy kicsit differenciáltabb: Közép-Európa valaha létezett, de megsemmisült, beszippantotta, elnyelte Kelet-Európa (például Kusý, 1989). Ez utóbbi álláspont gyakran egészül ki annak hangsúlyozásával, hogy ez a tragédia nem egy tisztán külső erőnek köszönhető, hanem Közép-Európa maga is vétkes saját sorsában, bizonyos vonásai nagyon is alkalmassá tették a „keleties” elemek befogadására (Šimečka, 1989).

Ez a gondolat már átvezet bennünket egy újabb, az előbitől alig eltérő változathoz: Közép-Európa létezik, de erősen módosult formában. Elsősorban negatív változások zajlottak le: eltűntek a birodalmi keretek, amelyek – más kérdés, milyen formában – korábban összetartották a tér-

seget. Eltűntek vagy meggyöngültek azok a rétegek és intézmények, amelyek e birodalmi univerzalizmus fő hordozói voltak: a németek és zsidók tízmilliói, az arisztokrácia, az egységes hadsereg, vagy a katolikus egyház. A századforduló körüli állapothoz képest korlátozott volt az emberek, eszmék és javak szabad mozgása. A milliós kitelepítések és tömegmészárlások emléke újabb rétegeket rakott a nemzeti sérelmek egymásba érő halmaira, s a kommunista rendszer gátolta ezek kibeszélését, német típusú feldolgozását. S végül: még ha el is fogadjuk, hogy a szovjetizálást külső erők kényszerítették a régió népeire, akkor is nehezen hihető, hogy az évtizedek során ebből semmi sem rakódott le.

Igaz, egyesek pozitív hatásokat is emlegettek: egyfajta – igaz, „féloldalas”, „torzított” – modernizációt, vagy azt, hogy a totalitáriánus múlt nemcsak torzulásokat okozott, de igen egészséges szkepticizmust is az ilyen eszmék iránt.

S végül, a másik pólus közelében az optimista vélekedés: Közép-Európa élt, él és élni fog, s ez az egyik legfontosabb jelensége a régióknak.⁹

Megjegyezhető, hogy ez a folyamat – elmozdulni a skálán a hangsúlyok apró megváltoztatásával – nem minden esetben az én konstrukcióm, gyakran maguk a szerzők is hasonló pályát futottak be. Jó példa Konrád György és Szelényi Iván, akik nevezetesen, 1974-ben írt, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvükben még egységes régióként fogják fel az Elba–Lajta-vonaltól az Urálig terjedő Kelet-Európát.¹⁰ Igaz, egy helyütt megjegyzik, hogy két Kelet-Európa van, amelyek határvonalai nagyjából megegyeznek a Szűcs-féle Közép-Kelet-Európa és Kelet-Európa határaival, de ezek különbségét alig fél oldalon keresztül tárgyalják, s azzal zárják le, hogy – a kulturális különbségektől eltekintve – „az államszervezet és a földbirtoklás jellegében” jól láthatjuk a „közös alapvető kelet-európai jegyeket” (Konrád–Szelényi, 1989. [1974.] 117.). A kötet többi részében nem tűnik elő ez a megkülönböztetés. Márpedig az így egységesen felfogott Kelet-Európa egészére jellemző, hogy fejlődési útja évszázadok óta a szocializmus felé vezetett.

Mint ismeretes, a nyolcvanas évekre Konrád a Közép-Európa-gondolat egyik legnevesebb propagátora lett, de Szelényi is hasonló irányba fordult.

Hol van Közép-Európa?

A leggyakoribb elhelyezésről már sok szó esett: az Elba–Lajta-vonaltól az ortodox kereszténység határvonaláig. Néven a leggyakrabban Lengyelországot, Csehországot és Magyarországot nevezik,¹¹ gyakran megemlítik – amolyan a „teljesség kedvéért” bevezetéssel, érdemi elemzés nélkül – a balti államokat, s az akkori Jugoszlávia horvát- és szlavónlakta területeit.¹² Ez tehát Közép-Európa, vagy Kelet-Közép-Európa – utóbbi névváltozat szerint létezik egy Nyugat-Közép-Európa is, amelynek (Nyugat-)Németország (vagy annak egy része), Ausztria és Észak-Olaszország a tagja.

A határok meghúzásánál az igazán érdekes kérdés sokszor nem is az, kik tartoznak bele, hanem hogy kik maradnak ki belőle – vagy kiket zárnak ki belőle. A nyolcvanas évek Közép-Európa-konceptióinak egyik jellegzetes változása a két világháború közöttiekhez képest, hogy mérséklődött bennük az elhatárolódás a németektől.¹³ Az elhatárolódás déli irányba, a Balkán felé nem volt olyan jelentős

– legalábbis 1990-ig! Az elhatárolódás korábban inkább a jugoszláv szerzők részéről jelentkezett:

„Mivel ő, a jugoszláv író nem húzódott időben Közép-Európa (kulturális közege vagy mítosza, kulturális vágyálma) védőszárnyai alá, nem tűzte ki mellére... annak kulturális címkéjét... Hogy is tehetne volna, mikor 1948-tól errefelé abban a meggyőződésben nőtt fel, MI (jugoszlávok) teljesen mások vagyunk, mint ŐK (csehek, magyarok stb.), ami mellesleg meg is felelt a valóságnak. Miközben MI az útlevelünkkel Triesztbe járhattunk kávéért, Grazba meg mosóporért, ŐK nem mehettek. Így aztán az a közép-európai identitástudat ellilant belőle, s Petar Petrovic most nem kis irigységgel konstatálja, hogy nincs AZOK között.” (Ugrešić, 1993. 14.)

– írja 1992 tavaszán egy ex-jugoszláv író.¹⁴ Érdekes módon, a jugoszláviai népek és a magyarok–csehek–szlovákok–lengyelek között kölcsönösnek tűnő közönnyel szemben inkább az osztrákok¹⁵ és olaszok próbálták ezt az országot (vagy egyes részeit) bevonni a képzelt Közép-Európába.

A nyolcvanas években Közép-Európa elsősorban Kelet-Európától, azaz a Szovjetuniótól (történelmileg Oroszországtól) való elhatárolódást szolgálta – amint azt világosan látták a kortársak is, akár szerették, akár nem a közép-európai gondolatot. De voltak, akik arra figyelmeztettek: mind analitikusan, mind morálisan, mind politikailag agályos, ha megpróbáljuk „Közép-Európa tragédiája” miatt a felelősséget teljesen az „európaiságtól idegen”, annak teljes tagadását megtestesítő orosz hagyományokból kinövő Szovjetunió nyakába varrni.

Miben él Közép-Európa?

Politikailag egyedül Kelet-Európa létezett, ennek csak rövid, kivételes pillanatokra jelent meg valamiféle alternatívája. Igaz, e pillanatok ismétlődése jelezte, hogy a látszólag jelentéktelen erőt képviselő ellenzék is potenciális hatalommal bír.

Mégis, elsősorban a kultúrát tartották Közép-Európa jelenbeli létezésé legfontosabb területének, esetenként az egyetlennek. Kundera például vitaindítójában így ír:

„Közép-Európa nem egy állam, hanem [közös] kultúra és sors. Határai képzeletbeliek...” (1984. 35.)

Kultúrán a megszólalók többsége nem (csak) a szűkebben vett magaskultúrát érti, hanem egy a kulturális antropológusokéhoz hasonló tág fogalmat, amely a szellemi csúcsteljesítményeken kívül magában foglalja az anyagi kultúrát, az életmódot, a mentalitást, a szokásokat, a plüsskárpitot és a Sacher-tortát a kávéházakban, a fővárosok neobarokk körútjait, a hivatali nyelv germanizmusait és így tovább. A kiszélesítéssel bevonható jegyek sűrűn előfordulnak, mindenki számára szemmel láthatóak voltak; csak azt kellett kimutatni, hogy e felszíni hasonlóságok mögött valami mély, valami lényegi összefüggés van (amely erősebb az olyan jellemzőknél, mint például az egyéppártrendszer és a nagy magántulajdon hiánya...)

A marxizáló reflexek a lényegi összefüggéseket először a gazdaság területén keresnék. Ami a közép-európai országokat illeti: paradox módon, dacára a jelszavaknak, ezen országok komplementaritása és gazdasági együttmű-

ködi készsége csökkent a századfordulóhoz képest. Mikroszinten viszont érdekes jelenségek ragadták meg az érdeklődő figyelmét: a „feketepiac”, illedelmesebb kifejezéssel: „a nem regisztrált gazdaság”, a „második gazdaság” kiterjedése.

„Messze a legelterjedtebb, sőt a mai Kelet-Európában az egyedüli, szinte mindenhol előforduló független társadalmi cselekvési forma a második gazdaságban végzett munka – vagy az azon belül való »működés«. A feketepiacozás a közember antipolitikája.”

– írja T. G. Ash. Majd így folytatja:

„Konrad tesz egy gesztust ebben az irányban, amikor üdvözlő »a második gazdaság és a második kultúra összeelváradását«. [...] [De] sem Konrad, sem Havel nem néz szembe ezzel a problémával. Az ő programjuk az értelmiségnek szól.” (1989. 99.)

Nem osztom teljesen Ash véleményét – számos magyar szociológus és közgazdász foglalkozott a „feketepiacozással”, amelyet a nyolcvanas években mind gyakrabban egy szélesebb folyamat, a polgárosodás részének tekintettek. A polgárosodás illetően felfogása, egyrészt mint analógia volt fontos a Közép-Európa-gondolat számára: hogyan élhetik túl az ellenséges környezetet bizonyos rendszeridegen – „polgári”, tehát európai – ambíciók, készségek, attitűdök, miként öröklődnek tovább a családi szocializáció folyamatában, és hogyan törnek elő azonnal, amint a külső nyomás csökken. Másrészt, a kapcsolat tartalmi volt, hisz’ ha létezett ilyen típusú polgárosodás, akkor az Közép-Európa „feltámadásának” egyik legfontosabb tényezője. Egyértelmű a kapcsolat például Szelényi Iván tanulmányaiban:

„...Erdei Ferenc, Szűcs Jenő, Gunszt Péter és mások nyomán – azzal érvelek, hogy a hazai történelmet úgy is fel lehet fogni, mint az időnként nekilendülő, majd elakadó polgárosodási folyamatot. [...] Így nézve az elmúlt negyven esztendő inkább zsákutcának, költséges, nagy vargabetűnek fogható fel. Úgy gondolom, hogy az utóbbi évek egyik legpregnansabb folyamata, hogy Magyarország megpróbál (Lengyelországhoz hasonlóan) visszatérni ahhoz az organikusnak vagy közép-európainak nevezhető úthoz, melyről az orosz, kommunista etatizmus erőszakkal Kelet felé kényszerítette. Ez után a meglehetősen költséges keleti kaland után a régió mintha próbálná ismét megtalálni a helyét Európa közepén, valamiféle »harmadik úton« a kollektivistább és etatistább Oroszország s az individualistább, versenyre inkább hajlamos Nyugat-Európa között.” (Szelényi, 1989. 484.)

Végül, de nem utolsósorban: az egyik legravasabb megoldás szerint Közép-Európa csak egy utópia – de ebben a minőségében igenis létezik.

„Valahányszor emberek egy csoportja jön létre egy utópia nevében és szellemében, az ipso facto létező erővé válik.” (Egon Schwarz, 1989. 154.)¹⁶

Ez a szemléletmód érdekes kérdéseket vet fel. Egyebek között az összetartozás kérdését. A skandináv országokat például nemcsak az olyan, hagyományosan objektív tényezők kötik össze, mint a földrajzi helyzet, a gazdasági és po-

litikai kapcsolatok, hanem az összetartozás érzése is. Közép-Európa kapcsán ezt a közép-európai tudatot általában két összefüggésben emlegetik: a múltban, a Monarchiában létezett valami ilyesmi, és a jövőben, mint egy megteremtető és megteremtendő valóságot. Ez pedig önreflexióra készíti a Közép-Európáról író értelmiségit – annak felismerésére, hogy nem pusztán leírja Közép-Európa létező összefüggéseinek, hanem bizonyos mértékben hozzá is járul(hat) azok létrehozásához vagy megerősítéséhez.¹⁷

Mi következik ebből?

Minden Közép-Európa gondolat oda torkollott, hogy a korábbi társadalmi rendszer nem felel meg a térség lakói számára, s mivel e rendszer eredetét, fennmaradásának legfontosabb okát a Szovjetunióban látták, szükségszerűnek – bár többé-kevésbé valószínűtlennek – látszott valamiféle távolodás Moszkvától.

Néha kísértett még az ötvenes évek „semleges Közép-Európa egységes Németországgal” koncepciója, például Jacsek Kuroń ötletében, amelyet számos nyugati baloldali értelmiség is felkarolt, többnyire a „civil társadalom”, az „alulról jövő kezdeményezések”, és az „ökológiai tudatosság” kulcsfogalmaira hivatkozó, sajátos baloldali-alternatív „harmadikutaság” jegyében. Mindennek azonban, utólag is így tűnik, nem volt politikai realitása.¹⁸

Érdekesen felértékelődött a Nyugaton eredetileg pejoratív felhangokkal született „finlandizálás” kifejezés, és a mögötte megbúvó lehetséges szcenárió. Konrád György például egy *Weltwoche*-interjúban arról beszélt, hogy Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia népei számára a finlandizálás nem olyan riasztó perspektíva, ellenkezőleg:

„Nekünk ez egy magasabb fokot jelent. Nézze: pont ez az európai realitás. Egyébként is: Finnország tényleges helyzete azért nem olyan szörnyű. Jó demokrácia van ott, derék emberekkel, nagy polgári és egyéni szabadsággal és gazdasági előnyökkel is, amelyek a Szovjetunióval való kereskedelemről származnak. A kelet-közép-európai országok társadalmának pluralizálódása plusz a sajátos földrajzi helyzetüknek megfelelő gazdasági együttműködés – ez végül is optimista távlat lenne számunkra a távolabbi, de talán a nem is olyan távoli jövőre nézve.” (idézi: Busek, 1992. 37.)

Voltak kevésbé optimista forgatókönyvek is, például Timothy Garton Ash víziója az *ottomanizálódás*ról: a birodalom hanyatlásával párhuzamosan a függő országok fokozatosan *de facto* függetlenséget nyernek, de valószínűleg a tartós leszakadás árán.

Mire volt jó Közép-Európa?

Sok mindenre, mindenkinek másra. A *társadalomtudósok* számára például a társadalom hosszú távú tendenciáinak a magyarázatára. A *demokratikus ellenzék* és holdudvara számára segíthetett egységes keretbe foglalni a hosszú és rövid távú célokat, ideológiát nyújtott az együttműködéshez a cseh és lengyel ellenzékkel, illetve a nyugati emberjogi mozgalmakkal.¹⁹

Közép-Európa hazai karrierje megértéséhez fontos látnunk, hogy az előző bekezdésben említett két csoport sze-

mélyileg is, de törekvéseit illetően is jelentősen egybeeső volt a nyolcvanas évek Magyarországon. Egyrészt a magyarországi demokratikus ellenzék domináns csoportja eredetét tekintve a humán tudományok művelői közül került ki, másrészt, ha elfogadhatjuk Csizmadia Ervin elemzését:

„A magyar ellenzék specifikuma más környező országokhoz képest – s ez talán a puha diktatúrával volt összefüggésben –, hogy az ellenzékiességhez nem volt elegendő a *politikai szolidaritás*, valamiféle tudományos belépőre is szükség volt. Számos elbeszélésből... tudjuk, hogy az ellenzékiesség magas kritériumokat követelt a belépőktől. Cikkek, tanulmányok, könyvek kellettek, hogy valakit »teljes jogú« ellenzékinek tekintsenek. [...] (Ha egy pillanatra előre ugrunk az időben, akkor azt mondhatjuk: a *tudományosan-szakmailag* is »hitelesített« és a *csak politikai* ellenzékiek között a későbbiekben határozott különbségek mutatkoztak, s a hatóságok is megkülönböztették őket.)” (Csizmadia, 1995. 157–158.)

Másrészt, a társadalomtudományok – a filozófia 1973-as lefejezése után elsősorban a szociológia és a közgazdaságtan – a kádári korszakban par excellence politikainak számítottak, pontosabban, még *szándékolt politikai semlegességük* esetén is alternatívát nyújtottak a közügyek artikulálásában a hivatalos ideológiával szemben, s így *akarva-akaratlanul politikai jelentőséget* nyertek (Kuczi-Becskeházi, 1992).

„Az institucionalista szemlélet erősödése [a közgazdaságtanban]... előrelépéshez vezet... a gazdaság tényleges működésmódjának feltárásában..., de paradox következménnyel is jár: a gazdasági reformnak és a társadalom intézményes berendezkedésének összefüggéseit feszegető, a politikai implikációk felvetéséhez eljutó közgazdaságtan akarva-akaratlan egy modernizációs ideológia élcspatának terhes és ellentmondásos szerepkörébe csöppen.”

– írja egy éles szemű kortárs megfigyelő/résztevő (Madarász, 1985. 221.).

De hasznos volt ez a fogalom azon értelmiségi csoportok számára is, akik saját önazonosításuk szerint a nemzeti kérdést tekintették a legfontosabbnak, mint például a *népi írók*. Számukra Közép-Európa mint a térség traumatikus nemzetiségi viszonyaira, azon belül is természetesen a kisebbségben lévő magyarság problémáira adott nem-nacionalista válasz volt érdekes (Kiss Gy., 1993.). S mint jó kompromisszum univerzalizmus és (nemzeti) partikularizmus között, ez a fogalom híd lehetett azon az értelmiségi csoportok felé, amelyek tagjai a fenti szembeállítás első tagjára helyezik a hangsúlyt. „Közép-Európa” ilyenén használatát jelzi Csurka István egy, a *Beszélőben* megjelent cikke. (1992. [1987.]

A szerző itt a magyarság tragédiáját összekapcsolja Európa és Közép-Európa tragédiájával; ez a tragédia ugyanis a térség és a kontinens egésze számára mementő.²⁰ A cikk egyetlen idézete Kundera már emlegett tanulmányából, a *Közép-Európa tragédiájából* származik. Csurka a *magyarság* tragédiájáról ír, amely úgy közös a többi közép-európai nép tragédiájával, hogy azért mégis más.

„Van tehát ebben a nagy közép-európai tragédiában külön magyar tragédia? Nincs. A magyarság nem szenved

többet, és nincs jobban veszélyeztetve, mint azok a szomszédai, akik nagyon rosszul bánnak a fennhatóságuk alatt élő magyarokkal, akik ezeket a magyarokat be akarják olvasztani. A magyar sors azonban egy tekintetben mégiscsak különbözik a többi közép-európai nép sorsától." (Csurka, 1992. [1987.] 28–29.)

Ez pedig a forradalom, amelynek kegyetlen leverése segítette a többi közép-európai népet²¹ abban, hogy óvatosabban feszegesse bilincseit – miközben a nagy áldozatot meghozó magyar népnek eltörték a gerincét.

Volt még egy fontos szempont, amely Közép-Európa népszerűségét magyarázhatta: éspedig az, hogy a fogalomnak igen jó piaca volt a nyugati értelmiségi körökben. Miután a nyugati baloldali értelmiségiek többé-kevésbé kiábrándultak régi mítoszaiukból (Szovjetunió, Kína, Vietnam, Kuba – lásd Paul Hollander remek könyvét, 1996), Közép-Európa egy új mítosz lehetőségét hordozta magában:

„A feltételezés, hogy a kontinensnek ez a része valaha a kulturális, etnikai, nyelvi összetettség csaknem paradicsomi állapotában élt, rendkívüli kulturális és intellektuális gazdaságot teremtve, az elmúlt években a nyugati képzetek részévé vált." (Judt, 1990. 48.) „Ebben az értelemben, amit itt láthatunk, az ismét a nyugati radikálisok kivetítése a közép-európai tájra. Ahol korábban a szocializmus fantazmagóriája volt, ott most az »egyesült, független Európa« álma van." (Judt, 1990. 39.)

Közép-Európa a kilencvenes években

A fenti tényezők egybeesése magyarázhatja Közép-Európa népszerűségét a nyolcvanas évek Magyarországon.²²

E népszerűség hanyatlak a közép-európai szovjet uralom összeomlása után, ami talán annak köszönhető, hogy a térség országai egyaránt a nyugati integrációba töreksznek, s eközben nem partnernek, hanem inkább vetélytársnak tekintik egymást (bár e vetélkedés mértékét sem túl meglepőnek, sem túl civilizálatlannak nem látom). A nyugati kapcsolat jórészt az immár egységes Németországon keresztül valósul meg, de a németek továbbra sem kívánnak egy Nyugattól elkülönült közép-európai térséget létrehozni, még akkor sem, ha ebben az övük lenne a vezető szerep. Miért tennék, nekik egész Európa kell, valószínűleg meg is kapják.

A határok erőteljes meghúzósa Kelet felé már nem tűnik olyan fontosnak, mint amikor a szovjet csapatok a térségben állomásoztak. A Magyarországtól és Lengyelországtól

tól keletre fekvő országok egyaránt Európába igyekeznek, *legalábbis ezt állítják*, s nem lenne sem túl ízléses, sem túl bölcs megkérdőjelezni ezen országok európaiságát. A Szovjetunió esetében még lehetett hivatkozni arra, hogy az akkori orosz értelmiség nagy többsége nem sorolta magát Európába – most már nem. Természetesen, a térség népei sokáig fognak gyanakvással nézni Oroszországra, de meg kell tanulnunk civilizáltan viselni ezt az ellenérzést, ahogy a britek kezelik gyanakvásukat Németországgal szemben – néha egy államtitkári elszólás, sajtóvihar, majd miniszteri bocsánatkérés, és kész.

A Balkán, legalábbis jelenleg, más kérdés. Lehet, hogy visszatetsző és nem PC az elhatárolódás, de ezt pillanatnyilag az elemi önvédelem diktálja. Magyarország számára életveszélyes lenne, ha a nemzetközi szervezetek és a nemzetközi tőke egy régióba sorolnának bennünket a volt Jugoszlávia államaival. De remélhetőleg ez is változni fog, ha a béke megszilárdul.

Közép-Európa hazai használatban is elvesztette értékei jelentős részét. Miközben a társadalomtudósok a hosszú távú magyarázatok keresése helyett inkább a túléléssel vannak elfoglalva, addig a versengő értelmiségi csoportok saját szótárakat dolgoztak ki, amelyeket nyíltan ütköztetnek egymással (vagy még inkább: amelyek segítségével nyíltan elbeszélhetnek egymás mellett, nem kell már rejtegetniük a nézetkülönbségeket). A korábbi híd-funkciók egy részét köztük a *jelző nélküli „Európa”* vette át.

S ez az utolsó mondat mindent elmondott arról, mi „Közép-Európa” legnagyobb baja a kilencvenes években. Az, hogy inflálódott. Egyszerűen kevés lett az európaiság kifejezésére. S ha a nemzetközi vita kirobbantása Kundera nevéhez fűződik, akkor most is egy cseh értelmiségihez köthetjük az új trendet: Václav Klaus nevéhez, aki nem győzi hangsúlyozni, hogy országa Európához, nem pedig Közép-Európaéhoz tartozik. De van ennek a fejlődésnek kevésbé cinikus megfogalmazása is, idézzük Timothy Garton Ashtól, elvégre, ha a nyolcvanas évek diskurzusával foglalkoztam, igazán stílszerű lesz befejezésnek egy vörös farkok. Márpedig ez igazán biztató jövőkép:

„Én optimista vagyok Közép-Európát illetően. Ön Masyarkot említette az előbb. Az ő Mitteleuropa-elképzelését közel egy évszázada idézgetik, de vigyázat: a németek, a szlovákok vagy más kelet-európai nemzetek mást és mást értenek Közép-Európán. Most viszont, azt hiszem, reménykedhetünk már benne, hogy 10-20 év múlva németek, lengyelek vagy csehek ugyanazt fogják gondolni: egy földrajzi területet, amelynek bizonyos közös kulturális identitása van egy politikailag egységes Európában." (Snajje, 1996. 60.)

J E G Y Z E T E K

1. Perry Anderson például így foglalja össze a felvilágosodásra kikristályosodott Kelet-képet: állami földtulajdon; a hatalom jogi korlátozásának hiánya, legfeljebb a vallás jelent korlátozást; az örökletes nemesség (mint hatalmi ellensúly) hiánya; szolgai társadalmi egyenlőség; elszigetelt faluközösségek; történelmi változatlanosság (1989. 605.).
2. Az 1990-es évekből visszatekintve az is figyelemre méltó, hogy a legtöbb – bár nem valamennyi – ilyen koncepció figyelmen kívül hagyja a fehér orosz és ukrán nép létét, mintegy hallgatólagosan feltételezve, hogy ők is amolyan oroszfélek.
3. „Amióta a Vasfüggöny kettévágta a kontinenst, növekszik azoknak a földrajztudósoknak a száma, akik teljesen elvetik

Közép-Európa fogalmát. Egy realista abban a metaforában foglalta össze a következményeket, hogy »Mitteleuropa« egyetlen vonallá sűrűsödött. Ugyanakkor Jacques Droz... arról beszélt, hogy »Közép-Európa eszméjének többé nincs semmi értelme.« (Schwarz, 1989. 146.)

4. „Ez az a nagy őrségváltás, mely Közép- és Dél-Európából Kelet-Európát csinált. Sokféle oka közül most csak egy olyanra utalok, amiről nem szoktak kellő hangsúllyal beszélni. Ez pedig a demográfiai forradalom. [...] ...Oroszország lakossága [1800-tól 1910-ig] 35,5 millióról 160,7 millióra ugrott. Ez a másfél száz milliós kolosszus Európa keleti felén azután haldurább, hol finomabb eszközökkel magához szippantotta az itt élő kisebb népeket." (I. m. 12.)

5. „Hogy például gazdaság szerkezeti ismérvek meghatározóan lényegesek, aligha tagadja bárki, de túlsúlyos ökonómiai alapon nehéz komplex jelenségeket közös nevezőre hozni. Hadd említsem analógiaként a »feudalizmus« fogalmát... Köztudott, hogy megfelelő gazdasági formulák alapján... tulajdonképpen majdnem minden preindusztriális társadalom közös zsákba rakható... Ráadásul logikai paradoxonról van szó, már amennyiben a meghatározásban központi helyet foglal el a »gazdaságon kívüli kényszer«: ha ugyanis a struktúra lényegéhez tartozik egy gazdaságon kívüli tényező, akkor alighanem elvileg is struktúrameghatározók ama bizonyos gazdaságon kívüli körülmények.” (Szűcs, 1986. 4.)
6. „Egy civilizáció alkotását és fejlődésritmusát a gazdaság és a társadalom mélyrétegeiben sokféle tényező határozza meg, a formák kikristályosodása azonban közvetlenül mindig ama funkcionális kapcsolatokon múlik, melyeket az adott szerkezet belső feltételei és értéknormái a társadalom igen szűk szektorának a politikai szférájában kijelölnek. Ez a szektor nem azonos az »uralkodó osztállyal«, melyet különben gyakran nehéz is szabatosan körvonalazni.” (Szűcs, 1983. 23.)
7. „A magyarság sorsa a kis népek zónájához, Kelet-Középeurópához kötött...” (335.) „Mik ezek a közös érdekek? A védekezés a németiség ellen. [...] A második közös veszély: az orosz szocializmus. Nem azért, mert szocializmus, hanem mert a szocializmusnak egy alsóbbrendű fajtája, mely lehet hasznos, ahol már megvan, de nem lehet eszmény, ahol még nincs. [...] A németekkel szemben a fajtánkat kell védenünk, az oroszokkal szemben: lehetőségeinket.” (Németh, 1986. [1935.] 336.)
8. Thomas Albrich: „Stressing the Difference. The Emergence of Austrian Post-War Identity” előadás az Institut für die Wissenschaften vom Menschen-ben, Bécs, 1997. március 5.
9. De más álláspont is lehetséges: „Ifjabb éveimben magam – megbocsáthatatlan vaksággal – nem vettem észre, hogy már pusztán az elnevezés politikai implikációkat rejt, s mindent kelet-európainak minősítettem. [...] Ma már a semleges Közép- és Kelet-Európánál kötöttem ki, s másokat is erre bízta.” (Bojtár, 1983.)
10. „Nyugat-Európa és Kelet-Európa gazdaságföldrajzilag is lényegében ott válik el egymástól, ahol... a kapitalizálódás tendenciái győztek, illetőleg ahol a második feudalizmus kerekedett felül, nevezetesen Kelet-Poroszország és Magyarország nyugati határán.” (Konrád-Szelényi, 1989. [1974.] 116.)
11. Az NDK-t, bár logikailag ide tartozna, sokszor mintha elfelejtették, de „cserébe” ők is utálták a Közép-Európa-gondolatot.
12. Külön kérdés a „vegyes” területek, ahol keveredik a kétféle népesség, mint pl. Nyugat-Ukrajnában, Erdélyben, vagy a Vajdaságban.
13. Bár nem tűnt el teljesen; igen jellemző, hogy például az osztrák Buseknél is találkozhatunk vele (1992. 31.) – hisz’ az osztrák identitás egyik legfontosabb eleme egy negatívum: ők nem németek.
14. „Pedig Jugoszlávia vonzódik Közép-Európához” – reménykedik Busek. (1992. 33.)
15. „A mentális határok sokkal tartósabbak, mint az államok határai” – mondja Czeslaw Milosz. (1989. 117.)
16. L. Milosz, 1989. 122., vagy Ash, 1989. 101.
17. „Mindenekelőtt: a régió tudósok közötti harcok tétje. [...] A határ, a kijelölés jogi aktusának ez a terméke ugyanannyira létre is hozza a kulturális különbségeket, mint amennyire maga is ilyen különbségek eredménye... Így a tudomány, mely azzal büszkélkedik, hogy ő ajánlja a leginkább valóságra alapozott ismérveket, jól teszi, ha nem felejt el, hogy nem tesz egyebet, minthogy az osztályozások harcának egy állapotát rögzíti...” – állítja a probléma szociológiai megközelítésében Pierre Bourdieu. (1985. 8. és 10–11.)
18. Bár, pl. T. G. Ash kitűnő és nagyon informatív könyvében (1993) beszámol egy munkavázlatról, amelyet Egon Bahr, a német Ostpolitik egyik legbefolyásosabb alakítója készített 1968-ban, az európai biztonsági kérdéssről, s itt az egyik, az ún. C variánsban egy kidolgozott változatát készíti el ennek az elgondolásnak: „A C variáns a kifinomultabb változata volt az ötvenes évek elején tett nyers javaslatnak: egység a semlegességért... Az eredmény egy olyan Németország lett volna, amely inkább Kelet és Nyugat között áll, mintsem a Nyugat része.” (Ash, 1994. 80.) Mindazonáltal nem volt jele annak, hogy a szövetségi kormány megpróbálná a gyakorlatba is átültetni ezt a variációt.
19. A hazai ellenzék első jelentősebb megmozdulása a Charta '77 tagjai zaklatása elleni tiltakozás volt, a Beszélő kiadói részben Lengyelországban tanulták el a know-how-t, Nyugatról szereztek nyomdagépet stb., stb.
20. „Ez a halálos beteg, kiszolgáltatott nép egy már alig pulzáló verőérrel még oda van kötve az élethez, a szervezetben, amiben eddig élt, Európához, s a megmaradására, az esetleges felgyógyulására csak az egész szervezet felrúgásának esetén van halvány reménye.” (Csurka, 1992. [1987.] 24.)
21. Mármost: amelyik érdemes erre. „Románia keleti állam lett, sokkal keletibb, mint volt az előző évtizedekben. Itt tulajdonképpen feltolul egy súlyos kérdés... Minek a fejében tűri el a román nép azt, amit eltűr? Az elnyomott magyar könnyen rávágja, hogy Erdély megtarthatása és a magyarság megtartása fejében. Ez azonban a régi rossz beidegződéseken alapuló, rossz válasz. [...] Azt kell megkérdőznünk, hogy most miért nincs meg a román nép tömegeiben az az igény az európaiságra, a szabadságra és a felzárkózásra, ami a lengyelekben, csehekben, horvátokban és magyarokban megvan... s mindjárt utána azt, hogy nekünk magyaroknak meg cseheknek és horvátoknak mit kell tennünk azért, hogy ez az igény a románokban is megszülessen.” (Csurka, 1992. [1987.] 28.) Mint korábban írtam, nem gondolom, hogy a nyolcvanas években »Közép-Európa« elsősorban a balkáni népek kizárására törekedett volna, de, mint látható, alkalmas volt erre is.
22. Megjegyzendő, hogy a cseh értelmiségben mindig is vitatott volt a fogalom, a lengyelek pedig nem sokat törődtek vele.

I R O D A L O M

- Ágh Attila. 1988. „Közép-Európa »felfedezése«.” *Tiszatáj*, 11. sz., 23–39.
- Anderson, Perry. 1989. *Az abszolútista állam*. Budapest: Gondolat.
- Ash, Timothy Garton. 1989. „Létezik-e Közép-Európa?” In: *Gyurgyák* (1989.), 87–103.
- Ash, Timothy Garton. 1990. „Mittleuropa?” In: „Eastern Europe... Central Europe... Europe.” *Daedalus*, Winter, 1–21.
- Ash, Timothy Garton. 1994. *In Europe's Name. Germany and the Divided Continent*. London: Vintage.
- Bauman, Zygmunt. 1989. „Intellectuals in East-Central Europe: Continuity and Change.” In: Schöpflin-Wood (1989.) 70–90.
- B. Bernát István. 1989. „Utópia, remény, valóság. A Bartha Miklós Társaság Közép-Európáról.” In: *Világosság-különszám*, 683–689.
- Benda Gyula. 1991. „A polgárosodás fogalmának történeti értel-

- mezhetősége.” *Századvég*, 2–3. sz. 169–176.
- Berend T. Iván. 1982. „Magyarország helye Európában.” *Valóság*, 12. sz.
- Berend T. Iván. 1986. „Magyarország helye Európában” In: Ring (1986) I. 8–38.
- Bibó István. 1986. „Az európai társadalomfejlődés értelme.” In: B. I. *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető, III. kötet. 5–125.
- Bibó István. 1994 [1946] „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.” In: *Demokratikus Magyarország*. Budapest: Magvető. 144–214.
- Bobbio, Norberto. 1989. „Az Európa-ideológia nagysága és hanyatlása.” In: *Gyurgyák* (1989.), 59–67.
- Bojtár Endre. 1983. „Egy fel nem kért opponens utólagos véleménye. Fried István: Közép- és Kelet-Európa között.” *Kortárs*, 4. sz.
- Bojtár Endre. 1993. [1979.] „Kelet-Európa vagy Közép-Európa?” In: *Kelet-Európa vagy Közép-Európa?* Budapest: Századvég. 7–33.

- Brodzskij, Joszif. 1989. „Miért téved Milan Kundera Dosztojevskijt illetően?” In: *Gyurgyák* (1989.) 171–175.
- Busek, Erhard. 1989. „Világvége vagy egy jobb kor reménye?” In: *Világosság-különszám*, 601–608.
- Busek, Erhard. 1992. *Az elképzelt Közép-Európa*. Budapest: Európai Utas-Századvég.
- Csizmadia Ervin. 1995. *A magyar demokratikák ellenzék (1968–88)*. Monográfia. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Csurka István. 1992. [1987.] „Az első áldozat nevében.” In: *Beszélő-összkiadás*. III. k. 23–29.
- Dupcsik Csaba. „A polgárosodás fogalmának használata a magyar társadalomelméletben.” In: Paski Borbála–Bozsonyi László (szerk.): *Bemutatók. Szociológus doktoranduszok írásaiból*. Megjelenés előtt.
- Fejtő Ferenc. 1990. *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Budapest: Minerva–Atlantisz/Medvetánc.
- Gáldi László. 1986. [1946.] „A Dunatáj nyelvi alkata.” In: *Ring* (1986.) II. 44–72.
- Gerschenkron, Alexander. 1984. *A gazdasági elmaradottság történelmi távolból*. Budapest: Gondolat.
- Gunszt Péter. 1974. „Kelet-Európa gazdasági-történelmi fejlődésének néhány kérdése.” *Valóság*, 3. sz.
- Gunszt Péter. 1982. „A közép- és kelet-európai nemzetek válság gazdasági-társadalmi problémái.” *Valóság*, 11. sz.
- Gyáni Gábor. 1988. „Történeviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról.” *Valóság*, 4. sz. 76–83.
- Gyáni Gábor. 1991. „Érvek az elkanyarodás-elmélet ellen. Reflexiók Pach Zsigmond Pál írására (BUKSZ, 1991, 3. szám).” *BUKSZ*, 1991. 4. sz. 406–409.
- Gyurgyák János (szerk.) 1989. *Kell-e nekünk Közép-Európa? A Századvég különszáma*. Budapest: Századvég–Héttorony Könyvkiadó.
- Hajnal István. 1939. „Történelem és szociológia.” *Századok*, 1–32.; 137–166.
- Hajnal István. 1942a. „A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről.” *Századok*, 1–42.; 133–165.
- Hajnal István. 1942b. „Az osztálytársadalom.” In: *Magyar Művelődéstörténet V. Szerk.: Domanovszky Sándor*, Budapest.
- Hajnal István. 1982. „Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés.” *Medvetánc*, 2–3. sz. 321–352.
- Hajnal István. 1988. *Az újkor története*. Budapest: Akadémiai.
- Hanák Péter. 1989. „Közép-Európa: az imaginárius régió.” *Világosság*, 8–9. sz. 561–571.
- Hanák Péter. 1992a. „Kezdjük újra a régió-vitát? Pach Zsigmond Pál Közép-Kelet-Európa koncepciójáról (BUKSZ, 1991, 3. sz.).” *BUKSZ*, 1. sz. 6–10.
- Hanák Péter. 1992b. „Temetni veszélyes. Megjegyzések Eric Hobsbawm Közép-Európa búcsúztatójához.” *Magyar Lettre Internationale*, 4. sz. 71–73.
- Hanák Péter–Lackó Miklós–Szűcs Jenő. 1983. „Helyünk Európában.” *Jelenkor*, 5. sz.
- Hankiss Elemér. 1989. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hobsbawm, Eric. 1991. „Ausztria és Közép-Európa.” *Magyar Lettre Internationale*, 1991/3. 1–3.
- Hollander, Paul. 1996. *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába, 1928–1978*. Budapest: Cserépfalvi.
- Judt, Tony. 1990. „The Rediscovery of Central-Europe.” In: „Eastern Europe... Central Europe... Europe” *Daedalus*, Winter, 23–54.
- Kemény István. 1991. [1978.] „Kelet-Közép-Európa és a társadalomtudományok.” In: *Közélet és távolból*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 13–20.
- Kende Péter. 1994. *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?* Budapest: Osiris-Századvég.
- Kiss Gy. Csaba. 1993. *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*. Budapest: Pesti Szalon Könyvkiadó.
- Konrád György. 1989. *Antipolitika. Az autonómia kisértése*. Budapest: Codex Rt.
- Konrád György. 1990. *Európa köldökén*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Konrád György–Szelényi Iván. 1989. [1974.] *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kundera, Milan. 1984. „The Tragedy of Central Europe.” *New York Review of Books*, 26. April.
- Kundera, Milan. 1989. „Bevezető egy variációhoz.” In: *Gyurgyák* (1989.) 166–170.
- Kuczi Tibor–Becskeházi Attila. 1992. *Szociológia, ideológia, közszéld – Szociológia és társadalomdiskurzus*. Budapest: Scientia Humana.
- Kusý, Miloslav. 1989. „We, Central-European East Europeans.” In: Schöpflin – Wood (1989.) 91–96.
- Lengyel László. „Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképében.” *Medvetánc*, 1985/4–1986/1.
- Madarász Aladár. 1985. „Új paradigma felé? Egy fejezet a szocialista gazdaságelmélet történetéből.” In: Kulcsár Kálmán–Pritz Pál (szerk.): *Az új Magyarország 40 éve. Társadalom–Politika–Gazdaság–Kultúra*. Tudományos ülésszak, Budapest, 1984. dec. 10–12. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Magris, Claudio. 1989. „Közép-Európa – egy fogalom igézete.” In: *Világosság-különszám*, 572–578.
- Manchin Róbert–Szelényi Iván. „A családi mezőgazdasági termelés a kollektivizált gazdaságokban: három elmélet.” In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam politika*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990.
- Matvejevic, Predrag. 1989. „Közép-Európa – Jugoszláviából nézve.” In: *Világosság-különszám*, 593–596.
- Milosz, Czeslaw. 1989. „Central European Attitudes.” In: Schöpflin – Wood (1989.) 116–124.
- Mislivetz Ferenc. 1987. „Interdependens Európa: az európai integráció esélyei.” *Századok*, 3. sz.
- Mislivetz Ferenc. 1993. „Közép-Európa és az Európába vezető út.” In: *A lehetséges határainak újrafogalmazása*. Budapest–Szombathely: Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press.
- Németh László. 1959. „Az én cseh utam (1959).” In: *Megmentett gondolatok*. Budapest: Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975. 176–188.
- Németh László. 1986. [1935.] „Kisebbségi sors.” In: *Ring* (1986.) I. 331–336.
- Pach Zsigmond Pál. 1991. „A Közép-Kelet-Európai régió az újkor kezdetén.” *BUKSZ*, 3. sz. 351–361.
- Pach Zsigmond Pál. 1992. „Érvek az elkanyarodás mellett. Válasz Gyáni Gábornak és Hanák Péternek.” *BUKSZ*, 2. sz. 145–154.
- Raith Tivadar. 1986 [1927]. „Keleteurópa ismeretlen föld.” In: *Ring* (1986.) I. 133–149.
- Ránki György. 1985. „Közép-Európa kérdéséhez – gazdasági szempontból.” *Valóság*, 11. sz.
- Ring Éva (szerk.) 1986. *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. I–II. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Rupnik, Jacques. 1990. „Central Europe or Mitteleuropa?” In: „Eastern Europe... Central Europe... Europe.” *Daedalus*, Winter, 249–278.
- Schöpflin, George – Wood, Nancy (szerk.) 1989. *In Search of Central Europe*. Oxford: Polity Press.
- Schwarz, Egon. „Central Europe – What It Is and What It Is Not.” In: Schöpflin – Wood (1989.) 143–156.
- Seton-Watson, Hugh. 1989. „What Is Europe, Where Is Europe? From Mystiques to Politique.” In: Schöpflin – Wood (1989.) 30–46.
- Šimečka, Milan. 1989. „Más civilizáció? Egy másik civilizáció?” In: *Gyurgyák* (1989.) 154–157.
- Snaije, Olivia. 1996. „Bosznia tanulsága. Interjú Michael Stürmerrel és Timothy Garton Ashsel.” *HVG*, január 6. 59–60.
- Szabó Dezső. 1986a. [1929.] „A belső válság megoldása felé.” In: *Ring* (1986.) I. 183–192.
- Szabó Dezső. 1986b. [1935.] „Magyarország helye Európában – Keleteurópa.” In: *Ring* (1986.) I. 337–352.
- Szekfü Gyula. 1986. [1929.] „A »turáni-szláv parasztállam«.” In: *Ring* (1986.) I. 155–163.
- Szelényi Iván. 1990. [1989. július.] „Utószó: Jegyzetek egy szellemi önéletrajzhoz.” In: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 433–488.
- Szűcs Jenő. 1983. *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető.
- Szűcs Jenő. 1984. *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat.

Szűcs Jenő. 1986. „Magyarország regionális helye Európában. A középkor.” In: Szűcs Jenő–Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. Előadások a Történelemtudományi Intézetben. Budapest, 3–13.

Ugrešić, Dubravka. 1993. „Papok és papagájok.” *Magyar Lettre Internationale*, 10. sz. 14–17.

Vajda Mihály. 1989a. *Orosz szocializmus Közép-Európában*. Budapest: Századvég Kiadó.

Vajda Mihály. 1989b. „Ki rekesztette ki Oroszországot Európából? Reflexiók Milan Šimečka »Más civilizáció? Egy másik civilizáció?« című cikkére.” In: Gyurgyák (1989) 158–162.

Világosság-különszám, 1989. „Közép-Európa – Ezmék és realitások.” 8–9. sz.

Wallerstein, Immanuel. 1983. *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat.

A közelítő anarchia (II. rész)

GAZDASÁG, VALLÁS, TÁRSADALOM – VILÁGRENDSZEREK SZÉTESŐBEN

ROBERT D. KAPLAN

Skinhead-kozákok, juju-harcosok

A *Foreign Affairs* című folyóirat 1993-as nyári számában Samuel P. Huntington, a Harvardon működő „Stratégiai Kutatások Olin-Intézeté”-nek munkatársa, gondolatébresztő cikket tett közzé *Civilizációk összetűzése?* címmel. E fogalom tartalma, hangsúlyozza Huntington, századunkban jelentős változáson ment keresztül – először a nemzetállamok közötti konfliktusokat jelentette, később ideológiák, újabban pedig kultúrák harcát. Ehhez hozzáfűzném, hogy a menekülthullámok gyakoribbá és mind nagyobb szabásúvá válásával, valamint a lakosság világjelenségnek számító városokba özönlésével – ami túlméretezett falvakká változtatja a városokat – a nemzeti határok mindinkább elvesztik jelentőségüket; annál inkább, minél több helyütt, s minél nagyobb hatalom kerül alacsonyabb képzettségű, kevésbé civilizáltak számító csoportok kezébe. Ezeknek az iskolázatlan, újonnan hatalomra jutott millióknak a szemében a legkézzelfoghatóbb és legmakacsabb határok a valódiak: a kultúrák és a törzsek közötti határvonalak. „Először is: az egyes civilizációk közti különbségek nem csupán reálisan létező differenciák – írja Huntington –, hanem egyben alapvetőek is.” Többek között az egyes közösségek történetének, a nyelveknek és a vallásoknak a különbözősége tartozik ide. „Másodszor: ...mind gyakoribbak lesznek a különböző civilizációkhoz tartozók közötti érintkezések, s e sűrűsödő interakciók tudatosítják a saját civilizációs csoport másoktól eltérő karakterjegyeit, más szóval fokozzák a civilizációs hovatartozás tudatát.” A gazdasági modernizáció korántsem feltétlenül az üdvözítő panacea, minthogy szíthhatja az egyének és csoportok becsvágyát is, gyengítve egyszersmind az állam iránti hagyományos lojalitást. Említést érdemel, hogy például Indiában az ország leggazdagabb és leggyorsabban fejlődő városa, Bombay volt a hinduk és a muzulmánok közötti legvéresebb összetűzések színtere. Ha figyelembe vesszük, hogy az indiai városok, az afrikaiakkal és a kínaiakkal egyetemben, időzített ökológiai bombák – a világ valamennyi városa közül Delhinek, Kalkuttának és Pekingnek a levegője a legszennyezettebb –, úgy nyilvánvalóvá válik a népeség-szaporulat, a környezetromlás és az etnikai konfliktusok szorosan összefüggő volta.

Huntington utal az egymást átfedő, nemritkán szövevényes konfliktusokra a hindu, muzulmán, szláv-ortodox, nyugati[-keresztény], japán, konfucianus, latin-amerikai és

alkalmasint afrikai civilizációk között, melyekre példák a hindu–muzulmán ellenségeskedés Indiában, a török muzulmánoknak a szláv-ortodox oroszokkal való ellentétei több belső-ázsiai városban, vagy a Nyugat és Ázsia közötti konfliktusok. (Még az Egyesült Államokban is a mind nagyobb számban betelepülő, velük konkurens neolatin új-amerikaiak nyomása alatt érzi magát az afro-amerikai lakosság.) Bármilyen törvények fogadtassanak is el, a menekültek mindenkor megtalálják a módját, hogyan jussanak át a hivatalos határokon, magukkal hozva szokásaikat és szenvedélyeiket, aminek következménye az, hogy Európa és az Egyesült Államok viszonylagos egységét és stabilitását kulturális konkurenciaharcok gyöngítik, s fogják a jövőben is gyöngíteni.

Mivel Huntington meglehetősen elnagyoltan festi le a helyzetet, látéletének részletei támadhatók. Fouad Ajami professzor, aki libanoni származású sítaként nyilván ismeri az előkelőbb negyedeken túli világot is, egy Huntington érvelését cáfoló írásában, a *Foreign Affairs* 1993. szeptember/októberi számában, így ír: „Az iszlám világ megosztott, és napjainkban, illetőleg a jövőben még több részre osztódik. A kaukázusi frontvonalak ...nem követik a civilizációs törésvonalakat, hanem államterületek alakítják őket. Miközben Huntington civilizációk párharcait látja az örmények és azeriek konfliktusában, az iráni állam vallási buzgalmét félretéve a keresztény örmények oldalára állt ebben a harcban.”

V aló igaz, hogy a szövetségi struktúra a Kaukázusban nem igazolja Huntingtonnak az iszlám és az ortodox kereszténység háborújáról szóló hipotézisét. De csak azért nem, mert Huntington nem ismerte fel pontosan, hogy miféle kulturális háború zajlik is ott. Egy Azerbajdzsánban nemrégiben tett látogatás során világossá vált számomra, hogy az azeri törökök (messze a legvilágibb szellemiségűek a síták között) saját kulturális identitásukat nem vallási fogalmakkal határozzák meg, hanem török származásukban látják. S hasonlóképpen, az örmények nem azért harcolnak az azeriek ellen, mert azok muzulmán hitűek, hanem, mert törökök, tehát ugyanahhoz a néphez tartoznak, amelynek bizonyos csoportjai 1915-ben lemészárolták az örményeket. A török kultúra (mely világi jellegű, és latin írásjegyekhez kötődő nyelveken alapul) Közép-Ázsia és a Kaukázus egész területén harcban áll az iráni kultúrával (mely Teherán definíciója

Az írás első részét júliusi számunkban közöltük.

szerint vallási-militáns jellegű, és hordozója az arab (frás). Ekképpen az örmények természetes szövetségesei indo-európai rokonaiknak, az irániaknak.

Huntingtonnak igaza van, amikor a Kaukázust a kulturális és rasszhaború egyik gyújtópontjának tekinti. Helytálló viszont Ajami bírálata, aki szerint a Huntington-konceptió tektonikai lemezei túlon túlléegyszerűsítettek. Egy Törökországban tett két hónapos utam során az a benyomás alakult ki, hogy a törökök ugyan mély, a gyűlölettel határos bizalmatlansággal viselteknek a muzulmán Iránnal szemben, ugyanakkor azonban hajlanak arra is – s különösen a közvélemény alakításában hangjukat mindinkább hallató bádogvárosiak közössége –, hogy újra átgondolják csoportidentitásukat, és egyre inkább muzulmánoknak tekintik magukat. Muzulmánoknak, akiket cserben hagyott a Nyugat akkor, amikor sokáig szinte semmit nem tett a Boszniában szorongatott muzulmánok érdekében, és akik másfelől egyre-másra áldozatai a német utcákon az idegeneket erő atrocitásoknak.

Más szóval: a Balkán, amely a 20. század elején olyan puszkaporos hordó volt, amelynek explóziója a nemzetállamok egymás elleni háborújának nyitányát jelentette, a 20. és a 21. század fordulóján a kultúrák háborújának tekintetében bizonyulhat puszkaporos hordónak; a (szerbek és egy görögök, oroszok, valamint románok alkotta klasszikusan bizánci konfiguráció által képviselt) ortodox kereszténység és az iszlám közötti háború fókuszába kerülve. A Kaukázusban ezzel szemben az iszlám-háznak a török és az iráni kultúra összeütközésében kell, ilyen vagy olyan döntés alapján, szerepet vállalnia. Ajami szerint éppen ez a megosztottság – az arab világot polarizáló egyéb törésvonalakról nem is szólva – a bizonyosság arra, hogy a Nyugatot s így az Egyesült Államokat sem fenyegeti a Huntington-forgatókönyv megvalósulásának veszélye. Az Öböl-háborúban is megmutatkozott, hogy a Nyugat sikerrel tudja az iszlám egyes csoportjait egymás ellen kijátszani.

Ez mind fölöttébb meggyőzően hangzik. Csakhogy az Ajami által leírt világ még a Huntington által vizionáltnál is veszélyesebb, különösképpen, ha tekintetbe vesszük Homer-Dixonnak a természeti tartalékok rövid távú és felelőtlen kimerítéséről írott munkáit is. A luxuslumizint ezek szerint a kívülrekedtek lepusztult, skinhead-közökkel és juju-harcosokkal teli világa venné körül, akiket részint a nyugati popkultúra legsilányabb hulladékai manipulálnak, részint a kiszipolyozott föld dírib-darabjaiért verekedő törzsek egymás elleni gyűlölete mozgat, és lők olyan gerillaharcokba, amelyek egész földrészeket végigsöpörnek, áttekinthetetlen konfigurációkba kuszálva a szemben álló erőket. Ez annyit jelent, hogy nincs többé könnyen, egyértelműen definiálható fenyegetés. Kennan világa, amelyben egyetlen ellenféltől kellett tartanunk, a jelek szerint ugyanolyan messze van tőlünk, mint Hérodotosz.

A legtöbben úgy gondolják, hogy Földünk politikai tekintetben hatalmas változásokon ment keresztül 1989 óta. Ám ezek a változások eltörpülnek azok mellett, amelyek előttünk állnak. A világatlasz rögzítette állapot összeroppanása, és az atlasz átrajzolódása még csak most vette kezdetét. A szovjet impérium összeomlása és az arab–izraeli fegyveres konfliktusok elközelegetni látszó vége előjátékai csupán azoknak a valóban nagyszabású változásoknak, amelyek Földünkre a jövőben várnak.

A bádogvárosok etikája

A török főváros meredek és sáros dombokra épült bádogkalyiba-negyedei drámai látványt nyújtanak. Altindag, azaz az „Arany Hegy” valójában egy álmokból emelt piramis, még ha tényleges építőanyagai lyukacsos téglák és hullámbádog is; úgy fest, mintha kalyibái mind egymásra volnának építve, mindahány órmóttalanul és fájdalmasan törekszik az ég felé – a jobbmódú, más városrészekben lakó törökök ege felé. Sehol másutt a világon nem találkoztam az emberi törekvésnek ilyen beszédes szimbólumával – házfalak, melyeknek lyukait rozsdás konzervdobozokkal tömték be, korhadtt deszkákból összetört verandák, amelyeken a lakók pórégységét és vöröshagymát nevelnek. Bizonyos (később közelebbről megvilágítandó) okokból a török bádogvárosokat egy egész lélektani univerzum választja el az afrikaiaktól.

Hogy megfelelő perspektívából tekinthessünk a 21. századra, szemünket egy másfajta esztétikához kell szoktatnunk. El kell felejtenünk az egzotikus falvak és pompázatos belvárosok fotóival hlvogató utazási magazinok turistacsalogató lapjait, hogy tudomást vehessünk arról a nagyon is sok millió, sokkalta reálisabb álmokat dédelgető emberről, akiknek vágyai és a végtelenségig kordába nem szorítható vad energiái romba fogják dönteni a fejlett társadalmak elitjének jövővízióit, s e víziók helyett ijesztővé formálják a jövő arcát. Mindemellett Törökországban megtanultam, hogy a bádogvárosok nem csak a rosszat testesíthetik meg.

Abidjan nyomornegyedei ijesztő és taszító benyomást keltenek a kívülállóban. Törökországban éppen ellenkezőleg: minél közelebb értem az Arany Hegyhez, annál kedvezőbb hatást tett rám, és annál nagyobb biztonságban éreztem magam. Az egyik zsebemben 1500 dollárnak megfelelő török líra lapult, a másikban 1000 dollárnyi turistacsekk volt, és mégsem éreztem félelmet. Az Arany Hegy valódi lakónegyed. Az egyik ház belsejét is megszemlélhettem, s az mindent elárult. A lyukacsos téglák, a bádog és papundeklifalak alkotta építészeti összevisszaság megtévesztő látszat – a belépőt egy igazi otthon képe fogadja: belső méltóságról tanúskodó rend. Működő hűtőszekrényt és televíziót láttam, egy faliszekrényt néhány könyvvel és egy sereg családi fényképpel, néhány néhenyt az ablaknál, és egy kályhát. Jóllehet a negyed utcái esőben sártengerré változnak, a ház padlója makulátlan volt.

Ugyanígy nézett ki a többi ház is. Iskolásgyerekek szaladtak át az utcán hátizsákkal a hátukon, teherautók főzőgáz-palackokat szállítottak ki, néhány férfi egy kávéházban ült, és teázott. Egy férfi sört ivott. Törökországban, ebben a 99 százalékban muzulmánok lakta, ám világi államban, nem nehéz alkoholhoz hozzájutni. Az alkoholizmus mint probléma ennek ellenére úgyszólván ismeretlen. Emberélet elleni bűncselekmények szinte sohasem fordulnak elő. Az itteni szegénység és analfabetizmus halvány utánpótlás csupán az algériainak és az egyiptominak (Nyugat-Afrikáról már nem is beszélve), ezért aztán a szélsőséges vallási irányzatok errefelé lényegesen nehezebben tehetnek szert befolyásra.

Célzatosan választottam példa gyanánt egy viszonylag elfogadható körülmények jellemezte, bűnözésmentes slumot. Létezése a szememben a török–muzulmán kultúra szövetének igen nagy szakítószilárdságára bizonyíték. Egy

ilyen erős és öntudatos kultúrában benne rejlik az a potenciál, amelynek révén a jövőben ismét uralhatja a Közel-Keletet. A slumok mintegy lakmusztesztjei a kultúrák eredendő erősségeinek, illetőleg gyenge pontjainak. Azoknak a népeknek, amelyek kultúrájának bázisán kiterjedt slumok képesek fennmaradni, mégpedig úgy, hogy ez a kultúra formálja a maga képeré a slumokat, és nem fordítva, minden esélyük megvan arra, hogy – viszonylagos értelemben – a jövő győztesei legyenek. Ilyeténképpen slumok – szociológiai értelemben véve – nincsenek is a török városokban. A nép- és családi csoportok közötti kötőanyag itt erősebb, mint Afrikában. Az újraéledő iszlám és a török kulturális identitás természetes izomtónusú civilizációt hozott létre. A törökök, a világtörténelem örökös nomádjai, minden jel szerint nagy léptekkel haladnak egy olyan úton, amelyen kikerülnek a felbomlás veszélyét.

Az Arany Hegy lakóinak fejében csendben újraíródik a Közel-Kelet jövőjéről története. Az itt járó az, amit maga körül tapasztal, egy ottomán katonai táborra emlékezteti a görögkeleti Konstantinápoly 1453-as bevételétől. Ez az Arany Hegy. „Idehoztuk magunkkal a falut. De a faluban keményebben dolgoztunk – egész nap, a földeken. Így aztán a Ramadan [a szent hónap] idején nem tudunk böjtölni. Itt böjtölünk. Itt vallásosabban tudunk élni.” Aishe Tanrikulu, egy tucat más asszonnyal együtt, szülőleveleket töltött meg rizzsel egy otromba műanyag tálból. Felszólított, hogy telepedjem én is mellé egy bádogtető árnyékába. Valamennyi asszony kendőt viselt a fején. Itt a városban ismerték meg először a televíziót. „Hagyománytisztelő, vallásos emberek vagyunk. Számos műsor sért bennünket” – mondta Aishe. Egy másik asszony az iskolákra panaszkodott. Igaz, hogy gyermekeiknek a tanulásra olyan lehetőségeik vannak, amilyenekben falun nem lenne részük, csak hogy itt a jobb módú, világi törökökkel kell konkurálniuk. „A gazdag, jó kapcsolatokkal rendelkező családok gyerekei – ők kapnak meg minden állást.” Más szóval: a korábbinál több a lehetőség; a korábbinál több a feszültség.

Irodalmi „bédekkerem” ehhez a világhoz: Latife Tekin brutálisan realiztikus regénye, a *Mézhegy*, amely a törökül *geçekondus*-nak („egy éjszaka építettnek”) nevezett bádogvárosok életébe enged bepillantani, tipikusnak éppen nem mondható benyomásokat sugallt. „...A földet hallgatta, feszült figyelemmel, és szakadatlanul vízért, munkáért és gyógyulásért fohászkozott; gyógyulásért a hulladék és az ipari melléktermékek terjesztette betegségekből” – olvassuk Tekinnél. A *Történetek a szeméthegekből* legegyszerűbb részletében a bádogvárosi telepések „egy bizonyos »Ottomán Birodalomról«” hallanak, hogy tudniillik „ott, ahol most élnek, valaha egy ilyen nevű birodalom létezett”. Ez a történet „megdőbbsenti” a bádogvároslakókat. Ilyesmiről most hallanak először. Egyikük tudott ugyan arról, hogy „a nagyapja meg annak a kutyája a görögökkel vívott harcban lelte halálát”, ám a nacionalizmus meg a török nép történelmének átfogó ismerete, netán kultusza egészében véve a közép- és felső rétegek asztala, meg az olyan külföldieké, akik, mint én, kötelezőnek érzik, hogy valamilyen, lehetőleg markáns képet alakítsanak ki magukban Törökországról.

De mit tudnak, és honnan tudnának az Arany Hegy új telepesei a hajdani, még vándorló török törzsek hadseregeiről – a szeldzsukokról és ottománokról –, akik öelöttük

vették birtokba ezt a földet? Ezeknek az épp frissiben városalakóvá lett parasztnak, ahogyan afrikai, arab, indiai és a világ oly sok más táján élő sorstársaiknak, a világ új – hogy V. S. Naipaul megfogalmazásával éljünk. Naipaul *India – Egy megsebzett civilizáció* című könyvében így ír a menekültekről: „Minden dolgok kezdetén látták saját magukat: az alkalmazkodás olvasztótégelyén még át nem ment emberek, akik először formáltak jogot a földjükre, és akik a káoszról fölépítették a maguk filozófiáját a közönségről és az önmegsegítésről. A múlt halott volt számukra; maguk mögött hagyták, amikor felkerekedtek falvaikból.”

A 21. század küszöbén a fejlődő országokban mindenütt ilyen, a városokba áramló férfiak és nők alakítják újjá a civilizációkat, a vallás és a törzsi hovatartozás fogalmainak erőterében újra meghatározva önmaguk identitásukat is, s ez az új tudati-érzületi topográfia nem egyezik meg a létező államok határaival.

Törökországban párhuzamosan több folyamat is lejátszódik. 1989-ben a törökök 44 százaléka élt városokban; 1990-ben már 61 százaléka. Becslések szerint 2000-re ez az arány el fogja érni a 67 százalékat. A falvak elnéptelenednek, a városok körül pedig *geçekondus* koncentrikus gyűrű nőnek ki a földből. Ez Törökország és számos más ország igazi politikai és demográfiai forradalma, amelyre a külföldi tudósítók rendszerint egyetlen szót sem vesztenek.

Míg a falusi szegénység, ősrégi jelenségként, úgyszólván „normális” alkotórésze a szociális spektrumnak, addig a szegénység városi változata a társadalmat destabilizáló tényező. Irán példája jól mutatja, hogy a szélsőséges iszlám fanatizmus a városalakóvá lett parasztnak nagy tömegeinek pszichológiai védekező mechanizmusa, olyanoké, akiket hagyományaik elvesztésével fenyeget az álmodern városi környezet, ahol megkérdőjeleződnek az életüket hagyományosan igazgató értékek, ahol hiányzik az alapvető közművesítés (például vízellátás és elektromosság), és ahol rombolja egészségüket az ártalmakban bővelkedő környezet. Carleton Stevens Coon amerikai etnológus és orientalista már 1951-ben úgy látta, hogy az iszlám „egy általános elszegényedési folyamat közepette jó 1400 esztendőn keresztül emberek milliói számára nyújtott lehetőséget a boldogságra, és az optimális túlélésre.” Világosan megfogalmazott, egyértelmű üzenetén túl az iszlámot éppen militáns jellege teszi vonzóvá az elnyomottak számára. Az iszlám az egyetlen vallás, amelyik kész a harcra. Minden olyan politikai éra, amelyet a megfertőzött környezet, a növekvő kulturális érzékenység, a kontrollálatlan elvárosiasodás és a mind nagyobb szabású menekültáradatok problémáinak gyűrűje szorongat, egyben az iszlám (amúgyis a világ leggyorsabban növekvő táború vallása) terjedésére és fanatikus irányba tolódására predestinált éra is. (Ugyanakkor ha például Nyugat-Afrikában elterjed is az iszlám, akkor is tetemesen gyengíteni fogja az animizmussal való szinkretizációja – ilyenformán új híveiből nehezebben lesznek a Nyugatot gyűlölő szélsőségesek.)

Törökországban viszont, fájdalmas, hosszú, nemegyszer kerülő utakra is kényszerülő folyamat során, kompromisszum, sőt egyfajta konszenzus van kialakulóban az iszlám és a modernizáció között – e közeledés olyan fejlemény, amely az arab és perzsa világban sokkal kevésbé érzékelhető (Afrikában pedig gyakorlatilag nem mutatható ki). Iránban az olajárrobbanás – azáltal, hogy a fejlődést és az elvárosiasodást meggyorsítva fölerősítette a kulturális sokkot – igen nagy mértékben hozzájárult az 1978-as iszlám forradalomhoz. Törökországban azonban, Irántól és az

arab országoktól eltérően, kevés az olaj. Ennek köszönhetően itt a fejlődés és az elvárosiasodás is lassúbb ütemű volt. Az iszlám fundamentalistákat már évtizedekkel ezelőtt bevonták a parlamentáris rendszerbe. Azok a feszültségek, amelyeket az Arany Hegyen érzékelttem, természetesek és, mondhatni, teremtőek voltak: ilyen természetű feszültségekkel a bevándorlóknak mindenütt a világon meg kell küzdeniük. A világ figyelmét a földgázban gazdag Algériában és az Egyiptomban tapasztalható vallási elterjedések vonják magukra – Egyiptom fővárosának, Kairónak némelyik negyedében a túlnépesedés még a kalkuttait is meghaladja –; s Törökországban mindeközben lezajlott a protestáns forradalom mohamedán megfelelője.

A természeti kincsek eloszlása más tekintetben is erősíti Törökországot az arabokkal és Iránnal szemben. A törököknek kevés olajuk van ugyan, de Anatólia belvidéke igen gazdag vízben, a 21. századnak eme legfontosabb folyadékában. A 22 nagyobb duzzasztógátat és öntözőrendszert magában foglaló Délkelet-Anatólia-projektet megvalósító Törökország ellenőrzése alatt tartja a Tigris és az Eufrátesz vízhozamát. Más szóval: az e folyók övezetében élő arabok, sőt talán Izrael ivóvizének nagy részét is a törökök tartják ellenőrzésük alatt. A projekt magja a mérföldes szélességű, tizenhat emeletes Atatürk-gát, amelynek betonja a modern Törökország megalapítójának szavaival hirdeti: *Ne Mutlu Türküm Diyene* (Boldog az, aki töröknek születik). Az egyiptomi Asszuáni gáttól és a Szíriában, az Eufráteszen létesített „A Forradalom Gátjára”-tól eltérően – melyeket jórészt oroszok építettek – az Atatürk-gát építését török mérnökök és cégek irányították. Ottjártamkor kertes övezte tiszta irodaépületeket láttam, magasfeszültségű vezetékek tartóoszlopait és átkapcsoló állomásokat, zümmögő transzformátorok impozáns sorát, betonból öntött vízelvezető csatornákat, no meg az alkalmazottak számára épülő komplett, iskolákat is magukba foglaló, takaros lakótelepeket. Törökország növekvő hatalma valószínűleg kézzelfoghatóan látszott.

Erduhan Bayindir, a gát építésének vezetője, a következőket mondta: „Az olajat el lehet adni külföldre, hogy az üzleten az elit meggazdagodjék, a vizet azonban egyenlőben kell elosztani a társadalom tagjai között. ...Való igaz: ezzel a gáttrendszerünkkel nyolc hónapig túlfolyás nélkül vissza tudnánk tartani Szíria és Irak vízutánpótlását; így elvben lehetőségünk van ezen országok politikai magatartásának a befolyásolására.”

A hatalom súlypontja a Közel-Keleten egészen bizonyosan Északra, a Perzsa-öböl köolajmezőiről a dél-anatóliai Harran vízben gazdag felföldjére – tehát az Atatürk-gát vidékére – tolódik át. Az azonban kérdés, hogy e gazdagság örököse valóban a ma létező török nemzetállam lesz-e?

A térképészek hazugságai

A világ Homer-Dixon-i luxuslimuzinon kívül rekedt részének leglabilissabb régióját Nyugat-Afrika testesíti meg, míg Törökország, amely két, Anatóliát összesen 850 éven át uraló török birodalom szerveztségének a jelenbe átöröklődött eredménye, a legszilárdabbak közé tartozik.

Törökország határait nem gyarmattartó hatalmak húzták meg, hanem függetlenségi háború nyomán alakultak ki a húszas évek elején. Kemal Atatürk a nemzetalkotás olyan szekuláris mítoszával ajándékozta meg Törökországot, amely az arab és az afrikai államok többségében hi-

ányzik; utóbbiaknak (egyéb problémáik mellett) külön teherként jelentenek mesterségesen megvont határokat. Ezek a minden természetes alapot nélkülöző államhatárok sok arab országot tesznek védtelenné a dogmatikus iszlámhullámmal szemben, amely a közeljövőben államiségük legitimitását és határait egyaránt alá fogja ásni. Ám a térképek még magát Törökországot illetően is megtévesztőek.

A slumok nemcsak az afrikai városok térképeiről hiányzanak; a bádóvárosok nagy része a török és a más országokbeli térképeken sincs feltüntetve, amiképpen a gerillahadseregek és városi maffiák uralta kiterjedt területek sem. Egy eritreai gerillák kíséretében (a térkép szerint!) Észak-Etiópiában tett utazás, és egy helyi maffia által ellenőrzött kaukázusi szállodában való időzés – nem is említve nyugat-afrikai tapasztalataimat – egészséges szkepszist ottott belém a térképek iránt, ezek ugyanis olyan fogalmi gátat emelnek gondolkodásunkban, amely jelentékenyen akadályoz minket annak a mostanában kezdődő viharos összekuszálódási-átrendeződési folyamatnak a megértésében, amelynek világszerte tanúi lehetünk.

Nézzük csak a világ térképét

a maga 190 országával, amelyek mindegyikét egyformán riktó szín jelöli. Ez a mindnyájunk számára iskoláskorunktól oly ismerős térkép lényegében a modern kor, s mindenekelőtt az európai kolonializmus találmánya. A modernizmus – abban az értelemben, amelyben itt e szót használom – az európai nemzetállamok felemelkedésével vette kezdetét, és jelentékenyen megerősödött a harmincéves háborúnak a feudalizmus halálát jelentő végével. E háború s az azt lezáró weszfáliai béke a reneszánsz és a felvilágosodás közé esett; e két utóbbi áramlat együttesen szülte a modern tudományt. Az embereket egyszeriben megszállta a kategorizálás és definiálás mámorja. A térkép, a tudományos mérési technikáknak köszönhetően, lehetővé tette az új nemzeti organizmusok osztályozását, aminek folytán egy világos kontúrú darabokból felépülő puzzle állt elő, átmeneti övezetek nélkül az egyes darabok között. A „határ” maga is modern fogalom, amely a feudális gondolkodásban még egyáltalán nem létezett. És miközben az európai nemzetek óriási, s részben távoli régiókra terjesztették ki hatalmukat, a könyvnyomtatás jelentősen olcsóbbá tette a térképek reprodukálását, jócskán hozzájárulva ahhoz, hogy a kartográfia külön művészetté fejlődjék, s egyben tényeket teremtő módszerré, amelyre – minthogy rendet visz világlátásunkba – jólesik hagyatkoznunk.

Imaginárius közösségek című könyvében Benedict Anderson rámutat, hogy a térkép a gyarmattartóknak lehetőséget nyújtott arra, hogy tulajdonukat „egy totális klasszifikációs raszter” s az ebből fakadó fogalmak segítségével tartsák számon. „E tulajdon illetéknéppen körül volt határolva, determinált és – elvben – megszámlálható volt.” A gyarmatosítók számára a térkép volt a könyvelők üzleti könyveinek megfelelője. A térképek „sugallták, illetőleg alakították ki azt a grammatikát”, vélekedik Anderson, amely végül olyan kétes fogalmakat honosított meg, mint Irak, Indonézia, Sierra Leone vagy Nigéria. Az állam képze, emlékezhetünk, tisztán nyugati képzet, amely korábban, s részben még a 20. században is csupán néhány országra vonatkozott, melyeknek összterülete a világ szárazföldjeinek mindössze három százalékát tette ki. Hasonlóan nehéz lenne azt állítani, hogy az állam mint uralkodó ide-

ál érvénye túlterjedne az industrializált világ határain. Még az Egyesült Államok is – Gary Snyder kifejezésével élve – „a ténylegesen létező alakulatok önkényes és pontatlan megnevezéseiből” áll össze.

Ez a rugalmatlan és valóságidegen „realitás” azonban makacsul tartja magát, nemcsak az Egyesült Nemzetek szó- és fogalomhasználatában, hanem a geográfiai publikációkban és útleírásokban is – mely utóbbiak maguk is a (gyarmatosítás által lehetővé tett) elitizmus korszakának melléktermékei, s amelyek a világot ma is „országok” szerint írják le és fotografálják.

A térkép alapján azt kell mondanunk, hogy a hatalmas vízienergia-komplexum, amelynek szimbóluma az Atatürk-gát, Törökországban van. Felejtjük el a térképet. Törökországnak ezt a délkeleti vidékét szinte kizárólag kurdok lakják. A összesen 20 millió kurdnak körülbelül a fele „Törökországban” él. A kurdok többséget alkotnak egy ellipszis formájú területen, amely nem teljes egészében esik Törökországba, hanem Irak, Irán, Szíria és az egykori Szovjetunió területébe is belenyúlik. A Nyugat által – az Öböl-háború nyomán – kikényszerített kurd enklávét Irak északi részén jól mutatja ennek az állítólagos nemzetállamnak a fiktív voltát.

A török–iráni határnál tett látogatásom alkalmával meggyőződhettem arról, mennyire megtévesztő a nemzetállam fogalma. Két, egymással harcban álló civilizáció, a török és az iráni politikailag is legális törésvonalán álltam – ugyanakkor a valóság bonyolultabb volt ennél: a határ sok tekintetben képletes volt, akárcsak Nyugat-Afrikában, virágzott a csempészet; csak hogy itt a csempészek a határ mindkét oldalán kurdok voltak. Egy ilyen holdbéli tájon, ahol népek vándoroltak és telepedtek le úgy, hogy ügyet sem vetettek holmi határookra, a hidegháború befejeződése a fennálló államok közötti természetes kiválasztódás rettenetes folyamatát fogja maga után vonni. Ezek az államok elveszítik, vagy már el is veszítették a korábban élvezett nyugati vagy szovjet támogatást. Mivel kurd közösségek a Közel-Kelet szinte valamennyi államának területén élnek, és mivel az I. világháborút lezáró béketárgyalásokon a kurdokat csak hitegették, s a békeszerződésekben végül is kizárták az államalapítás lehetőségéből, döntő tényezőként fognak beleszólni ebbe a természetes kiválasztódásba, amely az államok tényleges életképességének végső próbája lesz. Irak stabilitását már megingatták, s meglehet, hogy a jövőben végzetesen aláássák azokat az államokat, amelyek nem biztosítanak megfelelő életeret számukra; míg azokat, amelyekről megkapják a kibontakozás lehetőségét, meg fogják erősíteni.

Mivel Törökország víztartalékainak, gazdasági növekedésének és a számos módon megnyilvánuló társadalmi összetartásnak köszönhetően a nagyhatalmi státusz között áll, s mivel az itt élő tízmillió kurd veszélyezteti ezt a potenciális státust, a török–kurd kérdés a Közel-Kelet jövőjének szempontjából nagyobb jelentőséggel bír, mint az újabb izraeli–palesztin tárgyalások végeredménye.

Az, hogy Amerika nagy érdeklődéssel és lelkesen követi az izraeli–palesztin tárgyalások menetét, s ugyanakkor vajmi kevés figyelemre méltatja a török–kurd kérdést, saját etnikai kényszerképzeteiből következik, nem a (Közel-Keleten lényegi átalakulás előtt álló) kartográfiai realitásból. Az izraeliekkel és palesztinokkal kapcsolatos diplomáciai

manőverek a régió 21. század eleji–középi térképére, véleményem szerint, igen csekély hatással lesznek. Izrael a maga 6,6 százalékos gazdasági növekedésével (amely növekedés fokozódó mértékben a high-tech-exporttól függ), s egy a történelemből és az etnicitásból kinövő, világosan definiált politikai közösség támogatását élvezve rövidesen be fog szállni a Homer-Dixon-féle luxuslimuzinba. Az arab világ nagy része ezzel szemben drámai változásoknak lesz kitéve, hiszen az iszlám egy mesterséges határok szabdalta kiterjedt területen egyeduralkodó; e változások intenzitását fokozó tényező lesz a falusi lakosság városokba özönlése, valamint a több mint 3,2 százalékos népességnövekedési ráta. Az arab világ népességének 70 százalékát 1970 után születettek alkotják – olyan fiatalok, akik alig emlékeznek a gyarmattartók elleni függetlenségi harcokra, a függetlenedés utáni nemzetalapítási próbálkozásokra, vagy az arab–izraeli háborúk bármelyikére. Ennek az ifjúságnak a legtávolabbi emléke alighanem a gyarmatosítás Irak nevű művi termékének a nyugati hatalmak általi 1991-es megaláztatása. 1994-ben 22 arab országból 17-ben csökkent a bruttó nemzeti össztermék; az elkövetkező 20 évben számos arab ország népessége meg fog duplázódni – változatlan gazdasági mutatók mellett. Ezek az államok, akárcsak a legtöbb afrikai állam, konvencionális világi ideológiákkal nem lesznek többé kormányozhatók. A Közel-Kelet specialistája, Christine M. Helms e folyamatnak az alábbi magyarázatát adja:

„Ha az arab nacionalizmust »csödbe mentnek« nyilvánítják, a politikailag »kitagadtak« sem nem racionalizálják az arabizmus kudarcát... sem új formába nem öntik. Hanem egyszerűen a számukra ismerős és elfogadható politikai spektrum másik végéről választanak megoldást – az iszlámot.”

A hogyan a nyugat-afrikai államhatárok, úgy Szíria, Irak, Jordánia, Algéria és más arab államok határai is gyakran állnak ellentmondásban a kulturális és politikai realitással. Ha az olyan tehetetlekek, mint a környezeti állapotának romlása és a gyors népességnövekedés minden hatékonyságától megfosztják az állami kontrollt, „kemény” iszlám városállamok vagy slum-államok jöhetnek létre. Az olyan fikciók, hogy, teszem azt, a Földközi-tengerparti elszegényedett Algír, mint közigazgatási központ, irányítaná a mélyen az algériai Szaharában fekvő Tamanrassetet, nem tarthatók fenn sokáig. Bármilyen eredményt hozzon is a békefolyamat, Izrael kétségkívül zsidó etnikai erődd marad egy, az iszlám uralta hatalmas és különféle változásokkal terhes területen.

A törökök és a kurdok jövőbeli sorsa ennél egyelőre sokkal homályosabb, ám sokkal lényegesebb a jövődöbéli világunkat magyarázó térkép szempontjából. A kurdok olyan geográfiai realitás meglétére utalnak, amely kivonja magát a kétdimenziós ábrázolhatóság alól. Törökországban nem egyszerűen az a kérdés, hogy a kurdok délkeleten megkapják-e az autonómiájukat, vagy akár a függetlenségüket. Itt nem a Balkánon vagy a Kaukázusban vagyunk, ahol a nagyobb régiók könnyedén fölösztathatók kisebb egységekre, tehát például Abházia leválhat Grúziáról és így tovább. A federalizmus sem megoldás. Kurdok mindenfelé élnek Törökországban, többek közt Isztambul és Ankara szegénynegyedeiben is. Törökország problémája abban áll, hogy az anatóliai síkság két kultúra és két nyelv – a török és a kurd – otthona. Az identitás kérdése Törökországban, amiképpen Indiában, Afrikában és számos más országban

is, bonyolultabb és problematikusabb annál, hogysen a hagyományos kartográfia meg tudná jeleníteni.

A hadviselés új módja

Ha föl akarjuk mérni, és lényegük szerint akarjuk megérteni a posztmodernizmus politikai és kartográfiai implikációit – azaz a világos frontvonalak és súlypontok nélküli összetűzések korszakának implikációit, amelyben a nemzetállamok eligazító raszterét a városállamok, slum-államok, a ködös és anarchista regionalizmusok bajosan áttekinthető mozaikhálója váltja föl –, akkor végezetül a háború egész kérdését újragondolás tárgyává kell tennünk.

„Micsoda megkönnyebbülés harcolni, legyőzni magukat védő ellenségeinket, az éber ellenséget!” – írja André Malraux *Az ember sorsa* című regényében. A 21. század első évtizedeiben harcolók nagy tömegei számára elképzelni sem tudok jobb csatakiáltást. Az oly különböző kulturális környezetben folyó harcokban egységesen megnyilvánuló mélyeséges barbarizmus – gondoljunk Libériára, Boszniára, a Kaukázusra és Sri Lankára; a számos amerikai belvárosban napirenden lévő eseményekről már nem is szólva – rendkívül nyugtalanító tendenciákat sejtet, amelyekkel a mi kis luxusluminunkban, olyan problémákba temetkezve, mint a középosztály igényei vagy az interaktív kábeltelevíziózás jövője, nem is igazán merünk számot vetni. Alapjában véve csak erről van szó: bolygónk rengeteg lakója, akiknek soha nem volt részük a középosztálybeli lét komfortjában és biztonságában, inkább felemelkedésként, mint lecsúszásként éli meg a háborút és a barakkéletet.

„Amiképpen nincs értelmük az olyan kérdéseknek, hogy »miért esznek az emberek« vagy »miért alszanak« – írja Martin van Creveld hadtörténész *The Transformation of War* című munkájában –, éppúgy több tekintetben a háború sem eszköz csupán, hanem cél. Az emberiség egész történelme folyamán minden emberre, akit félelemmel vagy viszolygással töltött el a háború, jutott egy olyan, akinek a számára minden lehetséges emberi tapasztalatok legnagyobb részét testesítette meg, olyannyira, hogy hadviselt emberként egész hátralévő életében háborús kalandjainak újbóli és újbóli elmesélésével untatta utódait.” Amikor a Pentagon képviselőit a 21. századi háborúk jellegéről kérdeztem, a válasz gyakran így hangzott: „Olvasza el Van Creveldet.” A katonai főparancsnokok valóságos szerelmesek ebbe a történetbe; nem mintha írásaival az ő létjogosultságukat igazolná, inkább épp ellenkező okból: Van Creveld arra figyelmeztet, hogy az olyan hatalmas állami katonai apparátusok, amilyen a Pentagon is, kihalás előtt álló dinoszauruszok, és utánuk valami sokkal rosszabb fog következni.

Megdöbbentő, hogy Van Creveld idézett tanulmánya, *A háború átalakulása* mennyire kiegészíti nemcsak Homer-Dixonnak a természeti környezet sorsával foglalkozó munkáját, hanem a kultúrák összecsapásával kapcsolatos huntingtoni gondolatokat, és a magam felismeréseit is, melyekhez hatvan különböző országban, gyalogszerrel, busszal és bozóttal tett utazásaim segítettek; továbbá egybehangzik Amerikának a lényegében megközelíthetetlen kulturális zónákban, például Szomáliában és Haitiben szerzett kijózanító tapasztalatai-

val is. A könyv annak a feltételezésnek a cáfolatával kezdődik, mely szerint az emberek nem szeretnek harcolni. „A háború azért, hogy rákényszeríti az embereket, hogy érzelmeiket az ittre és mostra összpontosítsák, képes odáig juttatni őket, hogy ne vegyenek tudomást az ugyanezen érzelmeik közvetítette szükségéről” – olvassuk Van Creveldnél. Akinek vannak a szerb csetnikekre, a szomáliai technical-okra, a haiti vagy a Sierra Leone-i katonákra – más szóval a nyugati felvilágosodás által meg nem hódított, ugyanakkor szegény területeken harcolókra – vonatkozó saját tapasztalatai, az bizvást megerősítheti: az erőszakot nem kevesen felszabadulásként élik meg. Afganisztánban és egyebütt magam is szembesültem ezzel a jelenséggel: az aknákra és az esetleges orvlövészekre összpontosított figyelem megszabadít a mindennapi élet szokásos (s ebben a kontextusban komolyan nem vehető) gondjaitól. Akik számára az én tapasztalataim túlzottan szubjektívek, azok figyelmét – mint objektív tényre – a második világháború óta eltelt időszak háborúinak, s különösen a fejlődő országokban folyó és folyó háborúknak a gyakoriságára kell felhívnom. A fizikai agresszió része az emberi létezésnek. Az emberi természetnek ezt az alapvonását csak bizonyos gazdasági, nevelési, illetőleg kulturális szint elérése esetén lehet megzabolázni. Ama tény háttéré előtt, hogy a Föld népességnövekedésének 95 százalékát a legszegényebb országok népszaporulata teszi ki, nem úgy szól a kérdés, hogy lesz-e a jövőben háború (sok háború lesz), hanem, hogy milyen jellegű lesz a háború, és ki fog harcolni ki ellen.

Van Creveld okfejtése jócskán megfakítja a nagy stratégia, Carl von Clausewitz gondolatainak nimbuszát: „Clausewitz gondolatai ... teljességgel egy olyan korszakban gyökereznek, amelyben (1648-tól) a háborúkat elsősorban államok vívták egymás ellen.” Van Creveld ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a nemzetállamok kora, s vele az államok közötti konfliktusok kora a végehez közeledik, s ezzel párhuzamosan eltűnőben van „a kormányzat, a hadsereg és a nép közötti világos hármasság elkülönülés” is, amely megosztottság egyébiránt döntő mértékben éppen az államok viselte háborúkból következő szükségszerűség. Ahhoz tehát, hogy a jövőbe vethessünk pillantást, vissza kell lépünk egy lépést, a közvetlenül a modernizmus megszületését megelőző múltba: a középkori Európa azon háborúhoz, amelyek a reformáció korában kezdődtek, és a harmincéves háborúban érték el csúcspontjukat.

Van Creveld így folytatja: „Valamennyi ilyen típusú háborúban reménytelenül összekeveredtek a politikai, szociális, gazdasági és vallási motívumok. Mivel a seregek akkoriban zsoldoshadseregek voltak, a háborúskodáshoz alapvető érdekei fűződtek a háborúból üzletet csinálók rajainak is... Sokak csupán felületes lojalitással kötődtek azokhoz a szervezetekhez, amelyeknek fegyveres szolgálatába szegődtek. Sokkal inkább maguknak fosztogatták az országot, ahol éppen időztek... Ilyen körülmények közepette eltűnt mindennemű finom különbség... részint a hadseregek, másrészt a népek között. A háború örvényébe került civil lakosságnak iszonyú kegyetlenkedéseket kellett kiállnia.”

Másként kifejezve: akkoriban nem létezett még „politika” abban az értelemben, ahogyan ma ezt a fogalmat értjük, amiképpen többek közt Libériában, Sierra Leonében, Szomáliában, a Balkánon és a Kaukázusban manapság is egyre kevesebb a „politika”.

Tekintettel arra, hogy a bizalom rádiusza a törzsi társadalmakban – állapítja meg Van Creveld – a közvetlen családra és a gerillabajtársakra korlátozódik, a boszniai parancsnokok bármelyike által kötött fegyverszünetet még ugyanabban az órában megszegheti egy másik boszniai parancsnok. A se szeri, se száma kérészetű fegyverszünetek a balkáni és a kaukázusi harcokban azt bizonyítják, hogy világunkban az államok közti hadviselés régi szabályai már nem érvényesek. Ugyanerre bizonyosság a horvát kikötőváros, Dubrovnik középkori műemlékeinek lerombolása is: ha nem államok, hanem kultúrák állnak harcban egymással, akkor a kulturális és vallási műemlékek e harcban fegyvereknek, s ekképp a támadások szabad célpontjainak minősülnek.

Aról sem feledkezhetünk meg, hogy a harcoló egységek földrajzilag is egyre kevésbé lokalizálhatók. A mérsékelt reguláris (saját központjuknak nem abszolút értelemben alárendelt) árnyékszervezetek, amilyenek például az iszlám terrorszervezetek, jól illusztrálják, hogy a jövőben a határok jelentősége mind csekélyebb lesz, ezzel szemben egyre fontosabbak a tribalisztikus identitás és függőségi üledékes rétegei. „A jelen felől nézve roppant valószínűnek látszik, hogy Nyugaton a fegyveres konfliktusok kiváltó okai között a jövőben fontosabb szerepet fognak játszani a vallási fanatizmusok, mint az utóbbi háromszáz esztendőben bármikor” – írja Van Creveld, majd arra a következtetésre jut, hogy „a jövő csatáit férfiak fogják vívni itt, a földön, és nem robotok a világűrben. Ezek az összecsapások több hasonlóságot mutatnak majd a primitív törzsek harcaival, mint a nagyszabású hagyományos háborúkkal.” Megjegyzendő, hogy Van Creveld alapvetően a re-primitivizálódott emberre gondol: harcosok dominálta társadalmakra a soha nem látott mértékű nyersanyaghiány, és a globális túlnépesedés korszakában.

Van Creveld víziója a világszerte fellépő középkori típusú konfrontációkról nem holmi felületes „Vissza a jövőbe”-szcenárió. Először a fejlett technikát fogják primitív célokra használni. Libériában például a gerillavezér Prince Johnson nem csupán levágta Samuel Doe elnök füleit 1990-ben halálra ítéltetésének előjátékaként – Johnson videofelvételt is készített erről, amely bejárta egész Nyugat-Afrikát. Amikor a Strasser-rezim elleni meghiúsult puccs vezéreinek 1992 decemberében a freetowni tengerparton kivégzésük előtt levágták a füleit, sokan egyszerű utánzást láttak ebben. Ha tekintetbe vesszük mindehhez, hogy a Strasser-rezim – ahogyan korábban kifejtettük – nem kormány, és Sierra Leone nem nemzetállam a szó igazi értelmében, akkor Van Creveld szavai megkülönböztetett figyelmet érdemelnek: „Mihelyt az állam nem egyedüli birtokosa a fegyveres hatalom legális monopóliumának, megszűnik az egyébként általánosan elismert különbség háború és bűnözés között, amint ez ... Libanon, Srí Lanka, El Salvador, Peru vagy Kolumbia esetében már messzemenően meg is történt.”

Ha a bűnözés és a háború nem különböztethető meg többé, a „nemzetvédelem” könnyűszerrel helyi ügynek minősülhet. Mivel városainkban mind elterjedtebb a bűnözéshez kötődő erőszak, és az állami kormányzatok, illetve jogi apparátusok egyre kevésbé tudják a polgárok védelmét garantálni, a városi bűnözés Creveld szerint „mérsékelt intenzitású konfliktusokká fejlődhet, olyképpen,

hogy faji-, vallási-, szociális és politikai választó-, illetve erővonalak mentén egyesül”. Miközben az erőszak, gyakran ártatlannak és elszigeteltnek látszó kezdetekből továbbgyűrűzve, egyre inkább tért hódít, az állami hadseregek tovább fognak zsugorodni, mindinkább átadva helyüket a prosperáló őrző-védő magánvállalkozásoknak, illetőleg a városi maffiáknak. Elképzelhető, különösen a volt kommunista országokban, hogy ezek a helyi hivatalos rendőri szerveknél hatékonyabban lesznek képesek a polgárok fizikai védelméről gondoskodni.

A jövőbeli háborúk téje a kommunális túlélés lesz; heveségükért, sőt sok esetben kirobbanásukért is az ökológiai vészhelyzet lesz felelős. E háborúk „nemzetatlant” lesznek – ami annyit jelent, hogy az államok és a helyi kormányok csak nagy erőfeszítések árán, és csak viszonylagosan tudnak saját polgáraik számára védelmet nyújtani. Így végül jónéhány állam el fog halni. Ha az állami hatalom, s vele az államnak ama képessége, hogy megsegítse a társadalom gyengébb, kiszolgáltatottabb csoportjait (más államok megsegítéséről már nem is szólva), elenyészik, úgy a népek és kultúrák szerte a világon kénytelenek lesznek saját erősségeikre és gyengéikre hagyatkozni, és egyre kevésbé érezhetik egyenlősítő-kiegyenlítő mechanizmusok által védve magukat. A távolabbi jövő alighanem egy „fajilag hibrid”, homogenizálódott ember elterjedésének kora lesz, az előttünk álló évtizedekben azonban sokkal inkább különbségeink, semmint közös vonásaink fognak tudatosodni bennünk. Az átlagember számára a politikai-ideológiai értékek kevesebbet, a személyi biztonság többet fog jelenteni. A meggyőződésnek, mely szerint valamennyien egyenlők volnánk, feltehetőleg a régi görög utazók vesszőparipa-kérdése fog a helyébe lépni: Honnan erednek a népek közötti különbségek?

Az utolsó térkép

Geography and the Human Spirit (A földrajz és az emberi szellem) című művében Anne Buttimer egy 19. század eleji német földrajztudós, Carl Ritter gondolatait idézi fel, aki a regionalizmusok, valamint a formák állandó és eleven mozgása, változandósága alapján következtetett „egy, az emberiséget igazgató isteni terv”-re. A jövő térképe, már ha a térkép mint olyan, egyáltalán lehetséges lesz, egyfajta perverz kifordítása lesz a ritteri vízióknak. Háromdimenziós térképet képzeljünk el, a hologramok mintájára. E hologram kétdimenziós alapját képező, a városállamokat és a még megmaradt nemzeteket hagyományos szín-megkülönböztetéssel jelölő ábra fölé csoport- és egyéb identitások egymást átfedő üledékretegei rakódnak, amelyekre helyenként olyan (bármiféle határok megvonását tovább nehezítő) árnyékalakzatok rétegződnek, melyek a drokartellek, maffiák és az őrző-védő magáncégek hatalmát jelenítik meg. Határok helyett sokkal inkább mozgó „hatalmi centrumok”-ról beszélhetünk, akárcsak a középkor esetében. E képzeletbeli térkép egy sík felületet felosztó rögzített, összefüggéstelen vonalak helyett különböző ütközőzónák változékony mintázatát mutatná, amilyenek például a kurd és azeri ütközőzónák Törökország és Irán, a török-ujgur ütközőzóna Belső-Ázsia és (a kínai partvidéktől szintén erősen elkülönülő) Belső-Kína között, vagy a „latino”-ütközőzóna, amely az Egyesült Államok és Mexikó közötti egyértelmű és lokalizált határt fölváltotta. Ehhez a próteuszi térképészeti hologramhoz még néhány

egyéb tényező is hozzáveendő, amilyenek az újkori népvándorlások, a születési ráták időnkénti robbanásszerű megnövekedései, vagy a járványvektorok. Mindezek következtében a világatlasz soha nem lesz statikus; e jövőbeli térkép – bizonyos értelemben „az utolsó térkép” – a káosz folyamatosan változó leképezése lesz. Az indiai szubkontinens szemléletes példákkal szolgál erre.

India és Pakisztán egyaránt – különböző okokból és különböző szempontokból – a diszfunkcionalitás egyre halmozódó tüneteit mutatja. A demokrácia körüli összetűzések ezekben az országokban egyre kevesebb jelentőséggel bírnak a kormányozhatóság átfogóbb kérdésének szempontjából. India esetében a kérdés így vetődik fel: Az újdelhi székhelyű tehetetlen bürokrácia vajon a legjobb apparátus-e 866 millió, nyelvi, vallási és etnikai tekintetben egyaránt különböző identitású ember életének igazgatására? 1959-ben, amikor India lakossága a félévtől sem tette ki a mainak, és erős volt még az össznépmozgalmi idealizmus, nyomósabbak lehettek a demokrácia melletti érvek, mint manapság. Tekintetbe véve, hogy India népessége 2025-ben becslések szerint megközelítheti az 1,5 milliárdot, gazdaságának lehetőségei egy zsugorodó nyersanyagbázis függvényei (ideértve a talajvízszint vesztés csökkenését is), továbbá, mivel a helyi erőszak és a (társadalmi stabilitást semmiképp sem szolgáló) elvárosiasodás mintegy spirálisan növekednek, nehéz elképzelni, hogy az indiai állam megérje a következő század végét. India oly sokszor méltatott zöld forradalma a termőföldjeit rövid távon kimerítő gazdálkodás, és vízgyűjtő területeinek kizsákmányolása árán valósulhatott meg. Norman Myers brit fejlesztési tanácsadó aggodalomról tanúskodó nézete szerint India lakossága „napjainkban úgy látja el magát élelemmel, hogy gyermekeinek táplálékforrásaiból kölcsönzi azt”.

Pakisztán problémái még mélyebben gyökereznek: ahogyan az afrikai országok többsége, úgy Pakisztán határai is önkényesek, mind földrajzi, mind demográfiai szempontból. Alapításakor a szubkontinensen élő muzulmánok anyaországának szánták, ám a szubkontinensen több muzulmán él Pakisztán határain kívül, mint magában az országban. Pakisztán különböző etnikai csoportok „rongyszőnyege”, amely csoportok között mind gyakrabban kerül sor véres összetűzésekre. Míg a nyugati médiák lelkesedéssel kommentálják, hogy az országnak Benazir Bhutto személyében egy nő a miniszterelnöke, Karachi mindinkább Lagosnak egy szubkontinentális változatává fejlődik. Nyolc pakisztáni látogatásom során a nemzeti összetartásnak semmilyen értékelhető jelével nem találkoztam. Mivel a termőterület 65 százaléka intenzív öntözést igényel, az erdőirtás rohamléptekkel halad, az éves népességnövekedési ráta pedig 2,7 százalékos (ami folyamatosan tovább csökkenti az agrárpénzesség körében az egy főre jutó mezőgazdasági területet), Pakisztán egyre kilátástalanabb helyzetbe kerül. S mint hogy az Indus völgyében egyre intenzívebb öntözést folytatnak, hogy két folyamatosan növekvő lélekszámú nép élélmiszerezését fedezni tudják, elkerülhetetlennek látszik a talajvízszint süllyedése miatti muzulmán-hindu összecsapások.

„India és Pakisztán valószínűleg darabokra szakad majd” – jósolja Homer-Dixon. „Szekuláris kormányaik legitimitása hónapról hónapra olvad, csakúgy, mint az ország vezető-

sére való képességük és eszközeik is.” A szubkontinens két részre osztó határozott vonal helyén a jövőben minden bizonytalansággal vékonyabb vonalak és kisebb részek egész serege fog mutatkozni, és a középázsiai felföld meg a szubkontinens szíve közötti területen Pastunisztán és Punjab etnikai egységek fognak Pakisztán helyébe lépni. S mindeddig egyáltalán nem vettük figyelembe a klimatikus változásokat, márpedig ha ezek az eljövendő században valóban bekövetkeznek, akkor rendkívül kemény és kétes kimenetelű próbatétel elé fog állítatni a ma létező államok időnként már napjainkban is korlátozottan bizonyuló problémamegoldó képessége. Például India csapadékmennyiségének 70 százalékat a monszunciklusnak köszönheti, ennek menetét pedig jelentékenyen megzavarhatja a globális felmelegedés.

Az „utolsó térképnek” nem csupán a háromdimenziós aspektusai fognak időről időre változni – kétdimenziós alapjaiban is különféle változások mutatkozhatnak. A *National Academy of Sciences* arra hívja föl a figyelmet, hogy „csaknem egymilliárd ember, vagy másképpen: a világ össznépségének 20 százaléka a jövőben víz alá kerülő területeken él, illetőleg fölöttébb drasztikusan fogják érinteni a tengerszint emelkedésének következményei... A fejlődő országok alacsonyan fekvő területei, így Egyiptom és Banglades esetében (ahol a nagy folyók kiterjedt és sűrűn lakott deltatorokat alkotnak) a legfenyegetőbb a veszély. Különösen tartani kell a tengerszint-emelkedés következményeitől ott, ahol mesterségesen duzzasztják a folyókat.”

Egyiptomban az éghajlati változások – a népességnövekedés ütemében rejlő közvetlen veszélyről már nem is szólva – valósággal bibliai méretű vallásossági hullámot válthatnak ki. Az olyan természeti katasztrófák, amilyen 1992 októberében a kairói földrengés volt, amikor is a kormány semmilyen segítséget nem nyújtott a földrengés kárvallottjainak, s helyette gyakran saját helyi mecsetjük támogatta a slum-lakókat, csak az iszlám frakciók pozícióit erősíthetik. Egy, az üveg-házhatáshoz fűzött magyarázatában – amely egyébiránt számos természeti katasztrófára vonatkozhatna – Jessica Tuchman Matthews környezeti szakértő arra figyelmeztet, hogy általában alábecsülik, milyen mértékben vannak a politikai rendszerek, a gazdag országokban éppúgy, mint az Egyiptommal egy kategóriába tartozókban, „természetes rendszerek fundamentumára ráutalva”. „A tény – teszi hozzá a fentiekhez –, hogy Vermontból könnyedén eljuthatunk Miami-ba, semmit nem mond arról, milyen következményekkel járna, ha Vermont klímája olyanná válna, mint Miamié.”

Valóban: a legkevésbé sem eldöntött kérdés, hogy az Egyesült Államok pontosan a mai formájában éli-e túl a következő évszázadot. Az amerikai társadalom multi-etnikai lévén, itt mindig törekényebb volt a nemzetállam, mint a homogénebb társadalmak, például a német vagy a japán esetében. James Kurth egy cikkében, amelyet a *The National Interest*-ben tett közzé, megállapítja, hogy a nemzetállamok rendszerint hadkötelezettségen alapuló hadsereget tartanak fenn, és standardizált rendszerű közoktatást finanszíroznak, ezzel szemben a „multikulturális rezsimek” jobbra csúcstechnikával felszerelt önkéntes hadseregekkel látják el az ország és érdekeinek védelmét (az oktatás bázisa pedig, hadd tegyem hozzá, egy olyan magániskola-rendszer, amely-

ben a konkurenciaharcban leginkább hasznavehető értékeket közvetítik, illetőleg sajátítják el); s a kultúrának általános jellemzője, hogy a médiának és a szórakoztatóiparnak nagyobb a befolyása a polgárokra, mint „a nemzeti politikusoknak”. Más szavakkal: a nemzetállam olyan egység, amelyben a képzettség megszerzésének egységesített módjai vannak, ahol mindenki (legalábbis minden férfi) átmegegy a katonai szolgálat olvasztótégelyén, s ahol, mindezek folytán, a patriotizmus magától értetődőbb fenomén. Saul Bellow írta a századfordulós Chicagóba bevándorolt családjáról: „Befogadott minket az ország. Abban az időben valóban ország volt, és nem »kultúrák« [szervetlen] halmaza.”

Az Egyesült Államok mint nemzetállam a második világháború idején és a rá következő évtizedben élte meg a fénykorát. A hatvanas években Amerika – ahogyan ez a későbbi időből visszatekintve oly nyilvánvaló – egy lassú, de félre nem ismerhető átalakulás korszakába lépett. A tüneteket aligha szükséges felsorolni: faji polarizálódás, funkciózavarokkal küzdő képzési rendszer, a szociális szétforgácsolódás különböző fajtái. William Irwin Thompson *Passages About Earth* című munkájában olvassuk: „Az az oktatási rendszer, amely a zsidók és az írek esetében sikeresnek mutatkozott, csődöt mondott a feketéknél; amikor New York-i zsidó tanítók néger gyerekeknek az őket családjuktól eltávolító nevelésével próbálkoztak – annak mintájára, ahogyan annak idején őket hasították ki családjukból az iskolai nevelés –, valósággal sokkoló élmény volt számukra a fekete identitás erőszakos cselekményekbe is átszűrő manifestálása.”

Az olyan témák, mint Nyugat-Afrika, nagyon is könnyen bizonyulhatnak az Egyesült Államok belső békéjének aláásó új külpolitikai problémáknak. A több nyugat-afrikai nemzet egyidejű összeomlása nyújtotta színjáték a legrosszabb faji sztereotípiákat erősítheti. Ez egy okkal több arra, miért fontos a globális stabilitás szempontjából Afrika. Struccpolitika lenne nem venni tudomásul, hogy az érzékenység az ilyen kérdések vonatkozásában ma nagyobb, mint eddig bármikor. Washingtonban (D.C.) a közoktatási rendszer máris kísérleteket folytat egy Afrika-központú tanterv bevezetésével. Mind gyakoribbak, s a jövőben minden bizonnyal tovább fognak sűrűsödni a csúcstalálkozók az afrikai vezetők és prominens afro-amerikai személyiségek között. Fekete bőrű kongresszusi képviselők harcolták ki az USA beavatkozását Szomáliában és Haitin. A *Los Angeles Times* faji kisebbségekhez tartozó alkalmazottai tiltakoztak többek közt az afrikai tudósítás gyakorlata ellen, mert rasszisztikusnak találták – Dan Fischer, a „Hírek a világ minden tájáról” vezető szerkesztője azzal érvelve utasítja vissza az ilyen vádakot, hogy a gondosan elemző megfigyelés Afrikára éppen úgy kell hogy vonatkozzék, mint a világ bármely más részére.

A 20. század végi konvencionális stratégiai koncepciók szemszögéből Afrika problémái marginálisnak tűnhetnek, ámde a kulturális és faji összeütközések korszakában, amikor a nemzetvédelem fokozódó mértékben helyi kérdéssé, illetőleg feladattá válik,

az afrikai nyomor az Egyesült Államok stabilitását is veszélyeztetheti.

E tényező, számos más faktórral egyetemben, nemzetként tovább fogja gyöngíteni az Egyesült Államokat, még ha az a kanadai állam békés feloszlása révén megnövelhetné is területét. A római katolicizmus és a frankofón identitás szilárd bázisán álló Québec ugyanakkor alkalmasint Amerika legösszetartóbb és a legjobb bűnözési statisztikát fölmutató nemzetállamának bizonyulhat. A „patriotizmus” mind erőteljesebben regionális ügyvé válik, mihelyt Alberta és Montana lakói több közös vonást fedeznek fel egymásban, mint amennyi az ottawaiakkal vagy a washingtoniakkal összeköti őket, illetőleg mihelyt az Egyesült Államok délkeleti részén élő spanyolajkúak számot vetnek az őket Mexico Cityhez kapcsoló rokonsággal. Washington befolyásának mind nyilvánvalóbb gyengülésével, és az amerikai patriotizmus hagyományos jelképeinek kiüresedésével párhuzamosan az észak-amerikaiak mindinkább saját elszigetelt közösségük és kultúrtheyományaik körébe húzódnak majd vissza.

A fent vázolt tendenciákat megerősítő, megvilágosító erejű élmény volt számomra a Nyugat-Afrikából az USA-ba való visszatérésem '95 őszén. Az abidjani start után *Air Afrique*-járatunk a senegáli Dakarban szállt le, ahol valamennyi utasnak el kellett hagynia a gépet, és – ezúttal amerikai utasításra – újabb biztonsági ellenőrzésnek kellett alávetnie magát. Csak ezután kapta meg a járat New York felé a felszállási engedélyt. New Yorkban a bevándorlási tisztviselők az éjfél óra ellenére megszakították az útlevél- és vámkezelést, hogy a beutazásukkal kapcsolatos kérdéseket tegyenek föl az utasoknak – s mindezt a szokásos bevándorlási procedúrán felül. Nyilvánvaló volt, hogy a hatóságokat a kábítószercsempészet, a fertőző betegségek s még néhány hasonló tényező indították az általam külföldről való hazatértemkor valaha megélt legszigorúbb biztonsági intézkedésekre.

Ezután, túlesve az ellenőrzés procedúráján, több mint egy hónap óta először láttam ismét üzletembereket aktatáskával és laptoppal. Amikor New Yorkból Abidjanba repültem, az üzletemberek egytől egyig szülői vagy tokiói járatokra szálltak. A Nyugat-Afrikába tartó gép fedélzetén egyedül a segélyszervezetek pólót és khaki nadrágot viselő alkalmazottai voltak nem afrikaiak. Miközben Nyugat-Afrika belső határai mindinkább névlegesekké válnak, egyre áthatolhatóbb lesz a Nyugat-Afrikát a külvilágtól elválasztó határ.

Ugyanakkor egy szempontból kétségtelenül igazuk van az Afrika fontosságát unos-untalan hangoztatóknak: saját kockázatunkra rekesztjük ki horizontunkból ezt a haldokló térséget. Amikor 1989 novemberében leomlott a berlini fal, történetesen éppen Koszovóban voltam, ahonnan a szerbek és az albánok közti összetűzésekről tudósítottam. Ami Koszovóban történik, fogja meghatározni a jövőt, s nem az, ami Berlinben, mondta magamnak azon az estén. Aznap, amikor Jitzhak Rabin és Jasszer Arafat kezét rázták a Fehér Ház pázsitján, Mali repülőterén készült landolni velem az *Air Afrique* járata. Egy végeláthatatlan sivatag peremén bádokkalyibák sorakoztak. Egyszeriben világossá vált számomra, hogy nem azok az igazi hírek, amelyeket a Fehér Házból tudósítottak. Az igazi hírek azok, amelyeket éppen akkor a repülőgép ablakából láthattunk magunk alatt.

FORDÍTOTTA: TATÁR SÁNDOR

Nádasdy Ádám

TÁMASZT KERESVE

Megint bejöjtek? Ennyi év után?
Egy oszlopnak támaszkodjak bután,
és hagyjam a lapockámat kihűlni?
Vagy merjek a pad közepére ülni,
ahonnan nincs menekvés, ahova
paranoidok nem ülnek soha,
mert hullani kezdhet a mennyezet?
Vagy bénán lógassam a kezemet,
se össze ne tegyem, se szám elé,
hogy meg ne lendülhessek fölfelé,
hogy át ne törhessem a kupolát,
hogy ne szállhassak földön, égen át
a veszélyes, a boldog állapotba?
Hát inkább állok csak, kart karba fonva,
támogatom a hideg oszlopot,
mint forró ujjak jeges homlokot,
én is a templom oszlopa vagyok,
állok szilárdan, és odafagyok.

AZ A PUHA TÁVLAT

Egy pillanatra elhúzódsz kezed,
 hogy meglássam, mi várna rám mögöttem:
 vakító tény, iszonyú trombitálás,
 úthenger közeledik felém;
 aztán visszateszed irdatlan tenyered,
 hogy széles vászonként, kis görbülettel
 behatárolod a horizontomat:
 hadd képzeljem megint – míg pedálozok
 az életem szobabiciklijén –,
 hogy haladok a végtelen felé.
 De már tudom, hogy az a rózsaszín,
 az a puha távlat: a tenyered,
 hogy nem a végtelenség, csak a vég felé
 pedálozok, nem fogok szembesülni
 az úthengerrel – csak a kezedet
 érzem majd aznap, mikor megfeszül,
 és körbezár, és végleg megszorít.

MAGÁNBESZÉLGETÉS

Csak hümmögött, de nem oldozott föl,
 hazaküldött – tudod te úgyis,
 mi a bajod – mosolygott,
 lestem a rózsaszín, tiszta kezét,
 hátha egy picit, önkéntelenül,
 keresztet ír, de meg se remegett.
 Bajról beszélt, miközben bűnt kerestem,
 eltolt magától, biztatott;
 megint orvost találtam, nem papot.

VÁGÓASZTAL

Belülről vágnak ők, az éles késűek,
 a külső sebzés, az csak amolyan szünet.
 Elfekszem egyedül a naptár lapjain,
 és vágnak a napok; úgy nyúlnak hangjaim
 itt-ott, mint amikor a magnószalagot
 nyúzta régen a gép, ha rohamot kapott,
 s mindennek ellenállt: nyávogó sebhelyet
 hagyott a szalagon, itt fekszem, ágy helyett
 a napok élein, és ez vagy az a szó
 örökre sebhelyes marad és nyávogó.
 Ha visszahallgatom, az fájdalmas a fülnek;
 ha kivágom, a kések nagy győzelmet ülnek.

FRAKK

De egyszer elkapom, ha addig élek is,
 fényesre könyökölt, zenészi frakkját;
 márványsimára törlöm mindig tejszeles,
 bakancsnyomos, felhőkbe néző arcát;
 elszavalom neki, a két kemény fülének,
 a kegyetlen, pontos memoritert,
 ő hangtalan, hideg ajakkal követi,
 s én elkönyvelem végre a sikert.
 Mindez majd akkor lesz, ha rendeződik minden,
 és pillangóval teli a koporsó,
 ő hosszú és nyugodt, ki van egyenesedve,
 a frakkja gyűretlen; nyomoz a pondró.

Szaádat Haszan Mantó Tóbá Tékszingh

India kettéosztása után két-három évvel a pakisztáni és az indiai kormánynak az ötlete támadt, hogy a köztörvényesekhez hasonlóan a bolondokat is ki kell cserélni. Vagyis azokat a muzulmán bolondokat, akik az indiai elmeógyógyintézetek lakói, vigyék át Pakisztánba, azokat a hindu és szikh bolondokat pedig, akik a pakisztáni elmeógyógyintézetekben vannak, adják át az indiaiaknak.

Nem tudom, hogy ez helyes gondolat volt-e vagy sem, mindenesetre az okosok határozatának értelmében itt is, ott is magas szintű konferenciákat tartottak, míg végül egy nap döntés nem született a bolondok kicseréléséről. Ezután alapos vizsgálatra került sor. Azok a muzulmán bolondok, akiknek Indiában volt gondviselőjük, ott maradhattak náluk, a többi pedig a határ túloldalán szélnek eresztették. Mivel innen, Pakisztánból, többé-kevésbé minden hindu és szikh már korábban elment, fel sem merült az a kérdés, hogy kit kinél helyezzenek el. Az összes hindu és szikh bolondot, ahányan csak voltak, valamennyit rendőri őrizet mellett elvitték a határig.

Hogy odaát mi történt, azt nem tudom, mindenesetre itt, a láhauri bolondokházában, mikor megérkezett a csereegyezmény híre, igen érdekes és szórakoztató dolgok estek meg. Egy muzulmán bolondtól, aki tizenkét éve napi rendszerességgel olvasta a Zamíndár című lapot, a barátja megkérdezte: „Tanár úr, ugyan mi a csoda ez a Pakisztán?” Az hosszas megfontolás után így válaszolt: „Egy olyan hely Indiában, ahol a borotvákat csinálják.” Ezzel a válasszal aztán a másik meg is elégedett.

Egy nap az egyik szikh bolond emígyen érdeklődött egy másik szikh bolondtól: „Szardárdzsi, mért küldenek el minket Indiába? Hisz’ mi még az ottani nyelvet sem ismerjük!”

A másik elmosolyodott: „Én ismerem az indiaiak nyelvét! Az indiaiak pokolian fenn hordják az orukat...”

Az egyik muzulmán bolond fürdés közben olyan magasra rakta ki az „Éljen Pakisztán!” táblát, hogy elcsúszott a kövön, és ájultan terült el. Volt ott aztán néhány olyan bolond, aki nem is volt bolond. Közük főleg olyan gyilkosok tartoztak, akiknek a rokonai némi ellenszolgáltatás fejében rávették a hivatalnokokat, küldjék őket a bolondokházába, hogy megmeneküljenek a kötélről. Ezek úgy-ahogy felfogták, miért osztották fel Indiát, meg hogy mi is ez a Pakisztán, de ők sem értesültek minden eseményről. Az újságokból nem lehetett megtudni semmit, a tanulatlan, műveletlen örök beszélgetéseiből pedig semmi biztosat sem lehetett kihámozni. Csak annyit tudtak, hogy van valami Muhammad Ali Dzsinná nevű ember, akit „Nagy Vezér”-nek is hívnak, és aki csinált egy külön országot a muzulmánoknak: Pakisztánt. Hogy aztán ez hol van, meg hogy milyen, arról semmit sem tudtak. Ez volt az oka, hogy a bolondokházában minden bolond, akinek nem bomlott meg teljesen az agya, abba a dilemmába került, hogy vajon ő most Pakisztánban van-e, vagy Indiában. Mármint ha Indiában van, akkor hol van Pakisztán, ha meg Pakisztánban, akkor hogyan lehetséges az, hogy néhány évvel ezelőtt még Indiában volt, pedig ugyanezen a helyen lakott. Az egyik bolond annyira belegabalyodott India és Pakisztán meg Pakisztán és India ördögi körébe, hogy teljesen becsavarodott. Egy nap sepregetés közben felmászott egy fára, és egy ágon ülve két órán át egyhuzamban Pakisztán és India kényes témájáról szónokolt. Mikor az örök rászóltak, hogy jöjjön le, még feljebb

---

Szaádat Haszan Mantó (Sumbrala, India, 1912 – Lahore, Pakisztán, 1955) az egyik legnagyobb urdú nyelvű pakisztáni író. Számos novellát és rádiójátékot írt az India 1947-es felosztását követő évekről, mikor Muhammad Ali Dzsinná, a „Nagy Vezér” kormányzósága alatt létrejött az önálló muzulmán állam: Pakisztán, a „Tiszta Ország”. Az ezt követő években mintegy hatmillió muzulmán települt át Pandszából Pakisztánba, és mintegy négy és fél millió szikh és hindu Pakisztánból Amritsar és Delhi környékére. Mantó kíméletlen őszinteséggel és gyakran nyers realizmussal írt a hatalmas menekültáradat és a háború borzalmairól. Műveinek szereplői legtöbbször a szörnyű események fogságában vergődő, megalázott kisemberek, akik gyakran becsületük, szemérmük eladására kényszerülnek. Merész, szókimonó stílusa miatt számos támadás érte, sőt hivatalos eljárást is folytattak ellene. Bátorsága, csakúgy mint önbizalma, sohasem hagyta cserben. Egy évvel a halála előtt – gyakorlatilag halálra itta magát – a következő sírfeliratot fogalmazta meg: „Itt nyugszik Szaádat Haszan Mantó, és szívében ott nyugszik eltemetve az írás művészetének minden titka. Még most is, bár több tonna föld nyomja, azon töpreng: vajon ő volt-e a nagyobb elbeszélő, vagy az Isten.”

---

mászott. Próbáltak ráijeszteni, fenyegették, mire így szólt: „Sem Indiában, sem Pakisztánban nem akarok élni, itt maradok ezen a fán!”

Mikor elmúlt a rohama, lemászott, és a hindu meg szikh barátai nyakába borulva sírva fakadt. Az az egy gondolat töltötte csordultig a szívével, hogy ott fogják őt hagyni, és elmennek Indiába.

Egy egyetemet végzett, muzulmán rádiótechnikus állapotában, aki egész nap a többi bolondtól félrevonultan, egy félreeső kerti ösvényen szokott csendben sétálgatni, hirtelen fordulat állt be. Minden ruháját levetette, átadta egy ápolónak, és anyaszült meztelenül kezdett mászkálni fel-alá a kertben.

Egy Csanjút nevű muzulmán bolond, aki valaha a Muszlim Liga aktivistája volt, és naponta tizenöt-ször-hússzor is megmosdott, váratlanul új szokást vett fel. Muhammad Alinak hívták, ezért hát egy szép napon szónokolni kezdett a zárkájában, hogy ő a „Nagy Vezér”, Muhammad Ali Dzsinna. Ezt látva egy szikh bolond, Másztar Tárásingh névezte ki magát. Nem sok hiányzott, hogy vér folyjon, de végül mindkettőt közveszélyes őrületté nyilvánították, és külön-külön cellába zárták.

Volt Láhaurban egy fiatal hindu ügyvéd, aki a szerelemben őrült bele. Mikor meghallotta, hogy Amritszar átkerült Indiához, nagyon elkeseredett. Épp abban a városban volt a szerelme, egy hindu lány, aki ugyan már régen ejtette az ügyvédet, ám ő még őrületében sem felejtette el a lányt. Ezért hát átkokat szórt az összes muzulmán vezető fejére, akik addig mesterkedtek, míg két részre nem osztották Indiát, így a szerelme indiai lett, ő meg pakisztáni. Mikor a csere megkezdődött, a többi bolond az ügyvéd lelkére beszélt, hogy ne adja fel a reményt, mert el fogják vinni őt Indiába – abba az Indiába, ahol a szerelme lakik. Ám ő nem akarta otthagyni Láhaurt, abból a megfontolásból, hogy Amritszarban nem tud majd praktizálni.

Az Európai Oszályon volt két anglo-indiai bolond. Mikor megtudták, hogy az angolok Indiának függetlenséget adtak, és elmentek, nagyon elkeseredtek. Órákon át a legnagyobb titkolódzás közepette azon a problémán rágódtak, vajon mi lesz ezek után a státusuk a bolondokházában. Megmarad-e az Európai Oszály, vagy sem? Jut-e nekik továbbra is reggeli, vagy sem? Meg hogyha kenyér helyett csak azt a rohadt indus csapátit kapják majd, hát akkor már jobb, ha inkább megmérgezik magukat.

Volt ott egy szikh, aki tizenöt évvel azelőtt került be az elmeegógyintézetbe. Furcsábbnál furcsább szavak hagyták el folyton a száját: „Ó puff neki, hihhi, az fix iksz, az eszetlen lámpa bablencséje!” Sem nappal, sem éjjel nem aludt, az örök azt állították, hogy tizenöt hosszú év alatt egyetlen percre sem hunyta le a szemét. Sőt le sem feküdt, ámbár néha-néha odatámaszkodott a falhoz. A folytonos állástól lába felpuffadt, a vádlija is megdagadt, de e testi gyötrelmek ellenére sem feküdt le pihenni. Mindig figyelmesen végighallgatta, mikor a bolondok India, Pakisztán meg a lakosságcsere kérdéséről vitáztak, s ha valaki a véleményét kérdezte, megfontoltan így válaszolt: „Ó puff neki, hihhi, az fix iksz, az eszetlen pakisztáni kormány bablencséje!”

Ám később a „pakisztáni kormány” helyére a „Tóbá Tékszingh” került, és emberünk elkezdte kérdezgetni a többi bolondot, hol van Tóbá Téksingh, ahová valósi volt. De senki sem tudta, hogy Pakisztánban van-e vagy Indiában. Akik megpróbálták elmagyarázni, azok teljesen belegabalyodtak, hogy Szjálkót korábban Indiában volt, de most azt hallottam, hogy Pakisztánban van, és ugyan ki tudja, hogy Láhaur, amely most Pakisztánban van, nem fog-e holnap átmenni Indiába, vagy esetleg egész Indiából Pakisztán lesz, és ugyan ki tudná kezét a szívére téve megmondani, hogy India is meg Pakisztán is nem válik-e majd egy szép napon köddé?

Ennek a szikh bolondnak úgy megritkult a haja, hogy már csak néhány szál maradt. Minthogy csak nagy ritkán mosdott, a szakállja meg a haja teljesen összeragadt, s ez nagyon félelmetes külsőt kölcsönzött neki. Ám ez az ember a légynek sem ártott, tizenöt év alatt senkivel sem különbözött össze. A bolondokháza régi alkalmazottai annyit tudtak róla, hogy sok földje volt Tóbá Téksinghben. Jómódban élt, ám egyszer csak elborult az elméje. A rokonai erős vasláncokkal megkötözve behozták a bolondokházába. Havonta egyszer ezek a rokonok meglátogatták, kérdezősködtek a hogyléte felől, majd elmentek. Így ment ez egy jó darabig, de mikor India felosztása után zavaros idők köszöntöttek be, abbamaradtak a látogatások.

Bisansingh volt a neve, de csak Tóbá Téksinghnek hívták. Fogalma sem volt soha, milyen napot, melyik hónapot írjuk, vagy hogy hány év telt el. Mégis minden hónapban megérezte, mikor jönnek el hozzá a családtagjai és rokonai, és mindig előre közölte egy ápolóval, hogy közeledik a látogatás ideje. Azon a napon aztán alaposan megmosakodott, jól lesikálta magát szappannal, haját olajjal dörzsölte be, és megfésülködött. Előszedte a saját ruháit, melyeket egyébként sohasem vett fel, és így kicsinosítva ment lá-

togatói elé. Ha azok kértek tőle valamit, csak hallgatott, vagy néha-néha így válaszolt: „Ó puff neki, hihihi, az fix iksz, az esetlen lámpa bablencséje!”

Volt egy lánya, aki minden hónapban nőtt egy ujnyit, s tizenöt év alatt hajadonná serdült. Bisanszingh meg sem ismerte. Már kislány korában is mindig elsírta magát, ha meglátta az apját. Bár felnőtt, szemei most is könnyben úsztak.

Ha szóba került Pakisztán és India története, Bisanszingh a végén mindig oda lyukadt ki, hogy hol is van Tóbá Tékszingh. Mivel nem kapott kielégítő választ, napról napra szenvedélyesebben kérdezősködött. Már a látogatók elé sem ment ki. Régebben megérezte, hogy mikor jönnek, de most mintha az a belső hang is elnémult volna, amely hűrül adta neki a jövetelüket.

Nagyon vágyott rá, hogy meglátogassák azok, akik együtt éreztek vele, akik gyümölcsöt, édességet meg ruhákat hoztak neki. Ha megkérdezhetné volna tőlük, hogy hol van Tóbá Tékszingh, biztosan elmagyarázták volna, hogy Pakisztánban van-e vagy Indiában. Biztos volt benne, hogy Tóbá Tékszinghből jönnek, onnan, ahol az ő földje van.

A bolondokházában volt egy olyan bolond is, aki Istennek képzelte magát. Mikor egy nap Bisanszingh megkérdezte tőle, hogy Tóbá Tékszingh Pakisztánban van-e vagy Indiában, ő szokása szerint felnevetett, és így szólt: „Sem Pakisztánban, sem Indiában nincs, mert még nem adtunk rá parancsot.” Bisanszingh nemegyszer alázatosan fohászzkodott ehhez az Úrhoz, hogy vessen már véget a bizonytalanságnak, és adja ki a parancsot. De ez az Isten nagyon elfoglalt volt, mivel még számtalan egyéb parancsot is ki kellett adnia. Egy nap aztán betelt a pohár, és Bisanszingh kifakadt: „Ó puff neki, hihihi, az fix iksz, az esetlen bablencse Gurudzsíjának a gyülekezete, és éljen a Gurudzsí győzelme, boldog, aki szól, igaz az Örökkévaló!” Talán azt értette ez alatt, hogy te csak a muzulmánok istene vagy, mert ha a szikhek istene volnál, biztosan meghallgatnád a kérésem!

A bolondok cseréje előtt néhány nappal egy Tóbá Téksinghbe való muzulmán, aki korábban a barátja volt, eljött hozzá látogatóba. Ez volt az első alkalom, hogy felkereste. Mikor Bisanszingh meglátta, sarkon fordult, és elindult visszafelé, de az örök megállították: „Hiszen hozzád jött látogatóba, ez a te barátod, Fazluddín.”

Bisanszingh egy pillantást vetett Fazluddínra, valamit maga elé mormogott. Fazluddín elébement, és vállára tette a kezét: „Régóta fontolgattam már, hogy eljövök hozzád, de nem adódott rá alkalom... A tied mind épségben átjutottak Indiába. Amiben csak tudtam, segítettem nekik... A lányod, Rúpkaur...”

Folytatni akarta, de elakadt. Bisanszingh előtt felrémlt valami: „A lányom, Rúpkaur?”

„Igen... – dadogta Fazluddín –, ő... ő is jól van... velük együtt ment el.”

Bisanszingh hallgatott. „Meggértek – kezdte Fazluddín –, hogy érdeklődjem a hogyléted felől. Hallom, hogy Indiába mégy... Add át üdvözetemet fivéreidnek, Balvír Szinghnek és Badhává Szinghnek, meg nővérednek, Amritkaurnak is. Balvír Szinghnek mondd meg, hogy Fazluddín jól van. A két vemhes tehén közül, amiket itt hagyott, az egyik bikaborjút, a másik meg üszöt ellett, de az üsző hat nap után elpusztult... Ha bármit tehetek érted, csak szólj, bármikor szívesen segítsek... Itt van ez a kis édesség, neked hoztam.”

Bisanszingh elvette az édességgel teli batyut, odaadta egy közelben álló örnek, majd megkérdezte Fazluddíntól: „Hol van Tóbá Téksingh?”

„Hogy hol van Tóbá Téksingh?” – kérdezte az kissé csodálkozva. – „Hogyhogy hol van? Ott van, ahol volt.”

„Pakisztánban vagy Indiában?” – kérdezte Bisanszingh.

„Indiában – nem, dehogy, Pakisztánban” – mérgelődött Fazluddín.

Bisanszingh morogva odébbállt: „Ó puff neki, hihihi, az istenverte Pakisztán és India bablencséje, pfuj!”

Befejeződtek a csere előkészületei. Megérkeztek az innen oda és az onnan ide átszállítandó bolondok listái, majd kijelölték a csere időpontját is. Kemény tél volt. A láhauri bolondokházából rendőrosztatok kísérete mellett hindu és szikh bolondokkal megrakott teherautók indultak útnak. Velük mentek az öreik is. A bádhai határátkelőnél a két oldal rendőrfőnöke találkozott egymással, és a formások után kezdetét vette a csere, amely aztán egész éjszaka elhúzódott.

A bolondokat csak nagy nehézségek árán tudták leszállítani a teherautókról és átadni a másik oldalról jött öröknek. Néhányan le se szálltak, akik pedig hajlandók voltak leszállni, azokat alig tudták összetereelni, mert szanaszét szaladtak. Akik csupaszon voltak, azokat megpróbálták felöltöztetni, de ők letépték

magukról a ruhát, és szétdobálták. Volt, aki átkozódott, volt, aki énekelt. Néhányan hajba kaptak, és bömböltek, összevissza karattyoltak. A saját szavukat sem értették. A bolond nők sikoltozása különvált a többitől. A csontig ható hidegben a fogak vacogását is hallani lehetett.

A legtöbb bolond nem akarta a cserét. Azért nem, mert nem fért a fejükbe, hová rángatják, hova cibálják őket megszokott helyükről. Akikben pislákkolt egy kevés értelem, azok az „Éljen Pakisztán!” jelszót kántálták. Kétszer vagy háromszor kis híján verekedés tört ki, mert néhány indiai meg szikh e jelszó hallatán dühbe gurult.

Amikor rákerült a sor, és az áthelyezéséért felelős hivatalnok belefogott az adatok felvételébe, Bisanszingh megkérdezte: „Hol van Tóbá Tékszingh? Pakisztánban vagy Indiában?”

„Pakisztánban” – mondta nevetve a hivatalnok.

Ezt hallva Bisanszingh felpattant, sarkon fordult, és visszarohant hátramaradt társaihoz. A pakisztáni katonák elkapták, és megpróbálták a másik irányba vonszolni, de ő ellenszegült. „Hol van Tóbá Tékszingh?” – ordította teljes erőből. – „Ó puff neki, hihihi, az fix iksz, az eszetlen Tóbá Tékszinghnek meg Pakisztánnak a bablencséje!”

Mindent megpróbáltak, hogy a lelkére beszéljenek. „Figyelj csak, Tóbá Tékszingh már átment Indiába, vagy ha mégsem, hát azonnal átküldjük!” Ám ő nem hitt nekik. Mikor megpróbálták erőszakkal átvenni a túloldalra, feldagadt lábával úgy lecövekelt középen, mintha már semmilyen erő és hatalom sem lenne képes onnan elmozdítani. Mivel nem volt közveszélyes, nem erőszakoskodtak vele, hagyták, hadd álljon ott, és mentek a dolgukra.

Napkelte előtt Bisanszingh torkából egy égbe hasító üvöltés szakadt ki. Az örök innen is, onnan is összeszaladtak, és látták, hogy az az ember, aki tizenöt éven keresztül, éjjel-nappal, folyton-folyvást csak állt, most ott fekszik, arccal a földre borulva. Itt, a szögesdrót egyik oldalán volt India, ott, egy ugyanolyan szögesdrót mögött Pakisztán. Középen, azon a nevenincs földdarabon, ott volt Tóbá Tékszingh.

FORDÍTOTTA DEZSŐ CSABA

Ciaran Carson Ítélet

Az úton a kátrány bugyborog. A vízgyűjtő szárazon áll.
A talpfán karbolsav szotyog. Az égen egy felhő se száll

*A Camlough-i állomáson ültünk – Johnny Mickey meg én –, és vártunk a
Vonatra, de sehogy sem akart befutni. Johnny Mickey egy történetbe
kezdett valami*

*Clark atyáról, aki el akarta intézni a kutyáját. Egy fekete-fehér terriert.
Mondja a ministránsnak, Fogd a vén dögöt, azt mondja, aztán fojtsd vízbe.
Johnny Mickey mesélte, a ministráns fiút Quigleynek hívták, és most jut eszébe,
Egyszer a fiút elkapta egy Flynn nevű őrmester, mert nem volt csengő a
biciklijén.*

Éppenséggel hagyhatta volna lógva. De megbüntette tizenöt shillingre.

A teremből kilép a rab, hej, lassú a lépte, hosszú
Fájna neki, ha az őrmestert elkerülné a bosszú

*Aztán egy nap árverés volt, Quigley fogja, és belóg a hátsó sorba.
Fazekasmunkák kerültek elő. Porcelántálak. Pagodamintások. Éjjeli
edények.*

*Kikiáltási ár egy shilling. Quigley emeli az ujját. Egy-shilling-hat.
Mindenki úgy tesz, mintha nem nézné a többit. Vagy nem is ismerné
a többit.*

*Félszavak, hunyorgás. Egy félbehajtott Dundalk Democrat. Szemüvegek
fent, lent.*

*Ez így folyt, végül ő nyerte meg tizenöt shillingen. A nevét legyen szíves,
Mondja a kikiáltó. Flynn őrmester, mondja Quigley, Forkhill Barracks.*

Az igazság ügyét a derék őrmester védte szilárdan
Hogy igazság legyen: tizenöt shillingre visszavágtam

*Még tovább is kalandozott, hogy ez a Flynn-rokonság anyai ágon
Mind McErlean volt Derry megyéből, és hogy sohase bízzon az ember egy
McErleanben. Mikor például a McCorley gyereket felkötötték Toome hídján,
Azt is egy McErlean intézte el. Az még '98-ban volt, de van
Néhány dolog, ami sohasem változik. Kutyában bízatsz, macskában soha.
Hogy a természetük miatt van, és a természet, mint mondják, nem változik.
A más szemében mindig meglátják a szálkát is. Dúdolni kezdett.*

Ciaran Carson katolikus–protestáns családból származó észak-ír költő. Judgement című költeményét a *The Irish for No* című kötetéből adjuk közre (The Gallery Press, 1987).

Jó keresztények, jöjjetek, ma rám hallgassatok,
Míg elmondom s előadom e néhány versszakot
Egy nemes ifjúról, kinek alig nyílt bimbaja,
Mehalt, bitófát állított neki Toome városa

*Amiről Johnny Mickeynek eszébe jutott a pap meg a terrier szuka.
Quigley, ez kiviláglott, bejárta a környéket – Ballinlisstől Aughaduffig,
Slievenacapalltól Carnavaddyig –, hogy hol fojthatná vízbe.
Emberemlékezet óta nem volt ilyen meleg nyár. Az égen egy felhő se szállt.
A Cully Water alig csörgedezett. A Tullyallen és az Ummeracam kiszáradt.
Állt a levegő. Annyi víz sem volt, amibe egy patkány megfullad. Három
nap múlva
Quigley és a kutya visszatért. Mindketten majd meghaltak szomjan.*

Megnézte jobbról, balról is, szívében semmi harag
Sebaj, szólt Clarke atya: ha nem fulladt meg, lógni fog

*Johnny Mickey szerint a pap nagyon értett a kötelekhez és a csomókhoz.
Ezeket a trükköket még a szemináriumon tanulják. Kell a miseruhához
Meg az inghez. Még annyi időbe sem telt, amíg elmondom, Flynn atya
Meghurkolta a kötelet. Kivezették a kutyát a gyümölcsös-kertbe,
És fellógatták az almafa görbe ágára. És ki más jött akkor arra,
Mint McCooey, a költő. Bekukucskált a sövényen át.
Meglátta a két komát, hogy mit csinálnak, és ezt mondta:*

Ennek csengője nincsen, amannak az ágya szűk,
Én aztán nem csodálom, ha elment az eszük,
Meg se nyikkantál, s annyi volt, te szegény, vén szuka,
Elítélt Johnny Quigley, felakasztott Clarke atya

*Na persze, mondta Johnny Mickey, McCooey barátod azóta rég meghalt.
A kanyarban fehér gőzoszlop jelent meg. Hosszú, magányos tüttülés.
A sínek rázkódni és zümmögni kezdtek. A vonatunk lassan begördült,
Egy percet se késett. Rázkódva megállt. Mi ketten fölszálltunk.
Aztán elhagytuk a száraz vízgyűjtő komikus helyét. Egy víztornyot.
Néztük, ahogy a távvezeték föl és le hullámzik, és megérkeztünk
A másik végére, és végül átadtam Mickey Quigleyt a két kísérőnek.*

Isten veled, lankás Drumaul, ha benned maradok
Tudom, nem csaltak volna meg a presbiteriánusok
Ha otthon maradok, soha meg nem látom a bitót
Hej, megcsaltál, Dufferin; McErlean, ez csapda volt

FORDÍTOTTA MESTERHÁZI MÓNIKA

Kántor Zsolt

EROZIÓ

Nem volt kedvem Te is tudod
Nehezen ment alig akart
Tüzet fogni a gyertya
De Te azt mondtad kell ma
Éles kövekből volt a part
Szavakból is alig jutott

Ennél már jobb ha berugok
Mily könnyű föllelni a bajt
Bár otthon várt a bor a sajt
Cipőmre ragadt a szurok

SZÖVEGSZÍNHÁZ

Tudat, ne engedj el, marasztalj mívesen!
Léteznék, dehát szétesem.
Tudat Bácsi!
A léttel ijesztgess, ne a halállal!
A Lét is elmegy az Elánnal.
Recseg az arany, az agy!
Tudj róla, ha vagy.
Bütykös fény, az üveg betört,
a könny csak könnyű szörp.
Az ikon-kantátát fogom játszani,
csak tücsköknek lehet hallani.
Rostély a beszéd.
A lélek marad,
és áthull a kéz.
„A személye
nemcsak a szíve mélye”
– mondta Bianka.
A bal Pitvarban görcsöt
kapott a Macska.
És két szétesés között, ahol a félsz is
megnyugvás-szerű,
adj kezembe egy hegedűt!

MALASZTBA NYÚLT AZ ÚR

Donna Principium, mondta a behálózott Nyíl,
 most vedd a szájába az álmát, érezni fogja,
 az az én ízem, az én gondolkodásom, az én ízém
 melyet összeálmodtam innen-onnan, lim-lomok,
 vocabuláriumok, transzponált balladák, file-ok
 s belátja majd, hogy (ami) kívülről esik be
 a képbe, az az idő lesz, szinte megfoghatóan
 lép ki majd az idő a képből, mihelyt bele-
 lépett, hisz csak átfut a valóságon, mint
 egy vakuvillanás, vagy egy fényszóró csíkja
 a hálószoba plafonján, igen átszalad a macska,
 mint temporalitás minden álmunkon, mint a kés
 szaladgál át az almán (álmán), hasogatja,
 pengéivel babusgat a történetiség, és vág
 az ész, mint a beretva, az idő is kettészeli
 az eszmét (az elmét), adott egy bekeretezett
 festmény, Donna Imperatívusz, nevezzük alvás-
 empiriának, ebbe az akvarellbe, a kereten túlról,
 bemászik egy szentjánosbogár (éjjel,
 természetesen világít) s ez ott varázslatként
 funkcionál majd, hisz ebben a minutumban
 kinő a festmény vásznából egy ág, rügyek
 robbannak pompázatos szíromburjánzássá,
 a bokorban fekvő akt szeméremszőrzetét
 a befogadó (műélvező) megtapogathatja majd.
 Akkor és ott rögtön Maga, lelép majd
 meztelenül a képből, és a kezébe veszi
 a szentjánosbogarat, ami addigra, bizony,
 beszélni kezd, mintha picinyke magnó szólna,
 tagoltan, akár egy robot, mondja majd,
 páncélom, biz' azúr, malasztba nyúlt az Úr.

GÓTIKUS, MÖGÖTTES TÉR

Zárványburjánzás nővi be a lelket,
és nyugodt vagyok, mint aki legeltet.
Mintha egy teória materializálódna,
véres báránybőröket tereget a hóra,
aki még az imént lisztet szitált,
most kolbászt tölt, és felpaprikáz,
fapapriát ácsol kisfiamnak,
ez nem hintaló, mondja, ez ablak,
megjavítja a csapot, a kilincset,
neki mondjam, mi az az ihlet?
Zárvány, egy frászt, ordibál velem,
karalábé, zeller, friss petrezselyem.
Vágd a kapát a földbe, semmittevő,
a szorongás begyógyul, seb összenő.

Háy János

ISTENNŐ

Értem jött –
biztosan tudom –,
megtalál bárhol,
kiment a vízből
és kihúz a sárból.
Az agya egy zsák csillag,
mindent tud magától,
bőre bársony,
szeme achát...
Nahát!
Nem is itt él közöttünk,
hanem tők messze:
odaát.

Azt mondja istennő,
az apja kőmeredély,
az anyja árok,
irigylük is érte mások,
de ez már a múlté,
most értem jött,
mert kifigyelt,
a szájamba majd
lelket köp,
aztán csinál
egy-két csodát
– ami kell nekem –,
rongyból szőnyeget,
sárból anyát.

Frecsegett a nyála,
és folyókat spriccelt körém,
sziget lettem akkor,
s ő körbeláncolt,
mint egy éjszakai rém:
ha akar elnyel,
ha akarja,

belém okádja a lelkét.
 A hasamon átcsap
 néhány vizes nyelv:
 ez még csak jelzés.
 Övé vagyok,
 szeretnem kell, és kész.
 Inni kezdtem a folyót,
 hogy ne öntsön el végleg,
 mint ki szomjas,
 felittam mindent, és
 elértem a léket.

Szeretem őt – morogtam,
 mert már bennem
 csorgott a vére.
 Szeretem,
 bár se szép, se jó,
 de isten.
 Szeretem,
 holott nem csinál csodát,
 se szőnyeget, se anyát.
 Szeretem,
 mert csak ő vihet engem
 a túlra át.

FÖLD

Hogy föld, azt látom,
 a térde dagadt a sártól,
 de ki hiszi,
 hogy anya volna,
 akit az ég küldött,
 mert én nem élhetek bárhol.

Hogy föld, azt látom,
 minden része kőből van,
 vízből és sárból.
 Lábai folyók,
 mint egy szigetet,
 úgy fojt magához.
 Mos és sároz,
 nyit egy világmély árkot,
 mert – azt mondja –
 anyára vágyok.

Föld és kő és víz,
a szájamba ömlik
valami rossz íz.
Ez a föld, ez a szakadék,
itt folyik össze minden lé,
minden ürülék,
magába szív, és
átsodor a csatornákon.

Napokig az ízben ázom,
aztán kivet magából:
jöhetnek mások.
És én kiabálok:
Mért engedi,
hogy nyálában más ázzon.
Nevet rajtam, az anyám,
és én magázom.
Aztán lökdösni kezd:
Takarodj a konyhába,
csinálj kávét.
Forr a víz a gázon.

Petőcz András

KÉRDÉS A NAGYÚRHOZ

ismeretlen perzsa költő-variáció

Azt mondják, kivonulsz városunkból, Nagyúr.
Hitetlen állok. Kivonulsz majd, és mi magunk
lészünk-e őrizőink önnönmagunknak? Mi lesz
a börtönökkel? És a koporsók? Üresen állnak?

Isten vagy, Nagyúr, és uralkodó. Nem látott
soha, soha senki. Nevedben ítélték, nevedben
ölték, nevedben adtak kegyelmet. Hatalmas
szobrod, aranyos oltároddal vigyázott reánk.

Kivonulsz városunkból, Nagyúr? Legfeljebb
sereged hagyhat magunkra minket, Te maradsz,
ahogyan magunk is maradunk, ameddig engeded,
talán az időknek végtelen végezetéig.

TAVASZ JÖN, HOMÁLYOS VERSEZET

Rejtélyes versezet, homályos, tavaszi nap,
érkezik versezet, ezredvég, homályos,
tavaszi nap, gyönyörű, ködpárás hajnalok:
rejtélyes-homályos, gyönyörű.

A Duna karcsú gőzösökre. Izgatott víz-
felület, nyugtalan tavaszi víz, versezet
szinte alig, sőt, szinte semmi, formai
bukfencek, nyugtalan.

Tavasza ez, gyönyörű! Hajnali ragyogásban
nyugtalan vízfelület, sokszínű remegés,
karcsú gőzösök körbeölelése.

A versezet homályos ugyan, majdnem rejtélyes,
de a téren galambok repültek közel a verebekhez,
és mindenütt volt: éles napsütés.

ZSUGORODIK A ZSUGORI IDŐ

Várady Szabolcs-variáció

A játékunk meddig követhető?
A játékunk bizonytalan, szerintem.
Hajnali csendben, hajnali idő.

A feszültség, úgy érzem, egyre nő.
Hogy szinte tombol szűkült ereimben.
Tán győztes az, ki éppen érkező.

Zsugorodik a zsugori idő.
Nagynak tűnik, mi lenne szebb kicsinyben:
a játék már alig követhető.

A szél? Ez az! Épp itt a bökkenő.
Nincs szélirány a mozdulatlan csendben:
csak fújtat néhány fáradt törtető.

Nagynak tűnhet, pedig picinyke ő:
a játék. És bizonytalan, szerintem.
Az idő erősebb: mert csökkenő.

A játék tágít: belül. S ez a fő!
Nem érdekel, ha szélirányom nincsen,
csinálni kell, és csökken ereinkben
a feszültség, habárha:
zsugorodik a zsugori idő.

A 2000 kulturális ajánlata

A BALTISZTIKÁNAK NEVEZETT
TUDOMÁNYÁG
ELSŐ MAGYAR TERMÉKE,

Bojtár Endre

BEVEZETÉS

A

BALTISZTIKÁBA

A balti kultúra a régiségben

című kötete.

OSIRIS KIADÓ

Filippiniáda

HADAS MIKLÓS

Álom

Mintha Argentínában lettem volna. Mintha valami repülőből nekem kellett volna kidobnom valakit. Lehet, hogy nem igaz, de most, hogy lefírom, egyre valószínűbbnek tűnik. Talán még a repülőgépen álmodtam, valahol Pandzsáb fölött. Az viszont biztos, hogy nem tettem meg: inkább fölriadtam.

A hatalom körvonalai

Nem értek még semmit, de úgy érzem, kezdek valamit sejtteni a posztkoloniális/poszt(?)diktatórikus világ működés-módjából. (Talán nem véletlen, hogy Tunézia is gyakran eszembe jut.) Ez a lelassultság valahogy mintha a hatalom megtapasztalásával állna kapcsolatban. Itt az úr úr, a szolga pedig szolgál. Én, fehér emberként, európaiként úr vagyok (azt hiszem, a fehér már önmagában elegendő, Európa nagyon messze van innen, s éppenséggel lehetek amerikai is, amihez egyébként még nem tudom, hogyan viszonyulnak, bár mintha inkább összeszarnák magukat az áhítattól). Ugyanakkor azzal a liberális-plebejus-kukacos-kutatói attitűddel, mely engem jellemez, nemigen tudnak mit kezdeni, bár, talán, kelet-európai nép közeli tapasztalataim, szívós barátságosságom, s őszintének látszó (mert talán az is) mosolyom mintha működőképes volna.

Minden portás, kertőr vagy boltőr (!) olyan egyenruhában van (szalagok, váll-lapok, zászlók, jelek, rendjelek, azonosító kártyák, és főleg: pisztolyok; a bankokat őrzőknél olyan gépfegyver feléd fordítva és kibiztosítva?, hogy alig mersz odanézni), mintha első világháborús tengeri nagy volna valamennyi. Ez a folyamatos háttér. Mint egy tompa morajlás, talán nem is vagy biztos benne, hogy jól hallottad-e, mert gyönyörűen süt a nap, talán túlságosan is vakítóan, csicsognak a madárkák (mintha némileg fülsiketítően; vagy tücskök lennének?), minden forró, buja, majd szétcsorduló, árnyékba húzódsz, lefékezten, olyan szép volna, és olyan élő a világ, de csak nem tudsz szabadulni különös benyomásodtól, hogy ott, a távolban, mintha... ágyúk?, légelhárító rakéták?, folyón átmaszírozó nehéztüzérség? De csak mintha, s időnként. Különben semmi. Legföljebb az érdemel némi figyelmet, hogy amint ott heverészel békésen az erdőszélen, nagyritkán egy fegyveres ballag el előtted. Rád se néz: kijön az egyik ösvényen, ballag kényelmesen, majd újra eltűnik a fák között.

Legközelebb aztán egy másik bukkan föl. Pedig eddig eszedbe sem jutott, hogy ott egy csapás lehetne.

Tücskök. Legyek. Sütkérező gyíkok. Fügöny.

Az biztos, hogy a katona és az egyenruha még sokkal inkább őrsi mágikus jellegét, mint Európában. Az egyenruhás szép, büszke ember. Megfélemlíthetetlen. Erősen néz a szemedbe. Persze, ha úrként határozottan visszapillantasz rá, rögtön tudja, hogy a te védelmezésedre rendelték oda: yes, sir.

A Cordillerákban

Piddig, Ilicos de Norte, Laoagtól keletre, valahol a Cordillerákban, egy teljes éjszakányi buszút távolságra Manilától. Éjszaka a buszon derül ki, Aliciának a férje mellett négy gyereke is van, s amint láthatóvá válnak, az is egyértelmű lesz, hogy egyik szebb mint a másik, s fél nap után úgy másznak rám, mintha ez a legtermészetesebb dolog volna a világon. Alicia teljesen visszahúzódott, amióta náluk vagyunk, férfiuralom van, ez nem vitás, s ő valami szórakozott nemtörődomséggel lebeg. Most nem is idézőjeles, hanem negatív létező, a gyerekei is mintha alig volnának számára, időnként föltűnik, mély hangon bugyog, nevet, cinikusnak szánt megjegyzéseket tesz, aztán megint kiszáll a helyzetből. Amint megyünk Carasiba, még beljebb a Cordillerákban, úttalan utakon a jeepneyvel, szinte teljesen eltűnik a kocsni hátuljában. Willie, a férje, bezzeg otthon érzi magát (otthon is van): idegenvezet.

Hatalmas por, dögtemető, szeméthalom a földút mellett, iszonytató bűz, mintha a világ összes hullája itt volna szabadon kiterítve, s alighogy elhaladunk mellette, ezer döglégy jelenik meg a nyitott oldalú kocsiban. Katonai repülőtérről maradványai a pálma- és mangófa ágai között (bár a liget némi tűzársznak tűnik: sívár, kopár, fenyegető, kobra lapulnak a sziklák alatt, s az itteniek szórakozott távolságtartással néznek az ember mögé, valahová messzire. Kedvesek, de ezzel elsősorban pumpolni akarnak, s ezt jobbra sikerül is megtenniük, sikerül a fehér vándorban a büntudatot fölkelteniük, s akkor adakozunk, megvesszük a szart, s így végül is jó, büszkeségükön nem esett csorba, s valami kölcsönös ügylet megkötött. Büszkeség – ez az egyik kulcsfogalom erre felé. A másik a machismo, annak is legősibb formája. Férfi vagyok, ölni akarok. Férfi vagyok, pusztítani akarok. A hátunk mögé irányuló pillantá-

sokban valami halálos jelgettel érződik. Itt nem szólítanak föl kétszer. Talán egyszer sem, csak odapörkölnek, ha nem tetszik valami. Itt elrabolnak, váltságdíjat követelnek, s ha nem kapják meg, nyissz. A Zulu tengeren kalózik munkálkodnak: hajó a láthatáron? Hurrá, kapjuk el, az emberekkel meg be a vízbe: kár a golyót pazarolni, a cápák úgyis itt köröznek – jól vannak tartva azon a vidéken.

Nehéz minősíteni az itteni világot. Még nem találtam igazán rá a megfelelő szavakra. Talán a brutalitás, talán a leegyszerűsítettség, talán az egyértelműség, a csupaszság, a meztelenség, a lemeztelenítettség – ehhez hasonlók kívánkoznak ide. Nincs cicoma, nincs szimbolikus megkülönböztetés. A mezítláb az mezítláb, az éhezés az éhezés, a gyilkosság az gyilkosság. Valahogy éles, brutális és evidens itt minden. Tetszel? Tetszel! Akkor gyere, ne szarozz! Bántottál? Elő a kacort vagy a hatlövetűt az ülés alól! Itt a nap is túlzott kiélezettséggel süt, a vihar is bimbambumm, a nedvességtartalom is istenes a levegőben, a Pinatubo hamuja is mindent elpusztít égen és földön, s ha remeg a föld, akkor van igazi nemulass, semmi nem marad egyben.

Vegyük példának okáért, a templomokat. Európában az istállók vagy a hangárok néznek ki így, esetleg a lovardák. Egy templom csaknem száz méter hosszú, s ahhoz képest meglehetősen keskeny (kb. 20–25 méter keresztmetszetű) épület, olyan fa- vagy bádognal, amit egy-két évtizede építhettek (ami volt, az ledőlt egy földrengésben, fölgújtották a partizánok, szétlőtték az amerikaiak vagy a japánok stb.), sötétség, ventilátorok, döngöleg, elől valami barokk utánzatú oltár, félhomály. Megteszi, valóban, kiszolgál, misét lehet benne tartani, több száz (több ezer?) ember elfér benne, de európai nézőpontból a legfinomabb, amit állítani lehet róla, hogy sivár. (No persze, szólhat meg öndekonstruktív énünk: kolonizáló attitűd, felsőbbrendűségtől elhomályosult tekintet stb.)

Vagy például a temetők! Betonszarkofágok egymás hegyén-hátán (sokszor a szó szoros értelmében, mivel egymásra telepítik őket, így nyilván nem kell még egyszer megfizetni a helyet, ezért elképzelhető, hogy egy nyolcvan centi széles, két méter hosszú és két méter magas betonkockában egymás fölött három holttestet is raktároznak). A beton különböző színű, mivel különböző időszakokban készült. Ezek a magasabb és alacsonyabb szarkofágok szoroson egymás mellett, eléggé összevissza állnak, virág sehol, csak gaz körös-körül, szemét, kavicsok, kövek. Igen-csak nyomasztó – legalábbis eme levetkőzhetetlen eurocentrikus nézőpontból. Az embernek óhatatlanul az a benyomása, hogy itt nem tisztelik a halottakat. Vajon nincs rá módjuk? Nem akarják? Eszükbe sem jut?

De említhetném a falvakat is. A házak ablakain nincs üveg, s ezért a bogarak, legyek, szúnyogok úgy járnak ki és be télen-nyáron, s úgy ülnek meg az asztalon felejtett rizst, hogy az hirtelenjében inkább mákos tészának tűnik. Az antropolizáló vándor ugyanezt a légyjárta rizst kapja ebédre. S akkor még szerencséje van, hogy nem a hasonlóan legyek- és gyíkok járta békákat (az azért egész jó volt), esetleg főtt csere(?)bogarakat vagy ijesztő pófájú döglött halakat dugnak az orra alá. Érdekes különben, hogy hozzá lehet szokni a gyíkokhoz: amikor Manilában első este megláttam a szállodai szobám falán körös-körül száguldozni őket, hát egy kicsikét, hm, idegenkedtem még tőlük

(majdnem elindultam a portára, hogy kérjek egy másik szobát, nem tudtam, hogy olyan kiváló szállásom nem lesz még egyszer a Fülöp-szigeteken: víz, villany, hűtőszekrény, tiszta ágynemű). Ahogy pedig itt a mély vidéken vacsorázás közben végignézem, hogy kapják be a plafonon a pókokat meg az egyéb bogarakat, irántuk érzett viszonyomat leginkább a hála fogalmával lehetne jellemezni. (Lehet, ha majd ezeket a bogarakat is megkóstolom, újabb színek és árnyalatok felé is elmélyülök.) Mondom, most nem a szegénységről, a nincsről, a hiányról van szó, ezt még lehet érteni és magyarázni, hanem arról, hogy e csontig hatoló szegénység közepette semmiféle erőfeszítést nem tesznek annak érdekében, hogy a másik szegénynél valamilyen szempontból különbek legyenek. Nem számít, hogy ugyanolyan, hogy pontosan ugyanolyan nyomorultak, mint a mellettük lakó, mint a harmadik és a tizenharmadik szomszéd. Az esztétikai jelekkel kifejezhető megkülönböztetés igénye nem jelenik meg ebben a mélyen harmadik világi társadalomban.

Baguio City

Mi az egzotikum? Ez, hogy itt ülök egy észak-luzoni városban 1500 méterrel a tengerszint fölött, s ennek következtében az időjárás kb. olyan, mint illyentájt odahaza? Hogy végigbámultam a délutáni hatalmas záport, amely úgy nyomott le, s úgy kényszerített aludni, mintha a fejemet megfogták volna, s visszafordíthatatlanul kényszerítettek volna hanyatt, s ahogy eldőlttem, mintha az agyamba is belenyúlt volna egy kéz, s ott forgatni kezdte volna, amit benn talált, hogy valami ájuláshoz hasonlatos állapotba zuhanjak? Ez volna az egzotikum, hogy búgnak alattam a jeepneyk, iszonyatos füstököt és bűzöket öklendezve kapaszkodnak fölfelé a hegyoldalon, s az illathoz mindenféle füstök járulnak, mert a völgyben dolgozó építőmunkások nem oltották el a nem tudom miért rakott tüzet, gondolván, hogy majd a zápor úgyis elmossa? Ez volna az egzotikum, hogy a Fülöp-szigeteken fenyőfákat látok, ha kinézek az ablakon, s az autók tratatájába kutyaugatás és kakaskorékolás vegyül? A sötét piaci sikátorok volnának az egzotikum, amelyek közé egyszer csak bekeveredik az ember, s hirtelen azt veszi észre, hogy hirtelen nagyon szűk lett a tér, hogy már nem is piacon van, hanem egy végtelen bádognvárosban, ahol a bódék közötti örökkévalóságban üdögélnék és fekszenek e helyiek, s hogy a bódékban már nem is árulnak semmit, csak matracok feketéllenek a mélyükön, s rajtuk gyerekek, öregek, pipázók, vakarózdók, kutyákat oldalba taszajtók, kártyázók, s az eső kopogni kezd a kifeszített nejlonokon, s én, a nagy-nagy európai ember, aki lépten-nyomon mindenbe beveri a fejét, mert a terek máshogy és másoknak méretezettek, tehát ahogy hajlongok, behajtom a derekam, hipp-hopp, egyszer csak egy bádognbiliárdparadicsomba érkezem, ahol az ifjak egymás hegyén-hátán bökik a golyókat? „Hello, friend, akarsz játszani” – szól oda az egyik, de ő se gondolja komolyan, „hello, what are you go” – szól oda a másik kifinomult angolsággal, s én próbálok mosolyogni, meg integetni, hogy tulajdonképpen izé, csak a piac, meg valahogy idekeveredtem, tudja a nyavalya, hogyan is (vagyis tudom, mert kíváncsi vagyok, s úgy gondolom, hogy büntetlenül játszhatom a *spectateur non-engagé* kényelmes szerepét, míg egy hatalmasat nem kapok egyszer a pófámba), és mennék én már kifelé, ha most tényleg nem tévedtem volna el (per-

szé lehet, hogy mégsem), ez az egész, ha szabad finoman fogalmazni, nem az én europter tértrenírozottságom alapján van fölépítve, ezek a titkos folyosók talán még nem is láttak fehér embert (szó ami szó, elég meglepő lehetek errefelé, mert ma egész nap egy db fehér embert láttam a városban, azt is a buszállomáson, itt meg, e piaccal összenőtt nyomorúságos bidonville kellős közepén meg végképp nem vagyok helyénvaló), valahogy szorulni kezd a világ, nagyon szűk a tér, s mintha fenyegetőbbek lennének a fofák is, ez már nem az agora mosolya, ez a döbbenet pillanata, a ratatata, amikor halálos gondolatok villannak át – nem, nem a fejeken, hanem – egyik agyból a másikba, mindenki fejében az jár, tulajdonképpen minnek van ez itten, minnek él ez itten, mi a rohadt faszbá nem kotródik má' el innee', s mert zavarom nő, nem veszem észre a kiálló tetőt: bummm, hupli, krupli, hulumpi, koppan egy nagyot a fejem, s máris dudorodni kezd, talán ez a szerencsém, halálfilippínia, jut eszembe közben, míg oldalt lepletlenül röhögnek rajtam, főlshabadult kárörömmel, megkönnyebbülten, s én hálálkodom, hogy gondviselőm farce-jelenetet rendezett ma délután, nem pedig abszurd létrámát.

Az egzotikum vérvalósága a rohadás, nyomor, kilátástalanság, elviselhetetlenség, erőtlenség, megalázottság, bekerítettség, alulra szorítottság, elgondolatlanság, alulra szorítottság, elgondolatlanság, alulra szorítottság, leigázottság, becsapottság. Aki itt szegény, annak nemulass! Az tényleg a legszegényebb! Márpedig úgy tűnik, hogy itt majdnem a társadalom fele szegény, mégpedig nagyon szegény. Az, hogy tengeri moszatot esznek, mert azt találják, meg hogy halat fognak, ha tudnak, ha pedig nem, akkor gilisztát és bogarat, csigát és békát, hol mi akad, még a legkevesebb. De ha megbetegszik a nyomorult, és miért ne betegedne meg, hiszen az isten ezt írta elő számára, elpusztul, előbb-utóbb. A piddigi kórház négy kórtermében ágynemű nincs (bádógépület volt?, azt hiszem, igen, leginkább egy fölvonulási épületre emlékezett, ezért is nem nagyon akartam elhinni, ami rá volt írva, mármint, hogy kórház, pontosabban „local hospital”), műszer sincs, és ablak és szék sincs, csak helyiségenként négy-hat csupaszi ágy, matracokkal, s mintha a purgatóriumba léptem volna, melyről kiderül, hogy a valóságban sokkal kegyetlenebb, mint azt az ember rémálmaiban elképzelné, van vagy negyvenöt fok, a ventilátorok nem fognak, a néhány beteg gatyában és félmeztelenül kuporog az ágyakon. És én, aki igencsak távolról érkeztem, úgy sétálhatok be a kórtermekbe Alicia díszkíséretével, hogy nem szól hozzám senki sem. Senkinek, egyetlen bent kornyadozó betegnek sem tűnik föl, hogy valaki bent járt náluk. És ők még bizonyos értelemben kitüntetetteknek számítanak, mert egyáltalán kórházba jutottak, diagnosztizálták valami bajukat, az egészségügyi rendszer gondjaira bízták. De akinek semmi pénze nincs, cseszheti: betegsége hiába volna kezelhető, nincs olyan világi erő, amely képes volna kórházba juttatni, megfelelő ellátásban részesíteni, gyógyszerét fizetni. Itt az emberek tényleg belehalnak a máshol könnyedén kezelhető betegségekbe. Itt nincs társadalombiztosítás, szociálpolitika, civil jogok meg hasonló! És akkor még egy szót sem szoltam az egészségügyi rendszer szerkezetéről, eszközellátottságáról vagy az orvosok szakképzettségéről!

Itt nem jó. Nagyon bűdös van, nagyon meleg van, nagy a piszok, nagy a tömeg. Mindenhol veszélyek leselkednek az emberre. A turistahivatalban felvilágosító rövid hajú, középkorú hölgy (istenuccse, először férfinak véltem!) – bőrvén pisztolytáska, váll-lapján csillagok, mellén kitüntetések (a hazáért és a turizmusért emlékérem bronz, ezüst és arany fokozata?) – a vendégnek a katonai akadémia és a repülőtér megtekintését ajánlja.

Emlékszem, majdnem napra pontosan két éve lehetett, amikor így június elején Csíkszeredából, Kézdivásárhelyről, majd Sepsiszentgyörgyről levonatoztam Bukarestbe. Bűz, felfordulás, nyomor, piszok, meleg, zsúfoltság (töredéke az itteninek). Gara de Nord, mititei, villamosozás a világ végére. Fél nap után rémülten menekültem, temetve a múltat, a Bulandra színházat, Baász Imrét, Gázsót és Boér Gézát (akkor már túlestem a temetői víziteken), a szorongásvagyat és a szekuritátét, a moldvai csángókat és a lipován atyafiakat. Úgy pucoltam haza, mintha a harmadik világból érkeznek a fehérék közé. Emlékszem, Debrecen rendezett utcái, a finom sör, a Nagyerdő ápolt pázsitja, a strand tiszta öltözője valamiféle civilizatorikus fennsőbbrendűség elégtételét jelentette. Az otthonlét, a biztonság, az enyémekek közöttiség, a működő világ beélhetősége, az anyanyelv szépsége, a vonatok pontossága, és egyáltalán: a világ helyénvalósága valami egyensúly felé billentett el.

S hogy miért from most mindez? Azért, mert ez jutott eszembe itt, a beesteledett Baguióban, a Casa Vallejo első emeletén. Bal oldali ablakom előtt a sötét város, egy zöld neonreklám valahol a távolban, kibetűzni már nem tudom, jobb oldali ablakom előtt a BARRIO FIESTA nevű étteremhálózat helyi lerakatának zöld-piros-kék betűi villognak, megint (pontosabban még mindig) esik az eső, benzinbűz, autók zúgása, távolról kutyaugatás és kakaskorékolás, és vacsorázni kéne már menni.

A fehér ember

Ha belelapozunk a *Philippine Daily Inquirer*-be, s különösképpen a reklámokra figyelünk oda, megállapíthatjuk, hogy szépnek itt az számít, aki vagy teljesen fehér ember, vagy legalábbis csaknem fehér ember. A fitness-szalonok, a „biometrics plan”-ek (-ok), a kozmetikai termékek reklámhölgyei vagy a női szépségversenyek győztesei persze azért zömmel színes bőrű filippinák. De szemük alig ferde, bőrük világos, magasak, hajuk sem föltlenül koromfekete. A divat, a hirdetett termék pedig többnyire szintén amerikai vagy európai, vagy legalábbis helyben letelepedett multié. De a helyi filmek plakátjaira vagy a televízióra is elég egy futó pillantást vetni: az itteni mértékadó figurák között még véletlenül sem láttam nagyon fekete, ferde szemű, negroid stb. alakokat. Ha ők megjelennek, saját kisebbségi vagy alárendelt társadalmi helyzetükkel azonos beszédhelyzetben teszik ezt (például bizonyos kulturális kisebbség bennszülött képviselőiként, „véletlenszerűen” meginterjúvolt szegényekként stb.).

Az a pikáns helyzet áll tehát elő, hogy a Fülöp-szigeteki média saját társadalmát egy euro-amerocentrikus nézőpontból valamiféle egzotikumnak láttatja. A színesesség jelen van, de egy fehér dominanciájú globális kultúra részeként, annak díszítő elemeként. Félve from le, mert lehet, hogy tévedek, de mintha az itteniek szégyellnék nagyon színes mivoltukat. Nem szabadulhatnak a gondolattól: mintha a filippinák kihívással, érdeklődéssel, némi kacér-

sággal szemlélnének engem (amit persze rendkívül óvatosan tesznek, mivel e macho világban kemény korlátok között vannak tartva), ám szexepilem nem egyedi megismételhetetlenségéből származik, hanem azon egyszerű tényből, hogy én a fehér faj és a fehér világ képviselője vagyok, ergo rendelkezem a nekem tulajdonított hatalom charme-jával. Ugyanakkor a filippinók mintha bizonyos ellenérzéssel, vagy talán nyugodtan mondhatom, féltékenységgel néznének rám, s minél inkább behatolok az ő világukba, ez a negatív érzésük annál erősebbé válik. Ugyanakkor majdnem biztos vagyok benne, hogy egy fehér nőhöz ugyanolyan nyitott érdeklődéssel közelednének, mint az ő nők énhezám, azzal a különbséggel, hogy a filippinókat machóságuk éppenhogy e fehér nők bekebelezésére sarkallja. A világos bőr szép, a világos bőr úri, a világos bőr hatalomközeli. S valószínűleg a gyarmati psziché mélyének lényegéhez tartozik, hogy az itteniek – nemüktől függetlenül – a domináns fehéret nem kivetni, hanem a szexualitás varázstechnikáinak segítségével beszippantani igyekeznek, ezáltal kísérelvén meg közelebb kerülni a nagy szintézishez, az asszimilálók és asszimiláltak integrációjához.

Metro Manila

Azt hiszem, kevés undorítóbb város lehet a világon, mint ez a több mint tízmillió Metro Manila. Ha a piddigi kórház a purgatórium, akkor ez a pokol. A valamennyi érzékszervet célba vevő, eltompító, betömő, eldugító hatások talán még soha életemben nem bombáztak ilyen intenzitással. Ez a városbűz leírhatatlan, megismételhetetlen, felejthetetlen. Millió autó, zömök múzeumi darab az ötvenes-hatvanas-hetvenes évekből, pöfögnek, ficákolnak, túlkölnék, ha kell, ha nem, milliméterekkel haladnak el egymás mellett, minden oldalról előznek, mindenhonnan tolokodnak, nyomulnak. A levegő kb. két méter magasságig szürkésfekete a kipufogógázoktól, amiben aztán minden méreg, mi a földön előfordul, összesűrűsödik. Járdák a legkritikább esetben található az úttestek mentén, de ha vannak is, a dolog csupán jelképes, úgyszólván emberek heverésznek, fekszenek, ücsörögnek rajta, fű-fa-virágot árulnak (ha még azt árulnának!), ott laknak vagy éppen beszélgetnek, vagy csak megálltak, mert nincs jobb dolguk, de az is lehet, hogy ők is egyszerűen bedugultak, se előre, se hátra. A vándornak lábakat és tepsiket, fekvő testeket és csavarhúzókészleteket kell átlépnie, építőmunkásokat, döglöttnek tűnő macskákat és zaftos köpeteket kell kerülgetnie (a köpés itt nemzeti szokás: kicsi, nagy, öreg, fiatal, férfi és nő egyaránt gyakorolja, lépten-nyomon, úgyhogy nemcsak a lábunk alá, hanem oldalra is figyelni kell, nehogy onnan érkezzen egy találat), a lábak között futkosó gyerekekre illik nem rálépni, az egymás hajából a tetveket fésülgetőkötől ajánlatos tisztas távolságot tartani, ami a körülmények között nem tűnik egyszerű feladatnak, mivel soha nem lehet pontosan tudni, honnan érkezik a legközelebbi veszély. Mindenki ugrál, cikázik, kerülget: buszok, taxik, motoros triciklik, motorok, biciklik, s gyalogosok, akik vállukon keresztülvetett hosszú botokon vagy a fejük tetején egyensúlyozva valószínűtlenül nagy csomagokat hordoznak (kosár és televízió, rétegelt lemez és cipőkkel megrakott kartondoboz stb.), és a megszállhatatlan jeepney, melyek a legváratlanabb helyekről (bódészzerű lakóház?, műhely?, barakk? bejárata mögül,

főlismerhetetlenségig álcázott mellékutcákból, egy másik autó takarásából stb.) bukkanhatnak elő. Emberáradat, járműáradat, bűz, túlkölés és zaj, zaj és zaj, folyamatosan, lüktetően, zakatolva, brummogva, hörögve, tratatázva, krákgva, pöfögve, düfögve, kurrogva, csiszitolva, mint a nagykohóban, mint a bányában, mint a... mint a..., nincs szó, talán megint csak a pokol, ha untig ismétlem is. Itt mindig kalapálnak, utat fúrnak, betont törnek, csövet fektetnek, tetőt ácsolnak, falakat döntenek, motort szerelnek, aminek érdekében brummogatnak, bögetnek, füstöltetnek, mintha így akarnának az égiek kedvében járni. S ha a jámbor tévelygőnek sikerül bepréselnie magát valamelyik szállítóalkalmatosságra, kínjai folytatódnak. Ha, mondjuk, e szállítóeszköz a metrorail, ez a városon délről észak felé haladó magasvasút, amit – nem lehet másképpen mondani – odabasztak a házak közé (belőle jól láthatók a bidonville-ek bádogtetői vagy a putrik közül váratlanul kiemelkedő felhőkarcoló alsóbb szintjei, továbbá a házak centiméterekre elszűnő ablakai), az ember hirtelen rádöbben, milyen jó dolga is volt odakint az utcán, s csak arra vágyik, hogy mielőbb kiszabaduljon innét. Ha kint negyven fok volt, a metróban ötven, ha kint tömeg volt, ez a hangyasáskák birodalma, ahol nem lehet megmozdulni, még a zsebtolvajok is tehetetlenek, mert kezük nem tudják fölemelni, hogy eljussanak vele a kiszemelt nyílásokig. De ez még mind semmi, mert a kinti hatalmas hangkavalkád után is mellbevágó az a félelmetes, féktelen zaj, ami itt bent (s már az állomásokon is) fogad. A metrorail urai úgy igyekeznek honfitársaik kedvében járni, hogy muzsikálnak, s mindenféle kurrens zenét eszevesztett hangerővel bögetnek, kintől behallatszik a város fűsikitése, megmozdulni nem lehet, levegő nincs, jöhet a halál. Csak éppen leszállni nem lehet, mert a következő állomáson jön az újabb tömegáradat, mind föl, föl, föl, be. A metrorailnél egy fokkal jobb a jeepney, aminek nagy előnye, hogy rendkívül olcsó, továbbá nincsenek ablakai, tehát elvileg jön befelé a levegő, illetve amit levegő helyett az ember beszív. Hátránya a jeepneynek, hogy – a metrorailhez hasonlóan – nem lehet benne megmozdulni, csak éppen az ottani álló pozitúrával szemben itt ülőgönyedt testhelyzetet kell fölvenni, és megadóan tűrni, hogy egy-két filippinó és filippina az ülőkben foglaljon helyet. (A kezdő utazó még némi izalmat érez, ha filippinák telepednek rá. A manilásodás mértékével párhuzamosan azonban e libidinózus elem a zéró felé tendál, alapvetően azon oknál fogva, hogy e körülmények között bármiféle szexuális készletesség elképzelhetetlen. Az ember már csak utálni tudja azt a ronda, bűdös szájú, izzadságszagú, tetves, mocskos fekete prolit, aki elveszi előle a levegőt, és lehetetlenné teszi az életét. Egy idő után a vándor már pontosan érti, miért nem beszélgetnek a jeepneyben az itteniek egymással!) A helyzet ugyanis az, hogy a tíz személyre méretezett kis dzsipek, melynek a két oldalán, a menetiránynak oldalvást, egymással szemben ülünk, addig nem indulnak, míg legalább húszan nincsenek benne, s utána is még legalább tízet fölvesznek, akik közül a maradék néhány már hátul lóg, fűrtökben kifelé. További hátránya a jeepneynek, hogy többnyire áll a soha véget nem érő csúcsforgalom közepén, körülötte tíz sávban tizenhét sávnyi autó, folyamatos túlkölés (de legalább nem anyáznak, legföljebb – hm – lönek, de tényleg!), időnként az ember fejétől néhány centiméterre szólal meg iszonyatos erővel egy duda, minden autóból vagy térszeglétből zene dörömböl, s egyértelműen, ismét-

lem: egy-ér-tel-mű-en csak az számít, hogy a basszus és a dob jól hallható legyen, a többi le van szarva (a tíz-tizenkét éves gyerekek által hajtott tricikli taxikból [!] is ugyanez bömböl – vajon meddig él majd egy ilyen gyerek, ötlük föl óhatatlanul!). Mindehhez negyvenfokos hőség és kilencvenfokos páratartalom. S az évnek ebben a periódusában, amikor júniustól beköszönt az esős évszak, délutánoként várható egy-egy hatalmas zápor. De nehogy azt higgyük ám, hogy ez a nyári eső enyhét adó, könnyű, fölszabadító, megtisztító volna! Nagy, okádék, rohadt, szaros, bűdös, szennyezett, meleg zápor ez, mely hatalmas dörgések és villámlások kíséretében érkezik (s az eddig pokolinak minősített állapotot eltolja azon irány felé, amelynek fokozatait, grádicsait, titkos tartományait az emberi halandók nyelve már szóval illetni képtelen), fekete pöttyöket hagyva a kékesszürke aszfalton és a rozdszínű (vajon miért?) porban, amitől még jobban elakad a lélegzet, hogy már köhögni sincs erő, az eső elől elhúzódní sem, minden mindegy, ha most jön a földrengés, és a fejünkre dől a ház, jó lesz, előbb túl leszünk a dolgon, különben is, fölkészültünk, szembenéztünk, érettek vagyunk, felnőttek vagyunk, eleget éltünk már. S ha túléljük (mert persze hogy túléljük, túl fogjuk élni a többi is, mi túléljük, csak ők nem, mert ők itt maradnak, mi pedig húzunk vissza ezerrel Európába), s hirtelen, amilyen gyorsan érkezett, ugyanúgy el is tűnik a zápor és kibukkan a nap (ez persze pontatlan stilisztikai fordulat: a zápor nem jön hirtelen, mert már órákkal előbb dörög, villámlik, felhősödik, mindenki számít rá, várja, csak éppen amikor már megszoktuk az égi infernót, az okádást és a tűzparádét, s már azt gondoljuk, hogy semmi sem lesz belőle, egyszer csak mégis lezúdul: bammmm!: nincs mese, semmise, ez azért valami!), és mihelyt újra kibukkan a nap, s a vándor éppen a turistaközpontnak csúfolt Malate városrészben tartózkodik, ahonnan a tengerparti sétány a térkép szerint csak néhány száz méterre található, arrafelé veszi útját. S valóban, a tömeg apadni látszik, üresek a mellékutcák, csak itt-ott kosárlabdáznak a házfalakra szerelt palánkok alatt a gyerekek, majd fölbukknak az Intercontinental, a Holliday Inn, a Hilton és az egyéb jól csengő nevű hotelek negyvenemeletes épületei, majd előbukkan a pálmafasor a kivilágított sétánnyal, háttérben a hajók, kikötő, idill a tengeren, s az ember már elandalodna: íme, a Côte d'Azur, az elegancia, az élet, a civilizáció, a boldogság. S valóban, a Roxas Boulevard-ról készíthető olyan képek, amelyek a turistaprospetusokban gyönyörűen festenek, alkalmasak a jámbor és gazdag fehérek és sárgák idecsalogatására, a képslapokra, a színes turistafilmek főcímei alá. Csak éppen, ha az ember közelebbre merészkedik, kiderül: pöcse van a menyasszonynak. Az első intő jel, ami már a sétány felé haladtunkban is föltűnt volt, az emberek hiánya. Ám e dolog egészen kritikussá akkor válik, amikor kiérünk a tengerparti sétányra, ahol elvileg az andalgó tömegnek kellene hömpölyögnie. Aztán ahogy elindulunk a sétányon, lábunk előtt furcsa mozgolódás támad: fekete izék szaladnak szerteszét, melyek, ha közelebből megnézzük őket, nem is olyan kicsikék. A nálunk ismeretes csótány-nak legalább kétszeresei, s hihetetlen gyorsan rohangálnak, úgyhogy egy adott pillanatban a legkomolyabban fölmerül bennem, vajon nem növendékpátkányok-e a lábam alatt cikázó istenteretményei, de aztán be kell látnom, nincs mese: bogarak ezek, nem mások. Túldramatizálni persze nem kívánom a dolgot, már csak azért sem,

mert elképzelhető, hogy testük (potrohuk?, fejük?, lábuk?) valami egészen kiváló falat lehet, s talán már ettem is belőle, s még ízlett is (hál' istennek, mozgás közben nem láttam mindazon finomságokat, amelyeket már a gyomromba eresztettem itt anélkül, hogy komolyabb tüneteim lettek volna), de szó, ami szó, ahogy ezrével rohangásznak a lábam előtt és alatt, valahogy megfeledkezem a pálmafákról, a tengeren úszkáló hajókról, s effélékről, s hirtelen a távozás gondolatával kezdek el játszani. Igen ám! De mintha a Holdról, a fák tetejéről vagy a föld alól bukkantak volna elő, a pálmafák között Calibánok, ördögök, dinoszauruszok, őslények tűnnek föl, akikről csak akkor derül ki, hogy az emberi fajhoz tartoznak, amikor mellém kerülve angol nyelven követelnék pénzt, en-ni-va-ló-ra szolgáló pénzt, s ha esetleg nem érteném, mit akarnak, szájuk felé közelítő mozdulatokkal mutatják is, mire kívánják használni a tőlem kapottakat. Egyre közelebb jönnek, négyen vannak, megérintenek (jaj, dögtemető, Carasi, villan át agyam szgmemória-rekeszén), s nem tudom, hogy a szánalom, az undor, a politikai korrektség és a félelem érzület-, érzelem- és gondolatfoszlányai közül melyiknek is engedelmességek (szégyen, nem szégyen: első az undor, második a félelem, a többi holtversenyben a hatodik, vigaszágon), s ahogy körülnézek, a pálmafák között újabb és újabb csoportokat fedezek föl. Íme, ez hát az ő birodalmuk, meglelték hazájukat, innen nem tér meg az utazó s a többi, s a többi. Nem cifrázom: nem bántottak, jobban féltek, mint én, porig alázták már őket, túl gyöngék voltak ahhoz, hogy bárkiben is kárt tehessenek, s ez néhány másodperc múlva számomra is világossá vált, így lépteim szaporázásával, s légyhessegető mozdulataimmal megoldani véltem a helyzetet (helyesen): hamarosan ismét Malate biztonságos bűzüket okádó falai között tébláboltam.

A kakasviadal

Ha nemzeti állatot kellene választani a Fülöp-szigeteken, akkor ez minden bizonnyal a kakas volna. Föltűnt, s írtam is már korábban, hogy a különböző zajokba mindenfelé, Manila dzsungelében vagy a baguioi éjszakában, kakaskorékolás vegyül. Ennek korábban nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget, noha némileg furcsállottam, hogy a manilai járdán heverésző népség között kakasok (és sohasem tyúk) kapirgálnak, s a legváratlanabb és legidétlenebb pillanatokban ragadtatják magukat kukorékolásra. Aztán elég volt elmennem egy kakasviadalra, hogy a jelenség megfelelő mélységgel tárulhasson föl előttem.

Kakasviadalt az ország összes városában és falvában, de legalábbis minden valamirevaló regionális és alregionális központban, valamennyi hétvégén rendeznek. Úgy tűnik, nincs olyan falu ebben a több ezer szigetből álló országban, amelynek húsz-harminc kilométeres körzetében szombatoként és/vagy vasárnapoként ne rendeznének kakasviadalt. De nehogy azt gondoljuk, hogy összeeszesztek két kakast a piactéren, azok öt percig csipkedik egymást, s aztán adjisten, viszontlátásra, kalap! Egy ilyen rendezvény reggel kilenckor kezdődik, és késő estig (tíz, tizenegyig) tart! A hely, ahol rendezik, leginkább egy ökolívócsarnokra emlékeztet: középen a kb. 6x6 négyzetméteres szorító, elkerítve, homokkal fölszórva, s mind a négy oldalon, emelkedő sorokban tribünök, úgyhogy több száz, esetleg ezernél is több ember lehet jelen. (A

kicsi falvakban valószínűleg nincsenek ezer férőhelyes sportszarnokok e célra. De azért minden faluban ki lehet alakítani olyan nyilvános teret, ahol egy-kétszáz ember kényelmesen elfér. Ahol én voltam tegnap Manilában, ott lehetnek vagy négy-öttszáz, noha a nyolc emelkedő tribün sor igencsak hézagosan telt meg.) Az egész egy fedett, oldalt nyitott sportcsarnokszerű fatákolmány, amiben dögmeleg van, noha számos ventilátornak volna az a dolga, hogy frissítse a levegőt. A nézőtér körül, de már a csarnokon belül, a földszinten körös-körül árusok, akiknél helyi eledeleket, italokat s egyebet lehet kapni, úgyhogy a nagy melegbe fűszeres zsír illata vegyül. A belépő 50 peso volt a csarnokba, majd még 30 pesót kellett fizetni azért, hogy a tribünre fölülhesek. (Ha ezt nem fizetem be, a korláttal elválasztott földszinten maradhatok, ahonnan szintén láthatom a porondot, de nem olyan jól, mint főnről.)

A kakasharcolás úgy zajlik, hogy két kakastulajdonos, hónuk alatt a meglepően csendes és engedelmes (megilletődött?, szorongó?) főszereplővel belép a szorítóba, ahol két bírót tartózkodik. (A kakasharcolás – miként a bokszoló vagy a birkózók – súlycsoportba vannak sorolva.) Összeérintik a csőreiket, hogy szagot és kedvet kapjanak a verekezéshez, majd a gazdák a szorító egyik oldalába húzódnak igyekeznek tovább hergelni állatukat (csipkedés, tollhúzóztatás stb.). Eközben a nézők fogad. Legalább tíz ember gyűjt össze a fogadásokat, szektorálisan nagyjából lefedve a nézőteret. A tétek bekiabálása óriási hangzavarral, mutogatásokkal, a mutogatást megerősítő újabb mutogatásokkal jár. Ha jól értem, lehet egyszeres, másfélszeres, kétszeres és háromszoros tétre fogadni (azaz száz pesóért a megtett kakasharcolás esetén lehet százat, százötvenet, kétszázat vagy háromszázat nyerni, illetve veszíteni). A megtett tétek, úgy tűnik, száz és ezer peso között ingadoznak, de alkalomadtán elérhetik a több ezer pesót is (egy amerikai dollár kb. huszonhat peso, átlagképesen háromezer peso alatt, a munkanélküliség ijesztő, egyesek szerint az 50 százalékot is eléri). Tulajdonképpen ez a hosszú perc az egész rituálé csúcspontja. Lefrhatatlan a hangzavar, a fogadásbegyűjtők provokálják a népet, szinte kötelező fogadni (kb. a jelenlevők egyharmada lehetett aktív fogadó is). Olyan az egész, mint valami lüktető kórusmű, amelynek szövegeit nem éneklük, hanem beszélgésszerűen skandáljuk, s a témák körben mozognak, eljutva a tér minden pontjára. (Jézus Mária, micsoda filozófus eurocentrizmus!) Aztán hirtelen csönd, a fogadások megtették, kezdődik a viadal.

A két kakast egymással szemben fölállítják egy-egy vízszintes vonalra, aztán huss: egymásnak esnek. Az óra tíz percről indul visszafelé, s addig nem áll meg, míg az egyik kakasharcoló nem marad. Ez történhet oly módon, hogy megadja magát, és nem hajlandó küzdeni, ezért rászámolnak, de úgy is, hogy valamelyik annyit sebet kap, hogy elpusztul. A küzdő felek sarkára egy rendkívül hegyes, 6–8 cm hosszúságú, késpenge élességű sarkantyút erősítenek, így nemcsak a csőrükkel, hanem ezzel a micsodával is kárt tehetnek egymásban. Egy párharc általában egy-két perc alatt véget ér, többnyire oly módon, hogy az egyik kakasharcoló elpusztul. Ha a lábuk eltört, egyik szemük kifolyt, több sebből véreznek, de még van jártányi erejük, a bírót megfogja őket, s szembeállítja a másikkal: gyereünk, folytatni!

Egy-egy nagy csípés vagy halálos dőfés a közönségből elismerő morajokat vált ki, noha amúgy meglepően csendben, és szinte közönyösen ücsörögnek. Amikor a viadalnak vége, a kimerült és több sebből vérző, illetve elpusztult állatokat gazdáik összecsomagolják és – immár lábuknál fogva, fejfelé lógatva – kiviszik. A porondon öt perc alatt összesöprik a véres toll- és húsdarabokat, majd jöhet a következő párharc, és kezdődik minden előlről. S ez így megy reggeltől estig: egy nap akár száznál több páros is megütközhet egymással.

Ahogy az ember végigsétál a földszinti sokaságban a megszámlálhatatlan kakasharcoló és kakastulajdonos között, egyszer csak mellbe vágja az egyszerű felismerés: de hát itt nincsenek nők! Mintha egy laktanyában lennének a front-ra indulás előtti pillanatokban: mindenki a harci eszközzel van elfoglalva. A kakasharcolás mély tragikum, hogy sokszor e párharcra tartott és idomított állatok többet és jobbat esznek, mint a család tagjai. Kis ember, kis fegyver, nagy ember, nagy fegyver. (A nagyokat, a gazdagokat – szervusz, Marx! – pisztolyok és géppuskák védik. A Forbes Parkba, Manila Rózsadombjára egyszerű halandó be sem teheti a lábát: a szigorúan elkerített övezet bejárait állig fölfegyverezett biztonságiak vigyázzák. Nincs az a szemfüles taxis, aki képes, illetve kellőképpen bátor lenne, hogy kijátssza ezeket a kemény fiúkat. Ott könnyen lőnek.) Egy kakasharcoló jóval több, mint egy szimpla fegyver: maga a kakasharcoló virilitás, a madár formájában inkorporálódott harci libidó. Tollas egyenruhába öltözött férfitmetafora. Férfisűrítmény.

Sosem fogom elfelejteni annak az öreg filippinónak az arcát és mozdulatait, akinek kakasharcolója a szorítóban pusztult el. Amikor már kezdett fölsejteni a szomorú vég, a görbe lábú és pókhasú öreg egyszerűen nem hitte el, amit a szemével látott. Csak ment előre, oda, ahova a kakasharcoló éppen ölték, s hol meg akarta fogni, biztonságba helyezni a sajátját, hol egy-egy bátoratlan mozdulattal el akarta hessenteni a másikat. Úgy kellett őt lefogni, nehogy közbeavatkozzon. A testtartása azt mondta: ez nem lehet igaz, ilyen nincs. Döbönt, tétova és csodálkozó volt, s amikor a kakasharcoló ott maradt egy vértócsa közepén mozdulatlanul, a másik meg ugrott rá, és tovább szaggatta a tetemét, nem volt képes megmozdulni: kifejezéstelen arccal meredt maga elé, kakasharcolója is valaki más csomagolta össze, s úgy kellett őt kivezetni a porondról, mintha megvakult volna. Egy óra múlva is ott ült, ahová letették, üveges szemmel. Miután hazament, valószínűleg felkötötte magát.

Ha figyelmesen elidőzünk e kakasharcoló férfiak arckifejezésén, valami nagyon alapvetőt megérthetünk ennek a posztgyarmati, illetve félgarmati sorban élő embersokaságnak a lelkiületéből. Ahogy ezek a férfiak, hónuk alatt harci állatukkal – miként a halálba menők –, katonásan, fegyverkezten állnak, s várják, hogy sorra kerüljenek a szorítóba, szinte érezni a zsírgőzös levegőben a puskapor illatát. Igen, ez egy harci közösség, a törzsi háborúk emléke még a zsigereikben, a gyarmatosítók elleni küzdelem a családi szájhagyományaikban él. Elnézve ezeket a meggyötört, kérlelhetetlen, büszke és naiv arcokat, világossá vált előttem: nem azért hordanak fegyvert az oldalukon az egyetemi könyvtárak, turistairodák és élelmiszerboltok őrei, mert az ország egyes részein háború zajlik, s zulus, kommunisták meg iszlám főlzabadtók harcolnak Mindaóban és máshol egymással, a rend őreivel, s ki tudja még, hogy kivel. Manilában vagy Észak-Luzonban emiatt még nem kellene fegyver az emberek oldalára. Fegyver

azért kell, mert az a hatalom kifejezése, az erő kifejezése, s az erő szép. A szépség itt az erőben lakozik. A több sebből vérző győztes kakas szép. A szépség distinkciói maskulin distinkciók, szemben az európai feminin vagy androgün esztétikai hagyománnyal. (Az itteniek – szemben a legtöbb európai néppel – országukat fatherlandnek, azaz atyaországnak, nem pedig anyaországnak nevezik.) És ha valami elvarázsolt eurofil városvezetőnek eszébe is jut, hogy az Európában megszokott módon tervezesse meg városának egy részét (Burnham park Baguióban, vagy a tengerparti sétány Manilában), az így kialakított tér előbb-utóbb szétkúródik: szeméttelép lesz, benővi a gyom, beköltöznek a csavargók. A helyiek valahogy nem tudnak mit kezdeni vele, nem tudják belakni. Nem autentikus. Itt nem szaroznak virágoskertekkel meg városi parkokkal, versekkel és nyelvi finomságokkal.

Egyáltalán: az anyanyelv, mint olyan, nem bír az Európában megszokott identifikációs erővel. A tagalog olyan eszperantó, amely a több tucatnyi bennszülött nyelv közös államalkotó nyelve kíván lenni (s amit Quezon elnök nyilvánított ezzé 1946-ban), holott tagalogul tulajdonképpen senki nem beszél. Újabb ezt az utóbbit tekintik államnyelvnek. Ugyanakkor szinte mindenhol minden angolul van kiírva, a gyerekek angolul tanulnak az iskolákban, de mégis – az értelmiség kivételével – valami furcsa kotyvalék, nehezen érthető, lokálisan változó tagalog-angol nyelven beszélnek. A National Book Store könyvruházláncban a könyvek kilencven százaléka angolul van, a világirodalom és a tudomány gyakorlatilag nem létezik tagalogul, s magától értetődően nem létezik az itt beszélt egyéb bennszülött nyelveken sem. A tagalogot a hetvenes évek végétől tanítják az általános iskolákban. A spanyol időkben a spanyolt használták, s amikor az amerikaiak bevezették a század elején a kötelező világi iskoláztatást, a tanítás nyelve az angol lett. Az írásbeliség csak a felső osztályokra jellemző. A University of Philippines rezidenciáján, ahol lakom, az egyik portásnő nem tud írni. A televízió angolul beszél, ám néha, egészen váratlanul, néhány szó vagy mondat erejéig, átvált tagalogra. (A tévében, ahogy láttam, a műsoridő több mint fele reklám, körülöttük a legolcsóbb amerikai és hongkongi bunyós-gyilkos-öldöklős filmek, amit mindenki, mindenhol – buszon, utcán, a földön, kirakatban, otthon – tátott szájjal bámul napi tíz órán keresztül.) Ha tagalogul vagy helyi nyelven társalognak az itteniek, nagyon sok angol szót használnak, s néha váratlanul egy-két teljes mondatot angolul mondanak. Európai értelemben vett nemzeti anyanyelvi magaskultúra nem létezik. A Fülöp-szigeteki frók angolul publikálnak, s a nemzetközi piacon szeretnének megjelenni. Az utóbbi egy-két évtizedben bukkantak föl néhányan, akik a szépirodalmat valamelyik regionális nyelven (például a tíz-egynéhány millió luzoni által beszélt ilocanon) vagy a tagalogon/filippinón igyekeznek művelni.

Ebben az országban a vezető napilap első oldalán szereplő hír lehet, hogy a hadsereg ultimátumot adott tisztjei számára: két éven belül meghatározott magassághoz meghatározott súly tartozik, s aki ezt túllépi, nem maradhat a hadsereg kötelékében, mert nem méltó a mundér becsületére. A kövér nem szép. A félelmet keltő fekete napszemüveg, mely a szemet teljesen takarja, a mosolytalan, zord

arc kifejezés, az egyenes derék, a hanyagul odavetett pisztoly az oldalon szép (itt figyelheti meg az ember, hányféleképpen is lehet egy fegyvert hordani, s hogy milyen erotikus is lehet egy ilyen föl, le, oldalvást, kétértelműen, kihívóan, exhibicionistán álló szerszám, és hogy hányféle formája is lehet a kicsi, dundi feketétől a nagy, hosszú vörösesig!). Miképpen szép a fehér egyenruhán a váll-lap, a kitüntetés, és különösen szép az elegáns hanyagsággal félretolható, csillagokkal díszített tábornoki sapka! És hasonlóképpen szép a meg nem alkuvó tartás is, a legkisebb sérelem azonnali megtorlása, mégpedig brutálisan és kamatos kamattal. Itt végső soron semmi okunk csodálkozni azon, ha a turistairoda katonás hölgye a katonai akadémia megtekintését javasolja a vándornak.

Testek és terek

Különös, hogy a férfiaság (sokszor nőkre is jellemző!) militáns elemei milyen jól megférnek egy olyan férfiak közötti testközelséggel, ami Európában teljességgel szokatlan. Itt nem számít normaszegő viselkedésnek, ha két fiatal férfi kézen fogva megy az utcán, ha úgy ülnek a jeepneyben, hogy egymás combján tartják a kezüket. Eleinte azt hittem, nem jól látok, de aztán be kellett látnom, olyan országban vagyok, ahol így érintkeznek. S ha lehet hinni Raulnak, a bennszülött antropológusnak (s miért ne lehetne), a férfiak közötti szexualitás is természetes, s kivételesnek éppen az számít, ha egy filippinó férfinak nincs homoszexuális élménye. A biszexualitás olyan magától értetődő része ennek a kultúrának, hogy teljesen elfogadott, ha egy heteroszexuális férfi a heteroszexuális párkapcsolata mellett homoszexuális kapcsolatot is fönntart. Sőt! Ebben a különös macho világban a tisztán homoszexuális is arra törekszik, hogy elsősorban heteroszexuális, barátnővel vagy feleséggel rendelkező tartós partnere legyen, mert az az igazi.

Valószínűleg e jelenség magyarázatát is alapvetően a machizmus által tagolt társadalmi egyenlőtlenségekben kell keresni. Egy olyan világban, ahol a női szüzességet tabuk sora védi, sokkal kisebb az esélye annak, hogy a férfiak házasságon kívül nőkhöz jussanak. (A menyasszony számára előírt szüzesség követelménye egyébként minden társadalomban a férfiuralom fönntállásának egyik legpontosabb mutatója.) S míg a felsőbb osztálybeliek zavartalanul működtethetik a brazil földesurakéhoz hasonló querida rendszerüket (azaz anyagi státusuk és férfit potenciájuk demonstrálásaképpen, többé-kevésbé legitim módon, lehetőleg minél több, és nem kizárólag ellenkező nemű szeretőt tartanak; az e kapcsolatból származó gyermekeiket az „első” feleségükkel közös gyermekeik testvérének ismerik el – ennek minden járulékos következményével), addig az alsó csoportok férfainak rendkívül nehéz nőhöz jutniuk, hiszen nekik nincs anyagi lehetőségük arra, hogy az ilyen szolgáltatásokat megfizessék. Így szinte magától értetődő, hogy – főleg a házasság előtti életszakaszban – az azonos neműek közötti testközelség természetessé válik.

Nem véletlenül használtam a „testközelség” fogalmát. Ezzel ugyanis arra kívántam utalni, hogy e szegény világban a térbeli viszonyok (s ebből adódóan a nemileg strukturált társadalmi viszonyok) is egészen mások, mint Nyugaton. Itteni egyik alapélményem, s tulajdonképpen folyamatos diszkomfortérzésem egyik fő kiváltója (a fülledt melegen és a bűzön kívül), hogy nincs terem. Európában,

Budapesten, megfelelő polgári viszonyok között, hozzá szoktam ahhoz, hogy bevonulhatok egy ajtón, körülhordozhatom a szemem a könyvespolcon, miközben frásztalomnál ülök. Kinézhetek az ablakon, s ott kert, fák, virágok vannak, s aztán jó messze az utca másik oldala. Ha bemegyek egy étterembe vagy egy könyvtárba, respektálom a másik terét, és kényesen vigyázok a magaméra: úgy ülök le, hogy tisztes távolság maradjon közöttünk. Ezek zsigeri szükségletek. Ha a teremet valaki megsérti, hisztérikusan elmenekülök, skandalumot kiáltok. Gondoskodom arról, hogy gyermekemnek gyerekszobája legyen, hogy megkezdjük a leválást, hogy neki is meglegyen a tér-élménye, neki is legyen tulajdonélménye, hogy tudja, mi az övé, mi az a *privacy*, hogy világosak legyenek, s térben is kifejeződjenek a határok, mondjuk, a felnőtt és a gyermek világa között. Nyugaton a középosztályokban természetes, hogy a gyerek ne aludjon azonos helyiségben a szüleiével és azonos ágyban fivéréivel, nehogy hallja apját és anyját kéjesen hörgögni, s ne ébredjen hajnalban arra, hogy a vele egy ágyban alvó bátyja álló nemi szerve bőködi az oldalát.

Itt, a Fülöp-szigeteken kisebb a tér, szűkebb a tér. Egy triciklire a vezető mellett még öten fölülnek, a buszban olyan keskenyek az ülések, hogy ha valaki mellém telepszik, nem kapok levegőt, a jeepneyről már eleget beszéltem, de arról még nem, hogy a bambuszról épült, lábakon álló tradicionális vidéki Fülöp-szigeteki házban, amelyben nyolcan-tizen (vagy még többen) laknak, sokszor nagymamástul és nagyapástul, legföljebb két-három helyiség van, s hogy egymás hegyén-hátán alszanak a földre tett gyékényeken, szorosan összekucorodva, összebújva, s mivel mindig meleg van, gyakorlatilag meztelenül. Am e testközeli meztelenség nem vonatkoztatható kizárólag a közvetlen családtagokra, mivel a nagycsaládi szerkezet rendkívül eleven, a testvérek és unokatestvérek, sógorok, komák, ipamok és napamok mind ott laknak közhajtásnyi távolságra a szomszédságban, ugyanabban a *barangay*-ban. (A települések ezen közigazgatási egységekre vannak tagolva. Egy-egy ilyenben kétszáz-ezer ember, gyakorlatilag több tucat család él. Egy nagyobb faluban húsz-harminc *barangay* is lehet.) A gyerekek ki-be cikáznak a különböző házak között, hol itt vannak, hol ott, nagyon erős szolidaritási-rokonsági háló működik a *barangay*-on belül, ha a szomszéd (azaz rokon) gyerekek bent vannak a házban, ők is kapnak az asztalra tett ételből, ha valahonnan egyik vagy másik (vagy akár mindkét) szülő ideiglenesen távol van (mondjuk, éveken át cseléd Malajziában vagy Szaúd-Arábiában), a rokonoknak nem okoz különösebb gondot, hogy az otthon maradt öt-hat gyerekről gondoskodjanak (hm).

Mindez persze még nem jelenti azt, hogy a homo-, illetve biszexualitás automatikusan kialakul. De az szinte biztos, hogy a másik csupasz testének, testrészeinek, bőrének érintése természetesebb, mint az európai civilizációban. Itt kar a karral, láb a lábbal (stb.) minduntalan a bőrfelület révén érintkezik. És ez vonatkozik a másik nem testére is. Filippinák és filippinók, fiatalok és idők egy-

korlatilag haborás nélkül az ölembe ülnek egy jeepneyben, szorosan a testemhez simulnak, ám ez semmi furcsát, illetve kellemetlent nem jelent számukra. Nekem viszont rendkívül szokatlan mindez. Nem is azért, mert hozzám érnek, ez még önmagában nem volna baj, hanem azért, mert folyamatosan benne vannak a teremben, s nekem nincs semmi választási (azaz meghátrálási, kilépési) lehetőségem. Úgy érzem, elveszik előlem a levegőt. Ugyanakkor az ilyen testi érintkezésnek még semmi erotikus konnotációja nincsen. Viszont arra talán alkalmas, hogy állandó predispozíciót teremtsen, folyamatos vágyat a másik érintésére.

A testközelség, a bőrszag, a másik kipárolgása itt ott-honosságot, biztonságot, meleget, szeretetet hordoz magában. A testközelség olyan állapot, amely a szülői ház, az eredet, a gyermekkor érzelmi idilljére emlékeztet. Mintha az anyáról és az anyamell helyébe itt a testvérekkel és unokatestvérekkel megosztott gyermekkor gyékény lépne. Még talán azt is meg lehet kockáztatni, hogy a nemzetkonstrukciós kísérletek is azért képesek sikerüek errefelé, mert a közösség sokkal inkább ezen a testileg-térbelileg definiálható archaikus szinten létezik, mintsem a nyelv és a kultúra Európában lehetséges fikciónak szintjén. S mivel a másik nem testének érintésével szemben egy bizonyos határon túl a társadalmi kapcsolatokban szigorú tabuk vannak érvényben, az alsóbb osztálybeliek számára a saját testen kívül szinte kizárólag a kor- és sorstárs azonos neműeké áll rendelkezésre a szexuális élmények és tapasztalatok megszerzésére.

Ugyanakkor az enyéimnek (a hozzám mintegy törzsi módon kötődő rokonaimnak, barátaimnak, földijeimnek) kijáró akolmeleg szolidaritás (mely valamennyi életciklusban működtethető, s bármikor igénybe vehető szimbolikus tökélet jelent generációk során keresztül) kitűnően összeegyeztethető a (közös) ellenséggel, idegennel szembeni barátságtalan, távolságtartó, önvédelmi, támadó, bekebelező, hódító (stb.) viselkedési mintákkal, amelyek még a törzsi háborúk évezredes harci diszpozícióiból táplálkoznak. Sőt! A kettő kifejezetten föltételezi egymást, hiszen az ellenséggel szembeni hatékony együttműködéshez nélkülözhetetlen az azonos oldalon állók minél szorosabb szövetsége. Ennek a nagyon archaikus, militáns múltból származó kapcsolatnak a terméke – egyébként Európában és a világ más részein is – a férfibarátság és az azonos rangúakkalrendűekkel szembeni szolidaritás megannyi tradicionális és modern formája a harci és átmeneti rítusoktól kezdve a közösség egyleti-egyesületi szerveződésformáin és a lovagi segítségnyújtáson keresztül a lokális bázison fölépülő tömegsportokig. Természetesen a férfibarátság – helytől és időtől függően – megszámlálhatatlan formában létezhet, s egyáltalán nem magától értetődő, hogy eljut a homoszexualitást is toleráló, illetve magában foglaló férfiszerelemig. Megkülönböztetendő is: mi az a homoszexualitás? Az, hogy itt a fiúk – hasonlóképpen számos arab országbeli nemtársukhoz – kézen fogva járnak, és egymást simogatják? Ez legföljebb, mondjuk, egy puritán protestáns közösségben minősülhet homoszexualitásnak, itt biztosan nem. Hogy aztán itt hol a határ? Tudja a fene.

1996. május-június

Elmondom az embereknek, amit nem akarnak hallani

AZ ÁLLATFARM ELSŐ TERVEZETT KIADÁSÁNAK ELŐSZAVA

GEORGE ORWELL

„A szocializmus eredeti eszméjének lejárását semmi nem sejtette elő nagyobb mértékben, mint az a meggyőződés, mely szerint Oroszország szocialista ország, és vezetőinek minden tette megbocsátandó, mi több, követendő.” George Orwell e sorai az Állatfarm ukrainai kiadásának előszavában jelentek meg, négy évvel a később oly sikeres kisregény megírása után. Orwell 1943 novemberében kezdett a könyvön dolgozni, és alig három hónap alatt el is készült, ám – és erről gyakran elfeledkeznek méltatói – a mára klasszikussá vált mű kiadása a szerzőnek egyáltalán nem volt könnyű. Két jó nevű angol kiadónál is elutasításra talált, majd a New York-i Dial Press arról értesítette, hogy „az Egyesült Államokban egyáltalán nem kelendők az állatmesék”.

Később úgy alakult, hogy a könyvet egy kisebb angol kiadó jelenteti meg, és Orwell 1944-ben egy rövid, szenvedélyes előszót tűzött írása elé, melyben kiállt amellett, hogy „joga van elmondani az embereknek, amit nem akarnak hallani”. A művet végül mégis elfogadta egy neves kiadó, a Secker and Warburg cég. Az Állatfarm 1945 derekán jelent meg, és hamarosan bestsellerré lett – csak hogy az eredeti előszó nélkül, mely csupán egy negyedszázaddal később bukkant fel újra.

Az alábbi kisregény körvonalai 1937-ben sejlettek fel, legalábbis a központi motívum ekkor körvonalazódott, ám maga az írás csak valamikor 1943 vége felé készült el. Ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy komoly nehézségekbe fog ütközni a könyv megjelentetése (a jelenlegi szűkös kínálat ellenére, melynek köszönhetően bármit, ami könyvnek nevezhető, igen könnyű eladni), és valóban, a kész művet négy kiadó is visszautasította. Ezek közül csak egynek volt valamiféle ideológiai indítéka. Két másik már évek óta ad ki oroszellenes könyveket, a negyedik pedig semmilyen felismerhető politikai színezettel nem bír. Az egyik kiadó el is fogadta a könyvet, ám az előzetes egyeztetések után úgy döntött, kikéri a Tájékoztatási Minisztérium véleményét, ahol mint ha figyelmeztették volna, vagy legalábbis határozottan azt javasolták, hogy ne adja ki a könyvet. Az alábbi részlet a kiadó válaszeleveléből való:

„Említettem már, hogyan reagált a Tájékoztatási Minisztérium egyik magas beosztású tisztviselője az Állatfarmra. Meg kell mondom, az ő véleménye mélyen elgondolkodtatott... Most már belátom, hogy ez az írás olyan munka, melyről elmondható, hogy a jelenlegi helyzetben nem lenne tanácsos megjelentetni. Ha a fabula általánosítva vonatkozna minden diktátorra és diktatúrára, úgy kiadásának nem lenne akadálya, azonban a mese történetvezetése, most már én is belátom, oly hajszálpontosan kottázza le az oroszországi szovjetek és két diktátoruk történetét, hogy csakis Oroszországra ismerhetni benne, kizárva minden más diktatúrát. És még valami: kevésbé lenne sértő, ha a mese domináns kasztjának tagjai nem disznók lennének. Úgy vélem, nem férhet kétség ahhoz, hogy választása, mellyel a disznókat tette meg az uralkodó osztály tagjaivá, sokakat bánt, különösen azokat, akik kicsit is sértődékenyek, márpedig az oroszok kétségkívül azok.”

„Az ilyesmi nem jó jel. Nyilvánvalóan nem helyénvaló, hogy egy kormányintézmény a cenzúra eszközét vesse be (eltekintve persze a nemzetbiztonsági cenzúráról, mely ellen háború idején senki nem tiltakozna) olyan könyvek megjelenését megakadályozandó, melyeket állami forrásokból nem támogatnak. Pillanatnyilag azonban a szólás- és gondolat szabadságot fenyegető legnagyobb veszély mégsem a minisztérium vagy bármely más hivatalos szerv közvetlen beavatkozása.

Annak, hogy a kiadók és a szerkesztők igyekeznek bizonyos témákat kiszorítani a könyvpiacról, nem a hivatalos megtorlásoktól való félelem az oka, hanem inkább a közvéleménytől való félelem. Ebben az országban az írók és újságírók legnagyobb ellensége az intellektuális gyávaság, és véleményem szerint ezt a tényt mind ez ideig méltánytalanul figyelmen kívül hagytuk.

Bármely józan gondolkodású ember, aki rendelkezik újságírói tapasztalattal, könnyen beláthatja, hogy a most folyó háború alatt a cenzúra nem volt különösebben zavaró. Nem kényszerítették ránk azt a fajta totalitáriánus „összhangot”, melyre okkal számíthattunk. A sajtó némely panasza nem ok nélkül való, de egészében véve a kormány jól viselte magát, és meglepő toleranciát tanúsított a kisebbségi véleményekkel szemben. Az angol irodalmi cenzúra rákfenéje az, hogy többnyire önkéntes. A népszerűtlen eszmék úgy ítéltetnek szilenciumra, a kellemetlen tények úgy maradnak az ismeretlenség homályában, hogy nincs szükség semmilyen hivatalos tiltásra.

A fordítás a Dissent 1996. évi téli száma alapján készült.

Bárki, aki hosszabb ideig élt külföldön, számos olyan szenzációs újsághírt tudna említeni, mely hírértékénél fogva a címlapra kerülhetne – ám a brit sajtó egyszerűen figyelmen kívül hagyja, s nem azért, mert a kormány közbeavatkozott, hanem mert érvényesült egy jó szándékú hallgatólagos egyezség, melynek értelmében „nem volna illendő” közzétenni e híreket. A napilapok esetében mindent nem nehéz megérteni. A brit sajtó erősen centralizált, nagyjából olyan vagyonos emberek kezében van, akiknek minden okuk meglehet arra, hogy bizonyos nagyjelentőségű témákkal kapcsolatban elhallgassák az igazságot. Csakhogy ugyanez a fajta elkendőző cenzúra működik a könyv- és folyóirat-kiadásban, valamint a színház, a film és a rádiózás világában is. Bármely adott pillanatban feltámadhat egy ortodox hit, dogmák egy olyan halmaza, melyet a közfelfogás szerint minden helyesen gondolkodó ember habozás nélkül elfogad.

Nincs explicite megtiltva, hogy ezt vagy azt a dolgot kimondjuk, csupán „nem illő” kimondani egy s más, ahogy a viktoriánus időkben nem volt „illő” a gatyá megletése egy hölgy társaságában. Aki meg meri kérdőjelezni az uralkodó ortodox hitet, azt fogja tapasztalni, hogy meglepő hatékonysággal fojtják el a hangját. Az alapvetően népszerűtlen gondolatokat szinte sosem tárgyalják tartalmukhoz méltóan, sem a napi sajtóban, sem az igényes intellektuális folyóiratokban.

A jelenleg uralkodó ortodox hit arra sarkall minket, hogy kritika nélkül csodáljuk Szovjet-Oroszországot. Mindenki tudja ezt, és majd' mindenki ennek megfelelően is cselekszik. A szovjet rezsim bármilyen komolyabb kritikája, vagy olyan tények feltárása, melyeket a szovjet kormány szívesen rejtene véka alá, szinte egyáltalán nem tűri a nyomdafestéket. Különös módon ez a szövetségesünk hiúságának legyezgetését célzó nemzeti összeesküvés meggyőződésből fakadó intellektuális tolerancia mellett szerveződik. Hiszen annak ellenére, hogy nem szabad kritizálni a szovjet kormányt, legalább a sajátunkat viszonylag szabadon bírálhatjuk. Aligha fog bárki is lehozni egy Sztálin elleni kirohanást, ám Churchill következmények nélkül támadható, legalábbis könyvekben és folyóiratokban. Lám, a háború öt esztendeje alatt, melyből két-három éven át nemzetünk fennmaradásáért küzdöttünk, számtalan olyan könyv, pamflet vagy cikk jelent meg bármiféle közbeavatkozás nélkül, mely a megalkuvó békekötést szorgalmazta. Mi több, megjelenésükkel még csak különösebb elégedetlenséget sem keltek.

A szólásszabadság elve mindaddig viszonylag következetesen fenntartható, míg az SZSZSZK presztízsét nem fenyegeti veszély. Más tiltott témák is vannak, alább meg is említek néhányat, ám a legnagyobb gond az immár általánossá vált hozzáállás az SZSZSZK-hoz. Ez az attitűd spon-tánnak nevezhető, és nem annak az eredménye, hogy valamely hatalmi csoport nyomást gyakorol a társadalomra.

Igen mehökkentő lehetne az, hogy milyen szervilisen nyelte le és visszhangozta az angol értelmiség nagy része az 1941-től szétkürtölt orosz propagandát, ha ez a réteg korábban számos alkalommal nem viselkedett volna hasonlóan. Egy sor kényes témában feltárási vita nélkül fogadták el az orosz álláspontot, s később úgy publikálták, hogy teljességgel figyelmen kívül hagyták a történelmi hűséget és az intellektuális jó modort.

Egy példa: a BBC úgy emlékezett meg a Vörös Hadserg huszonötödik születésnapjáról, hogy Trockijt meg sem említették. Ez olyan, mintha a trafalgari csatáról úgy emlékeznénk meg, hogy nem említjük Nelsont; ám az angol értelmiség nem érzett késztetést arra, hogy felemelje szavát. A különböző megszállt országok belső harcairól szólva a brit sajtó szinte minden esetben az oroszok által preferált csoport mellé állt, becsmérelte a másik felet, és néha még konkrét bizonyítékokat is visszatartott ezen törekvései közben. Mindennek különösen kirívó példája Mihajlovics ezredesnek, a jugoszláviai csetnik vezetőnek az esete. Az oroszok, akiknek Tito marsall személyében megvolt a maguk protezsáltja, azzal vádolták Mihajlovicsot, hogy együttműködik a németekkel. Erre a vádaskodásra azonnal lecsapott a brit sajtó: Mihajlovics támogatóinak nem adtak lehetőséget a vádak megválaszolására, és a hírek elmentmondó tényeket egyszerűen nem közölték.

1943 júliusában a németek százezer aranykoronát ajánlottak fel Tito foglyul ejtőjének, és hasonló díjat ajánlottak annak, aki Mihajlovicsot elfogja. A brit sajtó címlapon „hozta” a Titóért ajánlott díj hírért, a Mihajlovicsért felajánlott pénzt viszont csupán egy lap említette (az is apró betűs hírből); a kollaborálással kapcsolatos vádaskodás pedig tovább folytatódott.

Igen emlékeztet mindez a spanyol polgárháború alatt történetekre. A baloldali angol sajtó akkor is meggondolatlanul becsmérelte a köztársasági frakciókat, melyeknek eltiprását az oroszok célul tűzték ki, és minden köztársaságpárti írás, még az olvasói levelek közlésétől is elzárkóztak. Manapság az SZSZSZK komoly kritikája nem pusztán elítélendőnek tekinthető, hanem bizonyos esetekben még azt is titokban tartják, hogy létezik ilyen kritika. Példaként Trockij hozható fel, aki nem sokkal halála előtt megírta Sztálin életrajzát. Feltehetően a könyv nem volt éppen elfogulatlan, de egészen biztosan kelendő lett volna.

Egy amerikai kiadó készült a megjelentetésére, és már nyomták a könyvet – azt hiszem, már szétküldték a recenzíópéldányokat –, amikor az SZSZSZK belépett a háborúba. A könyvet azonnal visszavonták. A brit sajtóban azóta egyetlen szó sem látott napvilágot az egész ügyről, pedig egy ilyen könyv létezése és visszatartása nyilvánvalóan olyan hír, amely megérdemelt volna néhány sort.

Nem szabad elfelejteni, hogy különbséget kell tennünk az angol értelmiség önként magára vállalt cenzúrája, és a hatalmi csoportok időnként kikényszerített cenzúrája között. Igen elítélhető módon bizonyos témákat nem lehet megvitatni, mivel az „hagyományos érdekeket” sértene. A legismertebb eset a gyógyszereszetekkel kapcsolatos panama. Vagy például a katolikus egyház is bizonyos mértékig képes elfojtani a felé irányuló kritikát. Szinte soha nem pattan ki olyan botrány, amelynek részese egy katolikus pap, míg egy bajba került anglikán egyházi igenis felkerülhet a címlapokra (lásd a stiffkeyi rektor esetét). Nagyon ritkán történik meg, hogy bármilyen katolikus ellenes tendenciát mutató mű jelenik meg színpadon vagy filmvászonon. Minden színész tudja, hogy a katolikus egyházat támadó vagy kigúnyoló darabokat és filmeket a sajtó minden valószínűség szerint bojkottálni fogja, és így szinte bizonyosan megbuknak.

Csakhogy mindezek a dolgok ártalmatlanok, vagy legalábbis érthetőek. Bármely nagyobb szervezet megtenne minden tőle telhetőt, hogy érdekeit védje, és a nyílt propaganda ellen aligha tiltakozhatna bárki is. Ugyanolyan kevésbé várhatjuk, hogy a *Munkások Lapja* olyan tényeket

tegyen közzé, melyek kedvezőtlen színben tüntetik fel az SZSZSZK-t, mint ahogy arra sem igen számíthatunk, hogy a *Katolikus Hírek* denuncálja a pápát. Végül is minden gondolkodó ember pontosan tudja, mire számíthat ettől, mire attól. Ami igazán aggasztó, az az, hogy amikor az SZSZSZK-ról vagy annak politikájáról van szó, a Liberális Párttal elkötelezett szerzőktől nem várhatunk semmilyen intelligens bírálatot, sőt gyakran még nyílt őszinteséget sem, pedig semmiféle közvetlen nyomást nem gyakorolnak rájuk annak érdekében, hogy változtassanak mondanivalójukon. Sztálin szent és sérthetetlen, és politikájának bizonyos aspektusait tilos komolyan megvitatni. Ennek a szabálynak egyetemlegesen engedelmessé válnunk már 1941 óta, ám azt mondhatni, hogy hatása már az azt megelőző tíz évben is érezhető volt, mégpedig erősebben, mint gondolnánk. Ez alatt az idő alatt a szovjet rezsimit bároló erő kritikák hangzatosait csak nagy nehezen találtuk fórumot véleményünknek.

Nagy mennyiségben adtak ki oroszellenes írásokat,

csak hogy majd' mindegyik konzervatív párti szerző tollából származott, kiáltóan becstelen és vaskalapos volt, és alantás indítékoktól hajtva született. Másfelől viszont megjelent a hasonló mennyiségű és hasonlóan becstelen oroszbarát propagandaözön, és az, ami végül oda vezetett, hogy mindenki bojkott alá került, aki nagy horderejű kérdéseket felnőtt ember módjára akart megvitatni. Persze, lehetett oroszellenes könyveket kiadni, de ez azzal a bizonyossággal járt, hogy az igényes intellektuális sajtó legnagyobb része semmibe veszi vagy félreértelmezi az írást. A szerzőt nagy nyilvánosság előtt és barátilag is figyelmeztették, hogy az ilyesmi „nem illő”. Amit ír, az éppenséggel igaz is lehet, ám „nem időszzerű”, és ennek vagy annak a reakciós érdekcsoportnak a „malmára hajtja a vizet”.

E magatartás mellett úgy érveltek, hogy a nemzetközi helyzet, illetve az angol–oros szövetség kényszere ezt teszi szükségessé; azonban nyilvánvaló volt, hogy mindez csupán magyarázkodás. Az angol értelmiségi réteg, vagy legalábbis annak túlnyomó többsége egyfajta nacionalista

Ö V A L A T T

Emlékek az Írószövetség pártszervezetéből

Megszólatásra javasolt írók

Népművelési Minisztérium
Miniszter első helyettese

200/1951. szám.

Máté György elvtársnak,
Budapest.

A megszólatásra javasolt írók kérdésével kapcsolatosan az álláspont a következő:

Remenyik Zsigmond felé fel kell vetni a kérdést, hogy miért nem ír a mai életéről, miért csak a múlttal foglalkozik? Írjon mai életünk kérdéseiről és amennyiben írása használható lesz, művét kiadjuk.

Szabó Lőrinc kapcsolatosan a helyzet az, hogy Milton kiadása most nincsen programunkban, így fordítói munkásságát kapcsolni kellene kiadóink terveiben szereplő művekhez.

Tamási Áron művét – amennyiben az használható –, adjuk ki. Persze, jó lenne, ha a magyar–román viszonyt nemcsak tisztességesen, de önkritikusan is tárgyalná.

Török Sándor megszólatásáról egyelőre nincsen szó.

Német Lászlóval kapcsolatosan: fordítson tovább s amennyiben munkája használható, gondoskodni fogunk a megjelenítéséről. Hogyan akadt el a Vaszilij-Groszmann-regény fordítása? Készülő regényét meg kell nézni, mennyiben pozitív?

Kassák Lajosnál fel kell vetni, hogy írásait csak úgy tudjuk használni, ha komoly önkritikát tud gyakorolni.

Weöres Sándor műfordításra használjuk fel.

Mindez azt jelenti, hogy – amennyiben az említett írók odaforudnak mai életünkhöz és legalább egy-két lépést tesznek a tisztességes önkritika útján, ennek megfelelően segítséget adunk megszólatásukhoz. A kapu nincs bezárva előttük s elsősorban rajtuk múlik, hogy a kaput a mához való kapco-

lódásuk és múltjukkal szembeni magatartásuk alapján mennyire lehet kinyitni. Nem követelünk tőlük „csodálatos pálfordulást”, de igenis kívánjuk mai életünk helyeslését és legalább az első konkrét nyomaikat múltjuk becsületes kritikája felé való elindulásnak.

Budapest, 1951. március 21.

Eltvársi üdvözléssel
(Dr. Jánosi Ferenc)

Egyperces

Kedves Gyuri!

Ma fölkeresett Sarkadi Imre és elmondta, hogy a pártvezetőség a Rozírról szóló Sz[abad]. N[ép]. bíráló ügyében behívta őt. Azt mondta, hogy akkor is nagyon örült, amikor bement, pedig nem tudta, hogy ez a beszélgetés ilyen sokat fog számára jelenteni. „Valósággal a fejéről a talpára állították a világot” – mondta, és elmesélte még, hogy ezen a beszélgetésen értette meg, hogy miért olyan hatalmas erő a mi Pártunk. Pl. az, hogy olyan elvtársak, mint Csohány Gabriella vagy Kucka, vagy Molnár Miklós, akiket ő vagy nem ismert jól, vagy nem volt nagy véleményemmel róluk, ezen a beszélgetésen úgy tárgyaltak vele, hogy maga is meglepődött józanságukon, jóindulatukon és iránta érzett szeretetükön. Most látta először, mondta, hogy a közösségben valóban megnőnek az egyes emberek jellemvonásai. Nagy hatással volt rá a te elemzésed, melyben kimutattad, hogy a Rozi fejlődésének hibái azonosak az övéivel, és valami amit Illés Béla mondott s amire nem emlékszem pontosan, csak valami sírkőördítésről volt benne szó, és a Sz. N. bírálóinak elfogadásáról.

Azért csinálom ezt a följegyzést, mert úgy láttam, hogy a Pártvezetőség kitűnő munkát végzett, hiszen ezek az egyéni beszélgetések nagyon hiányoztak a múltban. És azért idéztem ilyen sokat, mert bizonyára tanulságosak ezek a részletek.

1951. XII. 28.

Eltvársi üdvözléssel
Örkény István

A levelek címzettje: Máté György, az Írószövetség párttitkára.
Lelőhelyük: Magyar Országos Levéltár, 281. fond, 11. és 13. őrzési egység. Betűhíven közlésezi Standsky Éva.

hűséget fejlesztett ki magában az SZSZSZK iránt, és szívükből fakadt az az érzés, hogy a Sztálin bölcsességébe vetett hit kapcsán a legkisebb kétely is blaszfémianak számít. Az Oroszországban zajló eseményeket nem ugyanazzal a mércével kell mérni, mint más országok eseményeit. Az 1936–38-as évek véget nem érő tisztogatásait még a halálbüntetés elkötelezett ellenzői is helyeselték, és egyformán helyénvaló volt az éhezés taglalása, ha Indiáról, illetve elhallgatása, ha Ukrajnáról volt szó. S ha így állt a helyzet a háború előtt, most, ha lehet, mindez még inkább igaz.

De térjünk csak vissza a könyvemre. A legtöbb angol értelmiségi reakciója nyilván ez lesz: „Nem kellett volna kiadni.” Természetesen azok a recenzensek, akik értik a leszólás művészetét, nem politikai, hanem irodalmi alapon fogják támadni. Azt fogják írni, hogy unalmas, ostoba könyv, szánalmas papírpocsékolás. Ez akár igaz is lehet, de ezzel még közel sem mondtunk el mindent. Az ember nem mondja, hogy egy könyvet „nem kellett volna kiadni”, csupán azért, mert a könyv rossz. Végül is naponta szeméthegeket dobnak piacra, és ez senkit nem zavar.

Az angol értelmiségi réteg, vagy legalábbis annak nagy része azért fogja felemelni szavát a könyv ellen, mert az ócsárolja vezetőjüket, és (szerintük) hátráltatja a fejlődés ügyét. Ha épp ellenkezőleg állna a dolog, nem tiltakoznának, még ha a könyv irodalmi baklövésai tízszer olyan kiáltóak lennének is, mint most. Példának okáért, a Baloldali Könyvklub sikere az elmúlt négy-öt évben megmutatja, mennyire készek a trágárság és a slendrián írás tolerálására, feltéve, hogy azt tartalmazza, amit hallani akarnak.

Az itt felmerülő kérdés igen egyszerű: megillet-e minden véleményt, legyen az akármilyen népszerűtlen – vagy akármilyen ostoba – a közzététel joga? Ha így fogalmazzunk, szinte minden angol értelmiségi érzi, hogy „igen”-nel kell válaszolnia. De alkalmazzuk csak konkrét helyzetre, és kérdezzük így: „Mit szólna egy Sztálint támadó íráshoz? Azt vajon megilleti a közlés joga?” És a válasz a legtöbb esetben nemleges lesz. Ebben az esetben a jelenlegi ortodox hitet kihívás éri, és ekkor a szólásszabadságon csorba esik.

Akkor tehát, amikor a szólás- és sajtószabadságot követeljük, nem abszolút szabadságot követelünk. Mindig kell legyen, vagy legalábbis mindig is lesz valamilyen fokú cenzúra, amíg csak szervezett társadalmak fennmaradnak. Csakhogy a szabadság, ahogy Rosa Luxemburg mondotta, „a másik ember szabadsága”. Ugyanezen elv rejlik Voltaire híres szavaiban: „Nem értek egyet Önnel, de az életem árán is megvédeném a jogát, hogy elmondhassa, amit gondol.” Ha az intellektus szabadsága – mely kétségkívül régóta a nyugati civilizáció egyik megkülönböztető jege – jelent még egyáltalán valamit, akkor az az, hogy mindenkinek joga van elmondani vagy kinyomtatni azt, amit igaznak hisz, kivéve, ha ezzel egészen egyértelműen árt a közösség többi tagjának. Mind a kapitalista demokráciák, mind a nyugati szocialista típusú országok egészen a legutóbbi időkig adottak vették ezt az elvet. A mi kormányunk, mint arra már rámutattam, még mindig büszke arra, hogy tiszteletben tartja ezt az elvet. Az utca embere – részben talán azért, mert nem érdekli annyira az eszmék iránt, hogy intoleráns legyen némelyikkel szemben – még többnyire úgy tartja: „Szerintem mindenkinek joga

van ahhoz, hogy elmondja a saját véleményét.” Csakis, vagy legalábbis főként az irodalmi és a tudományos értelmiség tagjai, vagyis éppen akiknek a szabadság védelmezőivé kellene lenniük, főként ők veszik azt semmibe, mind elméletben, mind gyakorlatban.

Korunk egyik igen különös alakja a renegát liberális. A jól ismert marxista tézis mellett, mely szerint a „polgári szabadság” pusztán illúzió, manapság egyre elfogadottabbá válik az az álláspont, hogy a szabadságot csak totalitáriánus eszközökkel lehet megvédelmezni. Az így érvelők szerint ha valaki szereti a demokráciát, akkor le kell sújtania annak ellenségeire, és nem szabad válogatnia az eszközökben. Hogy kik ezek az ellenségek? Gyakran úgy tűnik, nem csak azok, akik nyílt sisakkal támadnak neki, hanem azok is, akik téveszmék terjesztésével „objektív” veszélyeztetik.

Másképpen fogalmazva, a demokrácia megvédelmezése együtt jár a gondolatok szabadságának megsemmisítésével. Ezt az érvet használták fel, többek között, az oroszországi tisztogatások igazolásakor is. Még a legbuzgóbb oroszbarát sem hihette komolyan, hogy a vádlottak mindegyike bűnös az ellene felhozott vádat mindegyikében, ámde eretnek gondolataikkal „objektív” ártottak a rendszernek, és emiatt teljesen jogos volt, hogy nem egyszerűen lemészárolták őket, hanem előbb még hamis vádakot felhozva a becstelenség bélyegét is rájuk ütötték. Ugyanezt az érvet használta fel a baloldali sajtó, amikor a spanyol polgárháborúban részt vevő trockistákról és más köztársaság párti kisebbségekről sokáig folyó szándékos hazudozást indokolta. És megint csak ezt az érvet használták annak kimagyarázására, hogy miért csaholtak a habeas corpus ellen, amikor Mosley¹ 1943-ban szabadon bocsátották.

Ezek az emberek nem értik meg, hogy ha támogatják a totalitáriánus módszereket, eljön az az idő, amikor ezeket nem mellettük, hanem ellenük használják majd. Szokjunk csak rá, hogy tárgyalás nélkül börtönözzük be a fasisztákat, és aztán talán már meg sem állunk a fasisztáknál.

Nem sokkal azután, hogy a korábban betiltott *Munkások Lapja* újraindult, előadást tartottam egy dél-londoni munkásfőiskolán. A közönség munkásokból és alsó-középosztálybeli értelmiségiekből állt össze – akárcsak annak idején a Baloldali Könyvklub körzeteiben. Előadásomban szóltam a sajtószabadságról is, és a legnagyobb megdöbbenésemre a végén többen is felálltak, s megkérdezték, nem gondolom-e, hogy komoly hiba volt a *Munkások Lapja* betiltásának visszavonása. Megkérdeztem, ők miért tartják annak, és azt felelték, hogy az újság lojalitása kétségbe vonható volt, és ilyen lapot háború idején nem lehet megtűrni. Azon kaptam magam, hogy a *Munkások Lapját* védelmezem, holott nemegyszer jócskán a becsületembé gázoltak.

De honnan tanulhattak el ezek az emberek ilyen alapvetően totalitáriánus nézetet? Nagy valószínűséggel maguktól a kommunisztáktól! Angliában mélyre nyúlnak a tolerancia és a tisztesség gyökerei, ám nem eltérhetetlenek, és egyebek közt határozott erőfeszítésre is szükség van életben tartásukhoz. A totalitáriánus doktrínák prédikálásának eredménye az, hogy tompul az az ösztön, melynek révén a népek különbséget tesznek veszélyes és veszélytelen közt.

Mosley esete is ezt példázza. 1940-ben teljesen helyénvaló volt az internálása; nem engedhettük meg, hogy egy esetleges quisling szabadon grasszáljon. 1943-ban tárgyalás nélkül elnémítani gyalázat volt. Rossz jel, hogy erre általában nem ébredtek rá az emberek, bár az is igaz, hogy a

Mosley szabadon bocsátása elleni agitáció egyrészt megjárt, másrészt pedig egyéb elégedetlenségek kifejeződése volt. De vajon a gondolkodás napjainkban tapasztalható faszálódása milyen mértékben vezethető vissza az elmúlt tíz év „antifaszizmusára” és annak velejárójára, a lelkiismeretlenségére?

Mindenképpen fel kell figyelni arra, hogy a jelenlegi ruszománia csupán a nyugati liberális tradíciók gyöngülésének egy tünete. Még ha a minisztérium közbe is lépett volna, és határozott vétőjával útját állja volna könyvem közlésének, az angol értelmiségi réteg zöme ebben sem látott volna semmi aggasztót. Történetesen a jelenlegi uralkodó ortodox hit az SZSZSZK iránti kritikátlan lojalitás, és ha annak vélt érdekeiről van szó, az értelmiség nemcsak a cenzúrát, hanem a történelem szándékos meghamisítását is kész tolerálni.

Csupán egy példát említek. A *Tíz nap, mely megrengette a világot* – az orosz forradalomról saját élmények alapján beszámoló mű – szerzőjének, John Reednek halálakor a könyv kiadási joga az Angol Kommunista Párt kezébe került, tudtommal Reed végrendeletének értelmében. Néhány évvel később, miután a könyv eredeti példányaiból megsemmisítettek ahányat csak tudtak, az angol kommunisták kiadtak egy csonkított változatot, melyből teljesen kiirtották Trockij nevét, és a Lenin által írt bevezetőt is elhagyták.

Ha létezne Angliában radikális értelmiségi réteg, ezt a meghamisítást az ország összes értelmiségi lapja leleplezte és elítélte volna. A helyzet azonban az, hogy szinte semmilyen tiltakozás nem volt. Sok értelmiségi számára ez teljesen természetes. Pedig a becstelenség effajta tolerálása mögött sokkal több van annál, hogy pillanatnyilag éppen az Oroszország iránti rajongás a divat. Nagyon is valószínű, hogy ez a divat nem tart már soká. Nyom is kizárt, hogy mire ez a könyv megjelenik, általánosan elfogadottá válik a szovjet rezsimről az a vélemény, melyet én képviselek. De mi haszna lenne ennek önmagában? Az egyik ortodox hitet a másikra cserélni nem szükségszerűen előnyös. A valódi ellenség a gramofonszerű elme, s nem az számft, kedvünkre való-e az épp most forgó lemez.

Igen jól ismerem a gondolat- és szólásszabadság elleni érveket – azokat, melyek szerint ezek nem létezhetnek, és azokat, melyek szerint nem lenne szabad létezniük. Válaszom mindezekre egyszerűen annyi, hogy nem győznek meg, és civilizációnk alapja az elmúlt négyszáz évben ép-

pen az ezekkel ellentétes meggyőződés volt. Több mint egy évtizede hiszem: a fennálló orosz rezsim alapvetően gonosz, és fenntartom azt a jogom, hogy elmondhassam ezt – mindannak ellenére, hogy szövetségesei vagyunk az SZSZSZK-nak egy háborúban, melyből reményeim szerint országom győztesként kerül ki. Ha véleményemet alátámasztandó választanom kellene egy idézetet, Milton egyik sorára esne választásom: „ős kiváltság szerint, ahogy szabály”.²

Az *ős* szó hangsúlyossá teszi azt a tényt, hogy a szellemi szabadság mélyen gyökerező tradíció, s nélküle karakterisztikus nyugati kultúránk léte igen bizonytalanra válna. Ennek a tradíciónak fordít háttér egészen nyilvánvaló módon sok értelmiségi. Magukévá tették azt az elvet, hogy egy könyv megjelenését vagy betiltását, magasztalását avagy szidalmazását ne erényei szabják meg, hanem politikai időszzerűsége. Mások, akik tulajdonképpen nem osztják e véleményt, pusztá gyávaaságból helyeselnek.

Ezt bizonyítja az is, hogy a nagy számú és egyébként hangos angol pacifisták nem emelték fel szavukat az orosz militarizmus iránti általános lelkesedés ellen. Ezen pacifisták szerint minden erőszak bűn, és a háború mindegyik szakaszában feladásra, vagy legalábbis megalkuvó békekötésre buzdítottak. De vajon hányan vetették fel eddig közülük, hogy a háborúzás akkor is bűn, ha a Vörös Hadsereg száll harcba? Az oroszoknak nyilván joguk van megvédeni magukat, míg ha mi tesszük ezt, az halálos bűn.

Ezt az ellentmondást csak egyféleképpen lehet magyarázni: gyávaaságuk indítja őket arra, hogy összetartsanak az értelmiség zömével, akiknek patriotizmusa Anglia helyett az SZSZSZK felé irányul. Tisztában vagyok azzal, hogy az angol értelmiségi rétegnek számtalan oka van a gyávaaságra és a becstelenségre, igen, sorolhatnám azokat az érveket, melyekkel álláspontjukat alátámasztják. De szűnjék már végre az a halandzszás, hogy a fasizmus ellenében védelmezzük a szabadságot!

Ha a szabadság jelent egyáltalán valamit, akkor az az, hogy mindenkinek joga van elmondani az embereknek, amit nem akarnak hallani. Az átlagember valamelyest még hajlik arra, hogy higgyen ebben a dogmában, és eszerint is cselekedjék. Országunkban – és ez nem mindenütt igaz: nem volt igaz a republikánus Franciaországban, és nem igaz ma az Egyesült Államokban – a liberálisok azok, akik tartanak a szabadságtól, az értelmiség pedig aljasul bánik az intellektussal; azért írtam ezt az előszót, hogy erre felhívjam a figyelmet.

FORDÍTOTTA POLYÁK BÉLA

JEGYZETEK

1. Sir Oswald Mosley, brit milliomas, korábban a Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának és McDonald kormányának tagja (1930-ig). Később az 1932-ben létrehozott Fasiszták Brit Szövetségének vezetője, a brit „Führer”.

2. John Milton: *Ugyanarról* (Kálnoky László fordítása).

Selyemút a gyapotkanyarban

BRÜSSZELBŐL ÉS TASKENTBŐL NÉZVE

LEOPOLD UNGER

I. A palota előtt

Negyedik emelet, kiszállás! Hatalmas, modern, szigorúan körülzárt épület a város központjában. Ezen a sötét, őszi végi, kora esti órákban, Taskent túlnyomórészt alacsony, szegényes, harmadik világbeli, primitív házai között váratlan látvány az egyszerűen a semmiből előugró palota. A kis mellékajton belépő újságírók, meg nyilván a többi másodrendű vendég, többek között az üzbég külügyminiszter is, az ötödikre már kénytelenek gyalog felmenni (a fontosabbak talán továbbmehetnek a lifttel). Az ötödik ugyanis az üzbég elnök, Iszlám Karimov szintje.

Még néhány lépcsőfok (a negyedikről az ötödikre), üvegajtó, röntgenkapu (nehogy revolvvert vigyek be a zsebemben), hatalmas fogadóterem, katonai és civil ruhás biztonságiak, hivatalnoksereg, tévé, néhány fotós... Belép a protokollfőnök. Továbbvezet: hatalmas, versailles-i méretű, négyszögletes terem, csodálatos asztal a még csodálatosabb, óriási (egy darabból álló) szőnyegen.

„Nem, nem” – figyelmeztet a protokollfőnök, amikor habozás nélkül megindulok a „Versailles” belsejébe. „Kérem, várakozzék itt – mutat a legközelebbi sarokba, a bejáratától jobbra –, itt fogadja majd az elnök úr.” Hozzáteszi, hogy a tévé és a fotósok is itt, ebben a sarokban fogják megörökíteni a nagy pillanatot (így esett, hogy életemben először az újságok címdalán és a híradó elején láttam viszont magamat, természetesen az elnök oldalán és árnyékában).

Karimov mindent tud rólam. Amikor egy pillanatra elbizonytalanodik, diszkrétén elővesz a zsebéből egy papírt, amin a brüsszeli nagykövete által gondosan összeírt életrajzi adataim vannak. Mellesleg minden stimmel. Nem volt semmi rejtegetnivalónk egymás előtt. Ő is ismerte, a lapról, az életem titkait (hál' istennek nem mindet), és én is megismertem az ő titkait, többek között a varsói Keleti Tudományok Központjának gyászkeresztmunkáiból...

Semmi jel nem mutatott arra, hogy az 1930-ban született Iszlám Abduganyijevics Karimov ilyen fényes politikai karriert fut be. A mérnöki végzettségű Karimov a közvetlenül nem politizáló, de persze a párthoz kötődő technokraták jellegzetes típusába tartozott.

A Jedwabny szlak na baweljanym zakręcie című tanulmányt a Kultura (Párizs) 1997. évi 1–2. számából fordítottuk.

Tizenhét évig dolgozott a Tervhivatalban, ahol elnökhelyettesi rangig vitte, s nyilván innen is vonult volna megérdemelten nyugdíjba, ha nem jön közbe az úgynevezett történelmi földrengés.

Üzbegisztánban a gyapot rengett. 1983-at írunk, és Moszkvában Andropov uralkodik, aki azt hiszi, hogy az egypárti Szovjetunióban lehetséges eredményesen harcolni a korrupció ellen. Természetesen nem lehetséges, de Andropov megpróbálja. Elsőként, valószínűleg teljesen véletlenül (talán sorsot húztak a Kremlben) Üzbegisztánra esik a választás, ahol még szovjet viszonylatban is páratlan botrány tört ki annak kapcsán, hogy meghamisították a gyapotbetakarítási statisztikákat, a zsákmányon pedig közársasági és szövetségi funkcionáriusok és hivatalnokok osztottak. A rablás túllépett a nemzeti kereteken, még Csurbanov tábornok, Brezsnjev veje, a híres Galina férje is rács mögé kerül.

A kommunista párt feje és Üzbegisztán „tulajdonosa”, Saraf Rasidov még idejében meghal (1983-ban), azt viszont nem kerülheti el, hogy halála után kegyvesztetté váljon, és koporsóját, jó szovjet szokás szerint, kidobják a „mauzóleumból”. Üzbegisztán súlyos árat fizet: néhány kivégzés, tömeges letartóztatások, s noha, amint azt manapság állítják, a Moszkvából küldött ügyészeket is megvesztették, az üzbég apparátus száz sebből vérzik.

Eljött Karimov ideje. Mellőzöm a jelenlegi elnök karrierjének apróbb mozzanatait és kacsaringóit (azoknak, akik olthatatlan kíváncsiságot éreznek ezek iránt, ajánlom a Keleti Tudományok Központja *Az Urálon túl* című kiadványát), a lényeg, hogy Gorbacsov 1986-ban, a peresztrojka hevében egy nem kompromittálódott üzbéget keres, és így esik választása Karimovra, aki a tisztogatás legsötétebb éveit (a Központi Bizottság 80 százaléka, a Politikai Bizottság 100 százaléka távozott) szerencsésen átvészelte valahol vidéken. Mindenki azt hitte, hogy a befolyásos szamarkandi klánból származó, de gyengekező vezetőként számon tartott Karimov nem sokáig marad a posztján. Karimov másként gondolta. És helyesen. 1991-ben kikiáltja Üzbegisztán függetlenségét, elzavarja az ellenzéket, és (egy kis csalás és megfélemlítés révén) ő lesz az elnök. Egyszeriben felfedezi magában az elhivatottságot: az ünnepélyes eskütételkor megcsókolja a Koránt, majd nem sokkal ezután a harcoss ateista zarándokútra indul Mekkába. Allah hatalmas. És Kari-

mov mindmáig elnök. Nem csupán Allahnak köszönhetően...

Karimov zsarnok. De kétségkívül felvilágosult zsarnok. Nem valamiféle primitív, gátlástalan Lukasenka. Karimovnak is teljhatalma van, az ő alkotmánya is „testreszabott”, ő is a többség tekintélyes támogatását élvezte (a szavazatok 86 százalékát kapta az 1991-es elnökválasztáson), ő is népszavazást tartott, amely meghosszabbította a mandátumát a következő évszázadig, ő is üldözi a riválisait, agyagba döngöli az ellenzéket, nevétségessé teszi a parlamentet, és elfojtja a sajtót, de Karimov ezenkívül rengeteget tesz, és nem csupán a maga vagy az emberei, de általában az üzbégek érdekében. Néha elkövet egy-két hibát (például támogatta a Gorbacsov elleni puccsot), de nincs miért feszélyeznie magát: a dél-koreai, chilei és kínai kísérlet csodálójá az emberi és polgári jogokkal szemben érzett nyílt, bár a közép-ázsiai átlaghoz képest mérsékelt megvetését – ő nem gyilkoltatott meg senkit – ellensúlyozni képes a kommunizmus sújtotta ázsiai posztsovjete ország általa képviselt, bizonyos értelemben eredményes fejlődésmodelljével. Nevezetesen: belső és etnikai nyugalom, az iszlám semlegesítése (nem habozott letartóztatni a túl hangos muzulmán vezetőket), nem sovinszta és nem is agresszív (bár néha nevétségesen túlhajtott, és, különösen ami a nagy elődök kutatását illeti, költséges) nacionalizmus, makrogazdasági fejlődés, korlátolt magánosítás, a külföldi befektetések ösztönzése, bizalmatlan, ám óvatos távolságtartás Oroszországgal szemben, az IMF és az USA iránti tisztelet és engedelmesség. *Mein Liebchen, was willst noch mehr?*

II. A Palotában

A Karimov elnökkel folytatott beszélgetés több mint két órán át tartott. Teljes terjedelmében túl hosszú lenne, ezenkívül helyenként egyszerűen unalmas, és túlságosan „sovjete”. Mint ilyen, természetesen, válasza és vitára készítené, az interjúban ugyanakkor megvannak a maga szabályai, nem teszi lehetővé az „élő” vitát. Csak a feltett kérdések tartalmában lehet a vita nyomaira bukkanni. Következzenek hát – rövidített és szerkesztett formában – a beszélgetés legérdekesebb, a jelenlegi üzbég rendszerre leginkább jellemző részletei.

L. U.: – Mi is a „Karimov-rendszer”? Egyesek „felvilágosult zsarnokságnak” határozzák meg. Elfogadja ezt a meghatározást? Üzbegisztán a szomszédaihoz képest valóban stabil modellnek látszik. Ugyanakkor Nyugatról nézve ennek a stabilitásnak az ára, különösen ami az emberi jogokat általában a demokráciát illeti, elég magasnak tűnik. Titokban „Karimov vasókléről” beszélnek erre felé. Ez nem bók.

I. K.: – Nem. Az ön kérdése olyan, mintha szó szerint idézné az orosz sajtót. Ez sem bók. De az igazat megvallva, csodálkoznék is, ha nem tennének fel hasonló kérdéseket...

L. U.: – Elnézést, de nem maga jelentette ki 1991-ben a saját parlamentje előtt: „A mi köztársaságunkban csak a rend és a demokrácia között lehet választani. Én a rendet választotam.” Soha nem vonta vissza ezeket a szavakat.

I. K.: – Honnan veszi ezt a képtelenséget? Soha nem fogalmaztam meg efféle badarságot. Nemsokára találkozunk

Brüsszelben, igencsak meglepne, ha meg tudná mutatni a forrást. *(Meg tudtam volna, de a találkozóra nem került sor – L. U.)*. Nincs kizárva, hogy rosszindulatú félreértelmezésről van szó. Lehetséges demokrácia rend nélkül? A demokrácia talán anarchia lenne? A demokrácia és a rend között választani logikai képtelenség. Amit mondhattam, és amit ma is vállalok, az az, hogy rend és fegyelem nélkül nem lehetséges semmilyen siker. Soha nem állítottam szembe egymással a rendet és a demokráciát. A törvényisztelet reformjaink sikerének záloga.

L. U.: – Miféle siker, miféle reform?

I. K.: – Kezdjük az elején. A Szovjetunió felbomlásának pillanatában az összes posztsovjete köztársaság ugyanarról a startvonalról indult. Mindegyikük hasonló problémákkal nézett szembe, nevezetesen azokkal, melyek elé a hirtelen elnyert függetlenség állította őket. Mindannyian hasonló eufóriában voltak, mind azt hitték, elég meghirdetni a demokráciát és a piacgazdaságot, és másnapra elérjük a nyugati államok szintjét. A sokkterápiának, Jelcin és Gajdar modelljének, állítólag meg kellett volna oldania minden problémát. A valóságban azonban a totalitarizmusból a demokráciába, a központi vezérlésű gazdaságból a piacgazdaságba való átmenet, a törvényhozás teljes átalakítása, nem beszélve a legnehezebből, vagyis az emberek mentalitásának, gondolkodásmódjának átalakításáról, mindez igen hosszú, éveket, évtizedeket igényelő folyamat. Mi beismertük, hogy ez a folyamat csak szakaszosan, lassan, körültekintéssel vihető véghez. „Fokozatosan”, „lépésről lépésre”, vagy ahogy akarja. Van egy üzbég mondás, hogy nem kell lerombolni a régi házat, amíg az újat fel nem építettük. Az eredmény lemérhető: a termelés visszaesése nálunk a legkisebb a volt Szovjetunióan belül, az inflációt kézben tartjuk, nincsenek sem vallási, sem etnikai konfliktusaink. Majd odaadom magának a könyvem, ott mindent részletesen kifejték. Másképp fogalmazva, a többieknél hamarabb megértettük, hogy a társadalmat nevelni kell, megfelelően fel kell készíteni a reformokra.

L. U.: – De miképp szándékozik elnök úr nevelni a társadalmat, ha egyszer, amint az önöknél történik, általános a cenzúra, a sajtót elhallgattatták, a parlament néma, az ellenzéket eltávolították, senki nem gyakorolhat nyilvános kritikát, sem a hatalom egyes határozatait, sem magát a hatalmat illetően? Négyeszműközi beszélgetések során azt hallottam, hogy a „Karimov-rendszer” kritikus ponthoz érkezik, amikor választania kell a liberalizálás és az elnyomás között. Milyen irányba tart ön?

I. K.: – Tévedés. Ez nem kritikus pont, és nem is választás. A liberalizálásnak nincs alternatívája. Ez a haladás egyetlen útja. A történelmet nem lehet visszafordítani. De mindenekezzel azzal nem értek egyet, ahogyan maga jellemezte a helyzetet. Jöjjön vissza néhány év múlva. Vannak még a nyugati megfigyelők között is, akik nem ezt tapasztalták, nem ilyen következtetésre jutottak üzbegisztáni tartózkodásuk során, mint ön. Például az emberi jogok témájában nemrég Taskentben megrendezett, magas szintű nemzetközi konferencia másként ítélte meg a helyzetet. Egyébként, hogy elejét vegyünk a kritikának, olyan új törvényeket készítünk elő, melyek biztosítják a sajtószabadságot, az információhoz való korlátlan hozzáférést...

L. U.: – Nem tudok vitatkozni az elnök úrral, ez nem fér az interjú keretei közé, csak jelezni kívánom, hogy egészen más véleményen vagyok annak a nemzetközi konferenciának a jelentőségét illetően, amelyre ön hivatkozik. De még ez a konferencia sem tudott legális politikai ellenzékkel találkozni Üzbegisztánban. Csak nyomaira bukkant, valamikor ugyanis volt ellenzék, ma viszont nincs.

I. K.: – Valóban, ma nincs, de biztosíthatom magát, lesz ellenzék Üzbegisztánban. Az első időszak, közvetlenül a függetlenség elnyerése után, szerencsétlenül végződött...

L. U.: – ...az ellenzék számára...

I. K.: – ...Mindennek eljön az ideje. Egyelőre az ellenzéki jelölteknek semmilyen programjuk sincs, a hatalom megragadásának programján kívül...

L. U.: – Ez a szerepe minden ellenzéknek...

I. K.: – Ez viszont nem elég. Fel kellene mutatniuk valamit, valamiféle alternatívát. A mi ellenzékünk képtelen erre. Értem, a Nyugat szeretné a maga nyugati kritériumait alkalmazni velünk szemben. Csak hát maguknak ahhoz, hogy idáig eljussanak, több száz évre volt szükségük. Mi még egy sor nehéz lépés előtt állunk. Alig öt éve vagyunk függetlenek...

L. U.: – Ön hogyan ítéli meg ezt az öt évet? Elégedett magával?

I. K.: – Nem egészen. Voltak hibák. A legfontosabbal elégedett vagyok, vagyis azzal, hogy határozottan és visszavonhatatlanul szakítottunk a totalitarizmussal, és végre a politikai stabilitás, a gazdasági növekedés útjára léptünk. Nézze meg a közelebbi vagy a távolabbi szomszédainkat. Szeretne reformokkal kísérletezni Karabahban? Oszétiában? Vagy Tádzsikisztánban, ahol már öt éve háborúznak? Afganisztán sincs messze. Nálunk nem gyilkol senki senkit.

L. U.: – És 1989? Fergana? A mesketek [Sztálin által Grúziából deportáltak] elleni pogrom?

I. K.: – Fergana valóban szörnyű emlék. De az minden kétséget kizáróan iszlám szélsőségek provokációja volt. Mégpedig akkora provokáció, hogy könnyen levegőbe repíthette volna egész Közép-Ázsiát. No, de nekünk sikerült hatástalanítanunk ezt a bombát. És nem engedték, hogy mindez megismétlődhessen. A mi üzbegisztáni modellünk lehetővé tette, hogy elkerüljük a katasztrófát. Világi állam vagyunk, a vallás az állampolgárok magánügye, szabadon gyakorolhatják, nincs hatása a politikára. Mindebben, álszerénység nélkül mondhatom, nekem is volt némi szerepem. Ami nem jelenti azt, hogy másfelől ne lennének csalódott a politikai téren tapasztalt nehézkes változás, a független, demokratikus állam működéséhez nélkülözhetetlen demokratikus intézményrendszer túlságosan lassú kiépülése miatt...

L. U.: – De hiszen ez kizárólag önön múlik...

I. K.: – Nem egészen. Működnek nálunk bizonyos csoportok, melyek tagjai főleg a régi szovjet nomenklatúrából kerülnek ki...

L. U.: – ...ahogy mindenki más is, beleértve ezt a palotát...

I. K.: – ...egészen máshogy, mint ebben a palotában. Azokról beszélek, akik különféle okoknál fogva nem nyugodtak bele a rendszerváltásba, még mindig Moszkvát követik, és képtelenek elviselni, hogy elvesztették privilégiumaikat, melyeket az előző, korrump rendszer biztosított a számukra. Ma már nincsenek ilyen privilégiumaik, és nem is fűznek, egyébként nagyon helyesen, ilyesfajta reményeket reformjaink sikeréhez.

L. U.: – Ha így van, akkor miért rehabilitálta Rasidovot, az üzbég kommunista párt volt vezetőjét, a gyapotügy első számú negatív figuráját, a korrump szovjet nomenklatúra talán legjellegzetesebb képviselőjét? A Lenin sugárutat Rasidov bulvárnak nevezik. Mit jelent ez?

I. K.: – Azt jelenti, hogy ön nincs tisztában az igazsággal. Ez egy óriási szovjet provokáció volt. Az igazság az, hogy az üzbégek a tűzvonalban mentek, és hatalmas árat fizettek. Valódi népiirtás volt: kágébécek özönlöttek ki helikopterekből, egész falvakat telepítettek ki, 26 000 üzbéget letartóztattak és deportáltak. De 1983-ban Üzbegisztánt csupán lőtérnek használták, nem Rasidovról volt szó, és nem is az üzbégekről. A szovjet rendszer már omladozott, meg kellett félemlíteni mindenkit. Az üzbégekkel kezdtek, aztán jöttek az ukránok, örmények stb. Rasidovot kidobták a sírból. Ez nemcsak barbarizmus, de méltánytalanság is. Rasidov igen sokat tett Üzbegisztánért, s mi természetesen visszaadtuk neki a becsületét, a tisztességét, méltó helyét a történelemben. Ma is ugyanazt tenném.

L. U.: – És a gyapotügy nem is létezett?

I. K.: – Kiderült, hogy a Moszkvából küldött ügyészeket és vizsgálóbírókat lehetett a leginkább megvesztegetni. Csak a függetlenség tette lehetővé a számunkra, hogy feltárjuk az igazságot, megírjuk az üzbégek valódi történelmét...

L. U.: – Erről jut eszembe. Nem túlzott egy kicsit, elnök úr? Ön Tamerlán, más néven Timur személyéhez kapcsolja az üzbég történelem kezdetét. Valóságos kultuszt teremtett az üzbégek körében ennek az éppoly rettenetes, mint amilyen felvilágosult satrapának és hódítónak, noha az ő korában valójában nem létezett üzbég nemzet. Nyugaton nincsenek valami jó véleménnyel Tamerlánról. Itt ugyanakkor úgy érzem, mintha valami harcos és agresszív, „Tamerlán-nacionalizmus” lenne születőben.

I. K.: – Teljes félreértés. Amennyiben figyelemmel kísérte volna akár csak az önk nyugati kutatásait Timurral kapcsolatban (majd elküldöm magának a nemrég Párizsban rendezett nagy konferencia anyagát), meggyőződhetett volna arról, hogy Timur megítélése sem nem egyértelmű, sem nem negatív. Az ő nagyságát ma az egész tudományos világ elismeri. Számunkra Timur nem a nacionalizmus, hanem a nemzeti büszkeség forrása. Ez nem ugyanaz. Timur nemcsak egy földrajzi és politikai értelemben egyaránt óriási, Törökországtól Indián át egészen Kínáig ívelő birodalom első embere volt, de egy hatalmas kulturális, művészeti és civilizációs fejlődés elindítója is. Nem teremtettünk Timur-kultuszt, de visszaköveteljük magunknak a történelmünket. Annak a nemzetnek, amelyik nem ismeri

a saját történelmét, nincs jövője. Az üzbégeknek hetven éven át még kiejteniük sem volt szabad Timur nevét...

L. U.: – *Ma viszont nem is hallani más nevet. Ebből a célból renováltatott, máskülönben el kell ismernem, gyönyörű műemlékeket, például Szamarkandban, és építettett Taskent központjában egy teljesen egyiptomi jellegű piramist, Tamerlán mauzóleumát, csupa márványból és aranyból? A gyarapodás útján épp csak megindult üzbég nemzet számára mennyibe kerültek a dicső múlt ezen emlékei?*

I. K.: – *A történelemnek nincs ára. Taskent nem az egyiptomi „Királyok völgye”. Timurnak nincs szüksége piramisra. Timur él. Nekünk mint függetlenségünk jelképére van szükségünk rá.*

L. U.: – *Nem tart attól, hogy Üzbegisztán oly drágán megváltott politikai függetlenségét veszélyeztetheti az önkéntes gazdasági függősége? Felkerestem néhány fővárosi és vidéki piacot. Meglepően nagy a választék. Ugyanakkor a zöldséges-, gyümölcsös- és bizonyos típusú húsosstandokat leszámítva az összes többi, elsősorban késztermékeket árusító stand, az olivatól az ecetig, a mirelitektől a ruháig és a cipőig, csupa importáruól roskadozott. Taskentet előzőnlőtték a belga mirelit-csirkék. Jó néhány kilométert utazhattak...*

I. K.: – *Na és, kit zavar? Azt importáljuk, amit mi nem, vagy nem elegendő mennyiségben termelünk. Korábban nem volt semmi, most minden van. Tény, hogy sokszor kevés a pénz. Nem könnyű az élet nálunk. De az emberek jobban élnek, mint korábban. Általában véve szeretnénk együttműködni és kereskedni az egész világgal. Ön felkereste Asakában a Daewoo autógyárat. Egyedülálló üzem Közép-Ázsiában, évi 200 000 autó, vegyes vállalat, fele részét a dél-koreai Daewoo, felerészét a közép ázsiai Üzbegisztán kormányának tulajdona. Nem rossz, ugye?*

L. U.: – *Valóban nem, egyesek viszont emlegetik a „Daewoo-bankot”, „Daewoo-birodalomról” beszélnek. Tamerlán és Daewoo, két birodalom?*

I. K.: – *Képtelenség. Szó nincs semmiféle birodalomról. Több száz külföldi partnerünk van, a Siemestől az Alcatelen és a Mercedesen át a British-American Tobaccóig stb. Megtudtam, hogy a világ legnagyobb szőnyegexportőre Belgium. Üzbegisztánban, a szőnyeg hazájában (nem csak Buharára gondolok) ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Épp most vettünk Belgiumban egy nagyobb tétel szőnyeget, több tízmillió dollár értékben. Mondja meg azoknak, akik „Daewoo-birodalomról” beszélnek, hogy gazdasági együttműködésünk a külfölddel csak erősíti politikai függetlenségünket.*

L. U.: – *Oroszországgal szemben is? Milyen szemmel nézi mindent Moszkva? Moszkvában nem örültek különösebben, amikor a közelmúltban tartott dusanbei konferencián az önök küldöttje nem mondott arra az orosz ajánlatra, hogy egy orosz ezredet nevezzenek ki a FÁK – avagy a Szovjetunió gyámság alatt örökös – keretén belül működő katonai koordináció vezetőjének.*

I. K.: – *Hol olvasott erről? Biztos az orosz sajtóban (nem csak ott — L. U.). Dusanbéban nem volt ott az üzbég delegáció, ennél fogva senkinek sem mondhatott ne-*

met. Ami nem jelenti azt, hogy nem mondott volna, amennyiben ott lett volna. Az ön által említett ügyben nincs semmi titok, ami Üzbegisztán álláspontját illeti. Mi mindent támogatunk, ami nem lép túl a humanitárius, gazdasági és kulturális együttműködés keretein, ugyanakkor ellenezük, hogy a FÁK-ot valamiféle politikai-katonai blokká alakítsák át, hogy kiépítsenek egy nemzetek fölötti politikai vagy katonai struktúrát.

L. U.: – *És mit szól mindehhez Moszkva?*

I. K.: – *Nem tudom. Ezt Moszkvában kéne megkérdeznie. Oroszországgal több évszázados együttélés fűz össze bennünket. Ezt bolondság lenne tagadni vagy elutasítani. Hasonlóképp bolondság lenne megkérdőjelezni Oroszország helyét a világban. A lehető legjobb, baráti és partneri viszonyra törekszünk a demokratikus Oroszországgal. De ellene vagyunk a néha megmutatkozó sovinszta és imperialista törekvéseknek.*

III. A palotán kívül

Karimov saját utat választott. Szemmel láthatóan kerüli a valódi privatizációt, a föld például a mai napig nem a parasztok, hanem az állam tulajdona, a külföldi beruházók partnerei nem magántulajdonosok, hanem az állam. Karimov, amint a BBC újságírója magyarázza (az angol rádióállomásnak itt van az egész Közép-Ázsiára kiterjedő „monitoring”-ja, vagyis szeme és füle) az Andropov-modellre igyekszik megvalósítani: be akarja bizonyítani, hogy a központi vezérlésű gazdaság jövedelmező és hatékony tud lenni. Hosszabb távon ez nem sikerülhet. Rövid távon viszont jól láthatóak az eredmények.

Az Uz-Daewoo már termel és elad, többek között Oroszországba, az évszázad végére pedig évi 200 000 autót fog gyártani. Gyakorlatilag monopolhelyzetben van a közép-ázsiai autógyártásban, itt sehol nincs ilyen gyár. Karimov olyan kedvezményeket és segítséget biztosított a Daewoo számára, amiről egy külföldi befektető normális esetben csak álmodik: öt év adómentességet kaptak, gyakorlatilag korlátlan mennyiségben válhatnak át szumot (helyi pénz), és a nyereség egy részét kivihetik, ezenkívül létrehozták a „Daewoo-bankot”, amely magánhiteleket finanszíroz, természetesen Daewoo-kocsik vásárlására.

Na és az üzbégek? Nekik mi hasznuk mindebből? Nemzeti büszkeség: Üzbegisztán az egyetlen autógyártó Közép-Ázsiában. Karimov számára ez fontos érv. Technológiai haszna is van: felér egy forradalommal. A 19. századi iparvidék közepén egyszer csak kinőtt a semmiből egy 21. századi gyár: robotok, számítógépek, automaták, a holnap technológiája, még Koreában sincs ilyen modern gyár. Az üzbégek arra számítanak, hogy az Uz-Daewoo mozdonya magával rántja a régiót, és az egészet (Üzbegisztán lakosságának egyharmadát) átviszi a jövő századba, amiképp a lova is felvitte Mohamedet az égbe. Van benne valami: 3 000 üzbég munkás részesült képzésben Koreában, és ma már, természetesen, valamiféle jövő századi elitet alkotnak.

Az egyik „legeurópaibb” üzbég értelmiségi dolgozószobájában ülök (nem találkoztam nála „európaibbal”). Nem tudom, ez bók-e, az üzbégek

például ősüknek tekintik Tamerlán unokáját, Ulan Beket, a 15. század egyik legnagyobb tudósát (elsősorban csillagász volt, Szamarkandban most renoválják az obszervatóriumát, mellesleg a saját fia fejezte le), vagyis nem szükségszerű, hogy komplexusaik legyenek a Nyugattal szemben. Vendéglátómat nyugodtan ki lehetne nevezni a legelisebb nyugati politológiai intézet igazgatójának is. Elboldogulna.

Még jobban is, mint Taskentben. Itt ugyanis tudása, tehetsége és elemzőképessége az ő és Karimov közös titka marad. Vendéglátómnak, logikusan, a demokratikus ellenzék első soraiban lenne a helye. A valóságban, véleménye szerint szintén logikusan, Karimov legközelebbi külpolitikai tanácsadója, és jelentései („titkosak, kérem”) egyenesen az elnök íróasztalára kerülnek.

Beszélgetőársam nem volt egyedül. Két professzor társaságában fogadott, akik közül az egyiket látszott, hogy ő az „ideológiai felelős”. De lényegében mindhárman a védelmére keltek, ha eltérő heveséssel is, Karimov politikájának. „Kedves uram – mondták –, Üzbegisztán nem Belgium. Mi soha nem ismertük a szabadságot. Nincs semmilyen ellenzéki hagyományunk, tudjuk, mivel ismerjük a világot, mi a szólásszabadság és a hatalom bírálata, de mi ezt itt soha nem gyakoroltuk. Itt a hatalommal szembeni ellenállás évszázadokon keresztül annyit jelentett, mint... (és sokatmondóan elhúzták a kezüket a torukon). Szerencsére, a hatalom ma már másképp reagál, de azért...”

Másképp, ez biztos, viszont nem kevésbé eredményesen. Amikor Karimov átvette a hatalmat, a peresztrojka az egész posztsovjét térségben elterjesztette a szólásszabadság és hatalombírálat bacilusát. Karimov felismerte, hogy ez a bacillus veszélyezteti a hatalmát, s hogy megszilárdítsa, azonnal felszámolta az ekkor még létező ellenzékét. A főbb ellenzéki pártokat, az „Erk”-et (Szabadság) és a „Birlik”-et (Egység) mindenféle elképesztően aljas ürüggyel törvénytelen kívül helyezték, vezetőiket börtönbe zárták vagy gyakorlatilag kidobták az országból, az ellenzék politikai értelemben megszűnt létezni. Minden hatalom az elnök kezében összpontosul, riválisai nincsenek. Karimov egyszerűen hazudott (efelől nem voltak illúzióim), amikor kilátásba helyezte az ellenzék visszatérését. Közvetlenül a Brüsszelbe való visszautazásom után parancsot adott, hogy legtekintélyesebb vetélytársát, a demokraták vezetőjét, a volt elnökhelyettes Mirszaidovot (aki a Karimovval történt szakítása után jó néhány merénylet célpontja volt) kidobják a házából, engedélyezte a rendőrségnek, hogy a fiát elrabolják, megkínózzák, s egyáltalán, hogy az enyhe olvadás korszaka után ismét visszatérjenek a tamerláni hagyományokhoz...

Az eredmény? Groteszk. Vendéglátóim kívánságára találkoztam három kedves úrral, a „Madzlisz” (parlament) legfontosabb bizottságainak vezetőivel. Noha van némi rutinom a hivatalos semmitmondást illetően, a találkozó teljes kudarccal végződött: egyetlen, amúgy igen udvarias formában feltett kérdésemre sem kaptam értelmes választ. A Madzliszban egyetlen nyilvános vitára sem került sor bármiféle alkotmánytervezettel kapcsolatban, egy szóval sem kritizálták a kormányt,

semmilyen ellentét nem mutatkozott a parlament és az elnök vagy a kormány között.

A parlamentből kilépve, kinn, közvetlenül a bejárati ajtó előtt, a járdába szerelve, figyelmes lettem a világ talán egyetlen cipőtalpmosó berendezésére... Sajnos, nem volt bátorságom megkérdezni, honnan ered ez a szokás. De könnyen kitalálható: a taskenti utcák, nem beszélve a vidékiekről, olyan porosak, illetve sárosak, hogy e belépő „ablúció” nélkül a parlament úgy nézne ki, mint egy istálló. Kár, hogy nincs hasonló berendezés a képviselők bátorságának megtisztítására. Így is istálló a parlament, csak politikai.

„Hát még az értelmiség sem érti itt – kérdezem beszélgetőtársaimat –, hogy egy úgy-ahogy felvilágosult diktatúra működéséhez elengedhetetlen a sajtó- és szólásszabadság legalább egy kis morzsája? „Nagyon is értik – válaszolja vendéglátóm –, de nálunk tele vannak a piacok, senkit sem gyilkolnak meg iszlám szélsőségesek, a bűnözés érezhetően csökkent, kinn lehet hagyni az utcán a kocsi – ez egyedülálló a volt Szovjetunióban –, és reggel ott találja az ember, szintén egyedülálló módon nyugodtan lehet sétálni egy lánnyal éjszaka. A külföld, különösen az USA pedig szemet hunyt a diktatúra fölött, és csak a stabilitást látja (lásd beruházások!)...”

„Ha ilyen jó a helyzet – kérdezem –, akkor mire az egész? Miért néma a sajtó? Nem ártana egy kis szabadság. Egy kicsit szabadabb sajtó segítené, és nem gátolná az erős kéz hatalmát”. „Minden bizonnyal – feleli. – Mi is olyan sajtóról álmodunk, amilyen Belgiumban van, de honnét vegyünk újságírókat...”

Hagyom az egészet, a sajtó némasága nyilván a hatalom koncepciójából, és nem az újságírók hiányából fakad, különben pedig soha nem lesznek újságírók Üzbegisztánban, ha nem engedik, hogy többé-kevésbé normálisan végezzék a munkájukat.

De kinek kellene itt újságírók? A lényeg a függetlenség. Az ám. Két „kísérő” egyike, a Külügyminisztérium elbűvölő, szívélyes, ragaszkodó (kissé talán túlságosan is ragaszkodó) munkatársa az autós „Daewoo-land” megtekintése után elhívott egy „szerény üzbég összejövetelre”, egy valódi lakomára a családi dácsájába, kilátással a Ferganai-medencére. Az asztal körül a család (kilencen vannak), unokatestvérek, cimborák stb. Kevés alkohol, lévén muzulmánok, inkább végeláthatatlan pohárköszöntők, például éljen a belga-üzbég örökbarátság, s mindenekelött: éljen a függetlenség! Vagyis Karimov. Nem félelemből, hanem hálából. Az üzbégek számára Karimov egyet jelent az Oroszországtól való függetlenséggel. Ennyi elég is.

Karimov, mondja csipkelődve néhány értelmiségi, hivatott Tamerlán és... Karimov között. „Ha ma választások lennének, Karimov elsőprő győzelmet aratna, még akkor is, ha indulna az ellenzék. A nép Karimovot támogatja, nem az értelmiséget...”

1996. november 15.

FORDÍTOTTA KÖRNER GÁBOR

